This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Charles B. Woodruff Book Fund

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

Digitized by Google

Digitized by Google

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. XII. 2.

STUDIER

I

JOHAN III:s RENÄSSANS

AF

AUGUST HAHR

I.

ARKITEKTFAMILJEN PAHR

MED. INKL. ÖFVERSTYCKEN 82 ILLUSTRATIONER

(MIT EINEM RÉSUMÉ IN DEUTSCHER SPRACHE)

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

Digitized by Google

Af Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala utgifna skrifter.

I kommission hos Akademiska Bokhandeln (C. J. Lundström) i *Uppsala* och Otto Harrassowitz i *Leipzig*.

Band I:

ERDMANN, A., Über die Heimat und den Namen der Angeln.
PIEHL, K., Om betydelsen af termen kanon och lämpligheten af dess användning inom den egyptiska konstens historia.
ERDMANN, A., Die Grundbedeutung und Etymologie der Wörter Kleid und Filz im Germanischen, nebst einem Exkurse.
BURMAN, E. O., Die Transscendentalphilosophie Fichte's und Schelling's dargestellt und erläutert.
NORDWALL, J. E., Om svenska riksrådets utveckling mot centralisation under Gustaf II Adolf.

Band II:

GÖDEL, V., Katalog öfver Upsala U[illegible] fornnorska handskrifter.
NYLANDER, K. U., Inledning till Ps[illegible]
ALMKVIST, H., Mechilta Bo Pesach[illegible] rallelställen ur Talmud och M[illegible]
DANIELSSON, O. A., De voce AIŻHΟΣ quaestio etymologica.
PERSSON, P., Nyare undersökningar på den Plautinska prosodiens område.

Band III:

STAVE, E., Om källorna till 1526 års öfversättning af Nya Testamentet.
ALMKVIST, H., Ein türkisches Dragoman-Diplom aus dem vorigen Jahrhundert, in Faksimile herausgegeben und übersetzt.
BURMAN, E. O., Om Schleiermachers kritik af Kants och Fichtes sedeläror.
PERSSON, P., De origine ac vi primigenia gerundii et gerundivi latini.
WADSTEIN, E., Der umlaut von **a** bei nicht synkopiertem **u** im altnorwegischen.
LUNDSTRÖM, V., Ein Columella-Excerptor aus dem 15. Jahrhundert.

Band IV:

KJELLÉN, R., Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia.
STAVE, E., Om källorna till 1541 års öfversättning af Nya Testamentet.
WAHLUND, C., Die altfranzösische Prosaübersetzung von Brendans Meerfahrt, nach der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553 von neuem mit Einleitung, lat. und altfrz. Parallel-Texten, Anmerkungen und Glossar herausgegeben.

Band V:

SAHLIN, C. Y., Om den etiska seden.
ALMKVIST, H., Ein samaritanischer Brief an König Oscar, in Faksimile herausgegeben und übersetzt. Mit einer Schrifttafel von J. Euting.
NOREEN, A., Svenska etymologier.

Digitized by Google

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. XII. 2.

STUDIER

I

JOHAN III:s RENÄSSANS

AF

AUGUST HAHR

I.

ARKITEKTFAMILJEN PAHR

MED INKL. ÖFVERSTYCKEN 82 ILLUSTRATIONER

(MIT EINEM RÉSUMÉ IN DEUTSCHER SPRACHE)

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

Digitized by Google

E58140

DL704.2
H3
v.1

UPPSALA 1907
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

Förord.

Af svenska konungar har Johan III af alla sina äldre och yngre skildrare tillerkänts ett estetiskt intresse, fast det vanligen skett i beklagandets tecken. Omdömena må stå för sig själfva, men det faktum de gälla, erkännes af alla.

Detta intresse yttrar sig särskildt i en omfattande byggnadsverksamhet, och det är till kännedomen om denna, föreliggande skrift vill lämna några bidrag. Men genom att till hufvudföremål välja en af konung Johan anlitad arkitektfamilj PAHR, som äfven i andra land varit verksam, har framställningen kommit att påvisa en förbindelseled mellan Sveriges byggnadskonst under Vasatiden och utlandets, en väg, som går öfver Mecklenburg, Schlesien och mot det stora gifvande konstlandet Italien. Men detta är blott en af linierna. Andra visa till Nederländerna, och som hufvudrepresentanter för dessa inflytelser skola i en följande skrift den äfven som bildhuggare bekante WILLEM BOY samt Vadstenamästarne behandlas.

Vid de svenska slott den nyssnämnda arkitektfamiljen förnämligast verkat, nämligen Kalmar, Borgholm och Uppsala, finna vi äfven i betydande grad tyska och italienska handtverkare sysselsatta, af hvilka flertalet genom densamma inkommit i landet.

Som en ingalunda oviktig faktor just för de allmänna stildragen i Johan III:s renässansarkitektur har här framhållits den kunglige byggherren själf, hvars intentioner de af V. Granlund utgifna, äfven ur andra synpunkter så viktiga byggnadsbrefven tydligt lägga i dagen. — Rörande de här behandlade slotten ha särskildt betonats deras allmänna karaktär och betydelse och deras konstminnen af olika art, samt stilistiska jämförelser anställts,

Digitized by Google

men icke lämnats någon byggnadsskedena år efter år följande detaljerad historia, hvilket, äfven om dokumenten öfver allt skulle tillåtit detta, blifvit ganska ofruktbart och för öfrigt kommit uppgiften att svälla ut öfver sina egentliga gränser. Därmed är icke sagdt, att ej vid sidan af de bevarade monumenten arkivaliska uppgifter anlitats, helt naturligt, då det som här, gäller framdragandet och belysandet af föga kändt material samt att följa en hel arkitekfamiljs öden och verksamhet.

Särskildt i mindre kultiverade länder lefva för öfrigt stilformer och tekniska förfaringssätt med förunderlig seghet, och misstag på tiotal af år, ja, än mer, kunna begås, om man *alltid* afvisade den hjälp trovärdiga samtida dokument kunna bjuda.

Å andra sidan kan ett exklusivt anlitande af dokumenten vara riskabelt nog, och lätt ett okritiskt hypotesmakeri uppstå, i hvilket monumenten utan vidare intvingas. Sylvanders arbeten om Kalmar och Borgholm erbjuda härpå många exempel. —

Till de institutioner och personer, genom hvilka detta arbetes utgifvande möjliggjorts, nämligen K. HUMANISTISKA VETENSKAPSSAMFUNDET I UPPSALA, LETTERSTEDTSKA FÖRENINGEN samt professorerna H. SCHÜCK och O. MONTELIUS står författaren i tacksamhetsskuld, och bland de personer, som särskildt bidragit till underlättandet af mina forskningar, vill jag här nämna arkivarierna C. M. KJELLBERG, G. O. BERG och A. E. AFZELIUS, kommendant på slottet i Güstrow öfverstelöjtnanten A. VON MÜLLER samt med. kand. E. AREEN, hvilken senare varit mig behjälplig att taga för denna studie nödvändiga fotografier.

Dessa här återgifna originalfotografiers antal uppgår till 50 stycken.

Registren öfver konstnärer, konsthandtverkare och byggnader har kand. frih. C. R. AF UGGLAS haft vänligheten uppsätta.

Några förstudier till boken ha förut publicerats, nämligen »Konstnärsfamiljen Pahr. En för Sveriges renässansarkitektur betydelsefull konstnärssläkt» i Svenska Dagbladet d. 12 aug. 1906, »Slottet i Güstrow och Uppsala slott. En arkitektonisk stilförbindelse» i Svenska Dagbladet d. 21 aug. 1906 »Kalmar slott» i Svenska Turistföreningens årsskrift 1907 samt äfven några underrättelser om Kalmar slott lämnats i en i tidningen

Digitized by Google

Kalmar d. 4 aug. 1906 publicerad uppsats: »Bör något åtgöras Kalmar slott?»

Vid citat ur samtida dokument har stafningen moderniserats. Afbildningarna från svenska renässansslott ha nästan samtliga måst förläggas till afdelningarna IV och V.

Uppsala i februari 1907.

August Hahr.

Digitized by Google

Innehållsförteckning.

I. Sid.

Johan III:s byggnadsverksamhet, dess omfattning, dess väsentliga stildrag. Konungens konstnärer och konsthandtverkare. Arkitektfamiljen Pahr. Öfversikt öfver dess sammansättning, öden och verksamhet 1

II.

Renässansen i Schlesien. Slottet i Brieg. Den italienska konstnärskolonien därstädes. Jakob och Franciscus Pahr's verksamhet i Brieg och andra schlesiska orter. Tyska mästare vid Briegs slottsbyggnad . 35

III.

Renässansen i Mecklenburg. De efter norditalienska mönster terrakottasirade slotten som Fürstenhof i Wismar och andra. Inkallade italienska byggmästare. Slotten i Schwerin och Güstrow. Johan Baptista, Franciscus och Kristoffer Pahr's delaktighet i dessa. Slottet i Dargun 55

IV.

Pahr'arne i Sverige. Kalmar slott under medeltiden och Gustaf Vasas tid. Johan Baptista's verksamhet vid Kalmar, Borgholm, Älfsborg samt Kexholm i Finland. Kalmar slottsbyggnad under Dominicus Pahr's ledning. Stadens befästningar. Andra konstutöfvare vid slottet och bevarade detaljer från denna tid 82

V.

Borgholms slott och Dominicus' verksamhet för detsamma. De främmande handtverkarne. Den Tessinska ombyggnaden. Minnen från vasatidens Borgholm. Dominicus' sista år och död 125

VI.

Slottet i Uppsala under Henrik von Cölen, Påfvel Schütz och Franciscus Pahr. Konsthandtverkare därstädes. Antonius Watz. Slottsbyggnadens utveckling under Karl IX:s och Gustaf II Adolfs dagar. Slutord 151

Register öfver konstnärer och konsthandtverkare 175
Register öfver byggnader 180
Använda källor 183
Illustrationsförteckning 190

Digitized by Google

Fig. 1. **Vadstena slotts fasad.**

I.

Gustaf Wasas och hans söners historia har för fantasien något särskildt lockande. Den har äfventyrsromanens öfverraskande dramatiska episoder, »handlingens propaganda» predikas där på hvarje blad, renässanstidens djärfva dådlust träder öfverallt i dagen. Styrelsesättet var sväfvande och outveckladt, men tenderade mot absolutism. Under konung Gustafs faderliga husbondevälde gick det med dennes nyktra, praktiska läggning tämligen väl, men farliga, oberäkneliga förhållanden måste inträda, då det personliga regementet kom i händerna på så ostadiga, af ondt och godt så sammansatta, estetiskt lagda naturer som sönerna Erik och Johan. Då blef striden om makten ett spännande spel. Den blir ej någon alldeles regelrätt kamp mellan »herrarne» och konungen personligen. Ett tredje parti skjuter upp, de ofta vanbördiga lycksökarne i konungens närmaste omgifning, hvilka fungera som kungliga sekreterare eller kammartjänare. Hvilken grad af makt och inflytande dessa vanligen moraliskt defekta individer kunde nå, känna vi alltför väl genom Göran Perssons underliga lefnadssaga. Öfver deras maktlystnad och det mycket naturliga hatet till »herrarne» breddes ett slags demokratiskt sken genom upprepade vädjanden till allmogen. Kung Erik blef blott en lekboll i deras händer.

Digitized by Google

Johan III lät sig visserligen påverkas — ett par mörka skuggor i hans närhet voro en Johan Henriksson, en Olof Sverkersson — men han kom aldrig helt i deras våld. Han lägger tydligt i dagen en viss envishet att drifva sin egen vilja igenom, vare sig det gäller någon idé, som han hakade sig fast vid (liturgien t. ex.) eller någon af hans otaliga, skiftande nycker. Medvetandet om, att bakom konungen lurade maktintressen, för hvilka de gröfsta brott voro tillåtliga medel, måste emellertid och isynnerhet under Eriks regering hos tidens mera framskjutna människor spridt en ohygglig stämning af osäkerhet. Och hvad var lättare än att hos den svage Erik väcka och underhålla hans fruktan för en lifvet och kronan hotande sammansvärjning! Det lyckades, som vi känna, förträffligt. Medlet var gammalt och beprövadt. Så se vi spelet gå med växlande lycka. Insatsen är hög. Död och fördärf väntar ofelbart en förlorande part. Lyckan kan ju vända sig. Den vinnande går aldrig säker.

Men land och rike fingo här sitta emellan. Riket var ju det gods och guld, hvarom man spelade, den källa, hvarur de personliga fördelar skulle tagas, för hvilkas skull man med passionerad glädje i grund fördärfvade sin motståndare. Rikets välfärd är temat i otaliga tidens politiska skrifvelser, men i allmänhet tycks saken ställt sig enkel nog: konungens välfärd är folkets välfärd. Hvad konungen »finner sin lust i», är ett intresse, som bör gå före alla andra. Detta säges helt öppet. Johan III för riksstyrelsen konsekvent och metodiskt med sitt eget jag och dess själfviska önskningar och intressen som medelpunkt. Det är renässanstidehvarfvets ohöljda, ärliga egoism liksom dess härskande uppfattning af furstemaktens rättigheter, som här bryter fram. Gång efter annan gör rådet konungen föreställningar i det ena eller andra afseendet. Mest gälla de inskränkningar i utgifterna, och särskildt anmärkes på den dryga oordentliga hushållningen och de ansenliga summor, konungens ryktbara byggnadsföretag slukade. »Det är ohördt», heter det en gång, »att någon herre i världen tillika kunnat föra krig och bygga stora hus och befästningar.» Men alla försök voro fåfänga. Konungen sände svarsskrifvelser i uppretad, vredgad ton och undanbad sig att bli »lärd och mästrad af någon». Den finansiella bristen, som man fåfängt sökte afhjälpa genom myntförsämringar, steg år ifrån år, men intet i

Digitized by Google

världen kunde förmå konung Johan att i något hänseende göra inskränkningar eller söka införa större reda i förvaltningen.

Det är gifvet, att då konungen regerade så »absolute», hans karaktär och läggning skarpt och klart böra afspeglas i hans handlingar. Helt lätt kan man därför i regeringsbrefven finna, hvad han »har sin lust uti»., hvad som mest upptog H. K. Maj:ts tankar och intressen.

Fig. 2. **Stockholms slotts yttre borggård.** (»Suecia».)
(Beteckningen å bandet oriktig.)

Johan III var liksom sin äldre broder i hög grad konstnärligt och estetiskt begåfvad, men öfverträffade honom och de andra bröderna i lärdom. Han hade lätt att uttrycka sig i tal och skrift och synes för svenska språkets utveckling ägt ett särskildt intresse. Dessutom behärskade han flera andra språk. Af vetenskaperna hade han mest hunnit sätta sig in i teologien, den relativt mest utvecklade vetenskapen på den tiden. Fängelseåren hade gifvit honom ostördt tillfälle att meditera öfver dess

Digitized by Google

spörsmål. Det är dock mer än tydligt, att det är hans skönhetssträfvanden, minst lika mycket som de teologiska funderingarna, hvilka åvägabragte hans energiska försök att införa en om den katolska mässan erinrande gudstjänstordning.

Men hans skönhetssinne skulle taga sig ett ännu eklatantare uttryck, nämligen på byggnadskonstens fält. Liksom många af sina furstliga samtida, ej blott i Italien, utan ock i länderna norr om Alperna ägnade han sig med ifver åt uppgörandet af vidlyftiga byggnadsplaner, af hvilka dock endast en del hunno realiseras under hans lifstid. Han ville göra det möjliga af det omöjliga: att i ett halfbarbariskt fattigt land låta framtrolla välbyggda städer, kyrkor och slott. Häri synes han besjälats af samma önskningar som storhetstidens konungar och stormän, nämligen att från riket förtaga fattigdomens och okulturens prägel. Dessa bländverk för egna och främlingars ögon kunde ju alltid göra en viss nytta. Skillnaden är dock bjärt och besk nog. Stormaktstidens Sverige hade en ställning, som det nolens volens måste uppbära. En dylik tillkom icke alls det på Johans tid föga bekanta landet. Förefunnos nu äfven sådana önskningar, så var dock konungens lidelsefulla kärlek till arkitekturen den egentligen drifvande kraften. Hans bevarade byggnadsbref[1] visa också, att han förstod sig på arkitektur, och att han satt sig in i den italienska renässansstilens principer, närmare bestämdt hög- och senrenässansens. Han studerade både italienska och franska teoretikers arbeten, såsom en *Sebastian Serlio's,* en *Philibert de l'Orme's.* Han ingrep personligen i de olika byggnads- och dekorationsarbetenas minsta detaljer, och hans egen smak gjorde sig därför på flerfaldiga sätt gällande. Detta intima samarbete med byggmästarne gjorde byggherren nästan till arkitekt. Bland andra nordiska renässansfurstar, som lika personligt ledde sina byggnadsföretag, förtjäna här nämnas Fredrik II och Kristian IV af Danmark samt hertig Johan Albrekt af Mecklenburg. Med den senares verksamhet få vi längre fram anledning sysselsätta oss.

En annan sida i konung Johans byggnadsintresse är hans omsorg om äldre monumentala byggnaders bevarande. Det verkar ju alldeles modernt att höra honom tala om restaurerandet af den eller den klosterkyrkan, t. ex. Vreta, Alvastra eller

[1] Utgifna af V. GRANLUND i Historiskt Bibliotek I, II. (1875 o. 1876).

Digitized by Google

Varnhem eller öfvergifna uråldriga kyrkor som S. Per och S. Olof i Sigtuna eller uttala sitt missnöje öfver den skedda hvitlimningen af Storkyrkans yttre. Detta sinne för medeltidsmonumenten är på sin tid alldeles enastående. Bland svenska mäcenater är det först hos Magnus Gabriel De la Gardie ett liknande intresse framträder.

Det är betecknande för både konung Johan och tiden, att alla dessa byggnadsföretag blefvo en angelägenhet af allra största

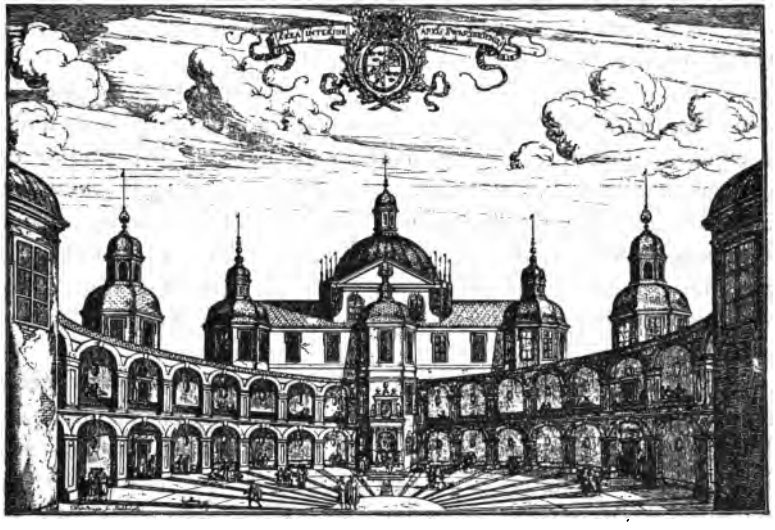

Fig. 3. **Svartsjö slotts borggård** (enl. »Suecia»).

vikt, för hvilken många andra fingo vika. Riksregistraturet vittnar tillräckligt därom. Med tanke på de råa kulturförhållandena och den tryckande penningnöden måste man medge, att det verkligen var en storartad verksamhet konungen förmådde sätta i gång. Trots allt ligger det en viss glans öfver hans diktan och traktan att få lefva i en miljö, värdig en estetiskt begåfvad renässansfurste, öfver hans försök att i den karga Norden lägga grund till en artistisk kultur, som för samtid och eftervärld skulle visa, att äfven Sverige följde med sin tid, och att de konstnärliga strömningarne söderifrån ingalunda sinade ut i de nordtyska sandfälten.

Digitized by Google

Men konung Johan hade misstagit sig, om han trodde sig ha lagt en varaktig grund för en konstblomstring. Hans verk var före sin tid och allt för personligt. Äfven högadeln visade väl under 1500-talet lust till att bygga, men blott sporadiskt finnas några resultat (Torpa, Gräfsnäs o. a.). Imponerande minnen af Johan III:s konstnärliga verksamhet finnas emellertid ännu i dag, men det mesta har tyvärr gått förloradt. Det kan icke nekas, att den bildar en intressant period i konstens historia i Sverige, rik på konstvärden, som väcka vår lifligaste beundran, och som ingalunda stå tillbaka för hvad i allmänhet den tyska renässansen förmått frambringa. —

Om omfattningen och arten af konung Johans byggnads- och dekoreringsförslag få vi genom de nyssnämnda byggnadsbrefven en viss föreställning, i all synnerhet om man jämför de ur dem hämtade upplysningarna med hvad som ännu kan finnas i behåll, eller med afbildningar. De förhärskande dragen i denna renässansarkitektur, det nya och betydelsefulla i densamma vill jag här framhålla, liksom vi ock skola ta kännedom om, huru vidt verksamheten sträckte sig, och under hvilka förhållanden den ägde rum.

Den ledande grundtanken vid de flesta nordiska renässansslott är hänsyn till försvaret. Man bygger en borg ej blott för att bo där, utan ock för att där försvara sig, ifall fienden trängde på. »My house is my castle» är en gammal känd sentens, som för 1500-talets slottsherrar fick sin särskilda tillämpning. Då Gustaf Vasa bygger Gripsholm, tänker han sannerligen ej på att uppföra ett lustslott. Gripsholm blef en befästad borg med längor kring en oregelbunden gård och fyra mäktiga rundlar. Några arkitektoniskt-estetiska hänsyn kostade man icke på sig. Därtill var tiden alltför praktisk och utilistisk. Några sparsamma dekorativa detaljer i det yttre, några vackra tak och panelningar i de primitivt anordnade rummen, det var allt. Att försvarstanken äfven kom till uttryck i det inre, synes af åtskilliga anordningar, som t. ex. de trånga, mörka vindeltrapporna med sina höga trappsteg och sin svängning från vänster till höger. Man gjorde vid dessa borgar ingen skillnad på bostad och fäste. Den italienska renässansens palatsidé åstadkom emellertid småningom en förändring. Skön-

Digitized by Google

hetshänsynen slå igenom, men utan att därför vid de större slotten tanken på ett möjligt försvar uppgifves. Detta endast koncentreras i utanverk, som visserligen förut kunnat förefinnas, men nu vinna en alldeles särskild utbildning. Bakom dem höjer palatset sina af höga, regelrätt ordnade fönster genombrutna murar och sina eleganta spiror och gaflar. Slutligen försvinna också dessa utanverk.

Äfven det inres fördelning visar en afgjord tendens till sammanhang och regelbundenhet.

Denna sträfvan att närma sig renässansidealet finna vi uttalad i konung Johans byggnadsbref. Han vill bygga ej enbart efter behofvets kraf, utan ock efter estetisk måttstock. —

Den kungliga »lusten till byggnader» inskränkte sig emellertid ej till slotten och fästningarna. Den sträckte sig äfven till kyrkorna och till omsorgen om städernas utseende.

I »Punkter och artiklar, ställda till Stockholms borgare» (af d. 5 febr. 1573), heter det, att, då K. M. alltid stått efter, att alla köpstäder i riket både med byggnader och eljest måtte blifva förbättrade, Stockholms stad, som är hufvudstaden, ej endast bör så mycket som möjligt befästas, utan ock stadens borgare böra bygga sina hus på bättre skick, så att de ha mera anseende. K. M. befaller således, att synnerligen de många förfallna stenhusen skulle renoveras, och alla öde tomter uppbyggas. De som hade flera hus än de kunde äga och upprätthålla, skulle sälja och upplåta sådana hus åt andra, som hade råd att bygga. Redan nästkommande sommar skulle befallningen efterkommas, vid risk att eljest förfallna stenhus och öde tomter hemföllo till kronan. Om trähusens afskaffande erinras ytterligare och hänvisas till Stockholms stads privilegier rörande den skatteefterskänkning, som komme dem, som byggde stenhus, till del. Funnos några trähus kvar till påsken, skulle K. M. »kännas vid samma träbyggningar». På det staden måtte få dess mer anseende, skulle dessutom på stadsporten mellan »byn» och Södermalm, liksom på rådhuset uppsättas en spets efter Anders målares »schamplun», stadens murar förbättras, sträckmuren »västan till» fullföljas m. m.[1]

[1] Grl. n:r 460.

Digitized by Google

Men, som det ofta gick med dylika föreskrifter, det vardt skralt med efterlefnaden. T. o. m. enkla ordningsbestämmelser var det i tidens stadssamhällen svårt att inskärpa. Trähusen stodo kvar eller försvunno ytterligt långsamt. År 1581 kom en ny erinran. Borgmästare och råd få befallning att uppmana alla tomtägare att nedrifva trähusen och bygga hus af sten i stället »till så mycket antal, som de årligen sig förpliktat hafva». Alla stadens torn, murar, portar, kyrkor önskade konungen i samma bref måtte förbättras. Tornet på klosterkyrkan på Gråmunkeholmen (n. v. Riddarholmskyrkan) skulle fullföljas och en skön hög spets sättas därpå, likaså en spets på Finska kyrkan. Den nödiga tillsynen öfverlämnades åt borgmästarne, som hvar och en fick sig »tilldelt sin anpart af sådana byggnader att på det flitigaste och troligaste akta uppå».[1] Hotelsen om husens »vidkännande», om de ej voro konungen i lag, tyckes ej varit tomma ord, att döma af skrifvelser af den 21 mars och 5 april 1589 till slottslofven på Stockholms slott, som får befallning att strax vidkännas de tre à fyra hus, som ligga i den kungliga trädgården på södra sidan om slottsbacken, hvem helst de tillhöra, samt göra murarne på dem, som vetta inåt trädgården, lika höga och förse dem med prydliga välska gaflar. Äfven grefve Pers hus (Per Brahes) i samma trädgård skulle vidkännas och ett plank därifrån utmed slottsgrafven uppsättas, så att trädgården blefve helt kringgärdad.[2] De nämnda välska gaflarna hyser konungen stor kärlek till. Namnet betecknar troligen så väl verkligt italienska gaflar efter venetianskt mönster (Scuola di S. Marco) som de med voluter af olika slag uppfyllda trappgaflar, hvilka utbildades i Nederländerna och Tyskland. Venetianska gaflar med hela eller halfva bågsegment användes både i Tyskland och Sverige (vid slottet i Schwerin, vid Stockholms slott å norra längan vid stora borggården och å hufvudportalen, vid Svartsjö slott etc.), men öfverflyglades med tiden af de nederländska. I den nordiska renässansen äro de ett rent italienskt stildrag af intresse. Då deras förekomst i Sverige tyckes blifvit förbisedd, kan det vara skäl här erinra om deras existens.

[1] Bref af d. 1 jan. 1581. Grl. n:r 44.
[2] Grl. not till n:r 463.

Digitized by Google

Konungens intresse för andra städers prydliga utseende framgår bl. a. af ett bref till ståthållaren i Östergötland, Hogenschild Bielke.[1] Borgarna i landskapets städer borde förbättra sina hus, de rika och förmögna bygga stenhus, de som hade mindre råd, hus med »ständelverk» (korsvirkshus). I vederlag erhölles skattelindring enligt privilegierna.

Man kan lätt förstå, att med konung Johans religiösa och estetiska intressen *kyrkorna* skulle bli föremål för hans nitiska omsorger. Han restaurerar de gamla och bygger nya. Mer än en gång stannar det dock vid blotta planen.

Landets förnämligare kyrkobyggnader hade genom eldsvådor, åstadkomna vare sig af en tillfällig olycka eller af en härjande fiende, råkat i ett förfallet skick, som ofta helt hotade deras bestånd. Domkyrkorna i *Uppsala, Västerås, Linköping* och *Skara* hade hemsökts af elden, och i upprepade skrifvelser se vi konungen ifra för deras iståndsättande. Kunde på grund af bristande medel eller arbetskrafter icke en ordentlig reparation åvägabringas, yrkar han på provisoriska åtgärder, som t. ex. kyrkornas täckande med brädtak eller t. o. m. halm för att förhindra hvalfvens förvittring, hvarjämte dörrar kunde lagas, fönster igenslås med bräder. Härmed fick man långa tider nöja sig, tills bättre förhållanden inträdde.[2]

De förnämsta klosterkyrkorna hade genom reformationen kommit i ett ogynnsamt läge. Många öfvergåfvos alldeles och fingo förfalla, blefvo t. o. m. stenbrott för konungen och rofgiriga »stormän». Johan III:s dragning åt katolicismen, kyrkornas skönhet samt de i dem befintliga medeltida konungagrafvarne orsakade emellertid, att uppmärksamheten vändes äfven till deras iståndsättande.

Varnhem, som 1566 brändts af dansken, måste restaureras. Man har ansett, att planen aldrig kom till utförande. Det ser dock ut, som om de kungliga grafmonumenten i korkapellen vore ett verk från Johans dagar. Äfven hertig Karl har intresserat sig för kyrkan. Den låg nämligen inom hans her-

[1] Bref af d. 23 mars 1577. Grl. n:r 216.

[2] I Finland lät konungen restaurera *Åbo* domkyrka och i Estland *Revals*.

Digitized by Google

tigdöme. Säkert är, att åtminstone något åtgjorts densamma.[1] Den af Bragesläkten sorgligt förstörda *Alvastra* klosterkyrka är föremål för konungens synnerliga intresse. Han aflåter ett skarpt bref till Per Brahe för dennes tilltag att nedrifva några af klosterhusen, skrifver till Johan Bielke och sina fogdar och tjänare att noga tillse, att kyrkan blir fullständigt täckt och dess fönster och dörrar lagade. Alvastra skulle bli sätekyrka, »så att mässor och tidegärder där hädanefter kunde hållas». En kvarstående »våning», d. v. s. byggnad, som undgått grefve Pers rofgirighet, skulle restaureras för konungens räkning. Äfven den märkliga *Vreta* klosterkyrka, lyckligtvis ganska bevarad och afsedd att inom kort tid af sakkunniga, pietetsfulla personer restaureras, liksom dotterklostret *Askeby* i Östergötland, *Gudhem* i Västergötland, *Nådendal* i Finland, omtalas i byggnadsbrefven. En icke ringa del af omsorgen för de kyrkliga byggnaderna gäller naturligtvis kyrkorna i *Stockholm*, men äfven stadskyrkorna i de städer, som ej äro säte för biskop, äro ej lotttösa, som t. ex. *Vadstena stadskyrka*, *S. Johannes* i *Norrköping*, *Sigtunakyrkorna* o. a.[2] Men att hufvudstaden skulle bli smyckad med många vackra tempel, låg konungen särskildt om hjärtat. Han låter restaurera eller helt ombygga äldre kyrkor, som *Storkyrkan, Gråmunkekyrkan, S. Clara, Mariæ Magdalenæ kyrka, S. Henrik, Finska kyrkan,* planerar nya, som *Trefaldighetskyrkan, Tyska kyrkan* och *S. Jakob,* af hvilka endast de båda senare blefvo en verklighet, ehuru först på 1600 talet fullbordade. Jakobskyrkan kan emellertid anses som ett intressant prof på Johan III:s kyrkobyggnadskonst. Med *slottskyrkan,* som konungen på det rikaste lät smycka, hade den vissa gemensamma drag.

I allmänhet synas de kyrkliga byggnadsföretagen gått otroligt långsamt. Ej sällan stannade det vid konungens fåfänga bref och befallningar. Svårigheten att förmå borgare och bönder att släppa till material, dagsverken eller penningmedel var mångenstädes större, än han trodde. Af kronans medel gick

[1] Jmfr A. HAHR, »Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof». Uppsala 1905, s. 54—58 o. f.

[2] Det förtjänar emellertid omnämnas, att också mindre kyrkor i stiftsstäderna, t. ex. S. Ilians för modern tomtspekulation brutalt nedrifna kyrka i Västerås, äro föremål för Johan III:s förskönings planer.

Digitized by Google

relativt obetydligt till kyrkorna. De angingo ju närmast församlingarne.

Vid *slottens* och *fästningarnas* uppförande tog man emellertid i på ett skarpare sätt med allmogen. Ej blott att de vanliga skatterna i kringliggande och angränsande områden förvandlades i dagsverken och leveranser af byggnadsmaterial, utan äfven extra olagliga gärder uttogos under hotelser och löften, hvarjämte konungen af kontanta medel tog, hvar han kunde, ej

Fig. 4. Genomskärning af slottet Caprarola i Italien. (Gurlitt.)

så noga aktande på, om han använde summor, anslagna till helt andra ändamål. Rådets anmärkningar häröfver blefvo alltid utan resultat. Det heter, betecknande nog, i ett bref till en tullskrifvare Nils Larsson, som visat sig trög att efterkomma befallningen att utbetala ett par hundra daler till byggfolket vid Stockholms och Svartsjö slott: »Så måtte du väl hafva det förståndet, att de utgifter, som komma till att öka vår lust och besynnerliga begäran, de borde gå före alla andra».[1] Och därvid blef det.

[1] Bref af d. 18 juli 1586. Grl n:r 70.

Digitized by Google

Konung Johan dels öfvertog af hans far begynta slottsbyggnads- och restaureringsföretag, dels igångsatte nya. De större räckte konungens hela regeringstid igenom och voro vid hans död ej afslutade.

En oaflåtlig, aldrig hvilande uppmärksamhet ägnar han det *kungliga slottet i Stockholm*. Här hade konung Gustaf börjat delvis bygga och nyinreda längorna kring den inre borggården, å hvilken tornet Tre kronor höjde sig, samt uppföra envåningsbyggnader kring stora borggården. Under Erik XIV pågingo en del dekorationsarbeten, men det var först med Johan III, som slottet fick ett ståtligare, modernare utseende och en praktfull inredning, som åtminstone i hufvudsak bibehöll sig ända till det skickelsedigra år, då Karl XI slöt sina ögon, och slottet samtidigt uppgick i lågor för att aldrig åter i sin gamla skepnad uppstå. Slottet i det närbelägna *Uppsala*, kröningsstaden, synes kommit därnäst i vikt. Det äldre Vasaslottet var den senare södra längan mellan tvenne väldiga rundlar. Det var grundlagdt af Gustaf Vasa (1547), men vardt ej färdigt under hans tid och härjades dessutom 1572 af eld. Konung Johan fullbordade det och gaf det en kostbar inredning. Det s. k. långslottet och den norra rundeln ha af honom möjligen planerats. Konungen var förtjust i väldiga dimensioner. Uppsalaslottet kan nu ej längre ge någon föreställning om Johan III:s stolta fursteboning, men däremot är *Vadstena* slott ännu i dag »vårt egentliga renässanspalats» och, ehuru af kung Gösta (1545) grundlagdt och till en del uppfördt,[1] väsentligen ett verk från den byggnadsifrige sonens dagar. Ett slott, som Johan mycket älskade, var *Svartsjö* med sin cirkelrunda renässansgård och sin runda kupolkyrka å ömse sidor om en rektangulär, från medeltiden stammande byggnad. Denna egendomliga skapelse, på hvilken så många kostnader nedlades, var det landtslott, där Johan helst vistades. Det nedbrann 1687. En plats, vid hvilken drottning Katarina Jagellonica hade fäst sitt hjärta, var Torfvesund på Lofön i Mälaren, där ett stenhus uppfördes. Gården kallades sedan *Drottningholm*. En annan kungsgård i Mälaren var *Arnö*, hvars gamla stenhus återuppbyggdes. Båda dessa »hus» äro försvunna. Bibehållet, men

[1] Ett tvåvånigt midtparti i det nuv. slottet.

Digitized by Google

mycket förändradt, är *Västerås'* slott, åt hvilket Johan ägnade stor omsorg, och där samma konsthandtverkare som i Uppsala varit sysselsatta. Ett »fast hus» fanns sedan gammalt äfven i *Köping* (Köpingsborg), som renoverades, och vid det närbelägna *Kungsör* begynte uppföras ett stenhus »efter samma sätt som vid Torfvesund».

I Hertig Karls hertigdöme hade konungen intet att beställa, men i detta sammanhang kan dock nämnas, att de förnämsta därvarande slottsbyggnader, som denna tid utvidgas och dekoreras, äro Gripsholm, Nyköping, Eskilstuna och Örebro.

Annorlunda var förhållandet i den sinnessjuke hertig Magnus' furstendöme, där byggnadsintresset koncentrerade sig kring Vadstena slott. Af andra slott i Östergötland tillbyggdes och restaurerades *Linköpings hus, Stegeborg* och *Norbyhus*, och nybyggdes *Bråborg*.

I Västergötland gällde intresset naturligtvis mest den viktiga *Älfsborgs* fästning, som jämte *Gullbergs* fäste långa tider var ett stridsäpple mellan svenskar och danskar. En del byggnadsbref röra det åldriga *Gällkvist* vid Skara samt åtskilliga smärre fästen vid gränsen.

De mest betydande fasta slotten i Småland voro *Jönköpings hus*, *Kronobergs* och *Kalmar* slott. De båda förstnämnda hade nästan enbart betydelse som fästningar. Kronobergs slott härjades af danskarne 1570, men konungen var ytterligt angelägen att hålla det vid makt och ger upprepade gånger befallning om dess befästande. Kalmar slott hör liksom *Borgholm* på Öland till de byggnadsverk, som särskildt sysselsatte konungens tankar. Och kändt är, att vi i Kalmar slott finna de konstnärligt värdefullaste minnena af renässanstidens rumsinredningskonst i vårt land, och att Borgholms slott var konung Johans största nybyggnad med en rymlighet och magnificens åtminstone i anläggningen, som ej stod efter någon af tidens nordeuropeiska slottsbyggnader.

Ett kapitel för sig bildar historien om konungens byggnadsföretag på andra sidan Bottenhafvet i Finland, liksom i Estland och i Lifland. Där arbeta också i regeln helt andra bygg- och murmästare och andra handtverkare än dem vi träffa i Sverige. Dock händer det, att i Sverige verksamma mästare

Digitized by Google

ditsändas. Konungens omtanke om sitt forna hertigdöme och nödvändigheten att i gränslanden hålla starka fästningar gjorde, att där en ständig verksamhet rådde. Det var ej blott hans forna residens *Åbo slott*, som iståndsattes och inreddes, utan viktiga byggnads- och befästningsarbeten företogos äfven bl. a. vid *Tavastehus*, *Olofsborg (Nyslott)*, *Kexholm* samt *Viborgs* ytterst viktiga fästning och i Estland vid *Narva*, *Revals slott*, slotten *Hapsal*, *Wittensten* m. fl.

Denna korta öfversikt gör ej anspråk på någon fullständighet, men torde dock visa, att konungens byggnadsintresse ej koncentrerades till några få platser, Nästan öfverallt i sitt vidsträckta rike ville han se slott och fästen uppstå. Och från honom själf utgå de mest detaljerade befallningar rörande dessa. Han skickar skrifvelser till ståthållare, uppsyningsmän, fogdar och byggmästare med minutiösa föreskrifter, besöker själf platserna, där han vistas längre eller kortare tider,[1] skaffar sig noggrann kännedom om förhållandena, och ve den, som söker föra honom bakom ljuset. Med de svåra villkor, under hvilka arbetet ofta drefs, kunde nu detta understundom hända. En gång är han t. ex. förargad på den högt betrodde arkitekten Willem Boy, som på Svartsjö mot order låtit göra ett hvalf af lärft och lister i stället för af sten samt blott till två tredjedelar täckt nedersta rummet i stora rundeln med tegel, resten med bräder, öfver hvilka lagts granris. Brefvet till slottslofven i Stockholm, som skall sända ut några murare för att afhjälpa slarfvet, börjar: »Vi vele eder trogne män och tjänare icke förhålla, att vi väl hade förmodat, att all ting skulle ha stått bättre till här på Svartsjö, än som vi nu förnummit hafva, sedan vi hafva begynt något gå ut och se oss om.» Brefvets datum är den 14 januari 1591. Man nästan tycker sig se den då gamle, sjuklige och af motgångar och misstankar plågade konungen en kall januaridag knarrig och misslynt vanka omkring och granska, att det befalda arbetet blifvit or-

[1] De i Granlunds samling meddelade brefven äro daterade: Stockholm, Uppsala, Svartsjö, Ulfvesund, Drottningholm, Västerås, Väsby kungsgård, Kungsör, Linköping, Norsholm, Idösund, Stegeborg, Vadstena, Kalmar och Borgholm.

Digitized by Google

dentligt gjordt, och så plötsligt finna — ett i hvitlimmadt lärft imiteradt hvalf i stället för ett af tegel.[1]

En annan gång är det trotjänaren, f. d. bardskäraren Filip Kern, ofta använd som tillsyningsman vid slottsbyggena, som råkar ut. Han hade sändt ett skönmålande bref rörande gemaken på Västerås' slott, dit konungen hade tänkt resa. Af trotjänaren

Fig. 5. **Slottskyrkan i Brieg** (i Schlesien).

Jakob Bagge hade dock denne fått motsatta upplysningar. På konungens befallning hade Bagge »rannsakat och besett om bjälkarne i de våningar, Kungl. Maj:t skulle vistas uti, och funnit, att när panelen under taket hade blifvit afrifven, hade bjälkarne varit så förruttna, att man med händerna nästan kunde rifvit dem sönder, hvilket kommit af den ränna, som legat tvärs öfver bjälkarne». I en sådan farlighet ville kungen ej sätta sin höga person, och Kern får en brysk befallning att omedel-

[1] Grl. n:o 100.

Digitized by Google

bart låta afhjälpa missförhållandet, »vetandes dig därefter rätta» som skrifvelsen slutar.[1] Anledning till dylika bannbref gafs naturligtvis rätt ofta. Särskildt vid Kalmar slott hände ett och annat, som jag i ett annat sammanhang skall beröra.

*

Tack vare konung Johans byggnadsbref och de byggnader, som ännu finnas kvar, eller om hvilka vi genom äldre afbildningar äga någon kunskap, är det möjligt att äfven urskilja de väsentligaste stildragen i Johan III:s renässansarkitektur. En undersökning visar, att först genom honom fick Sverige en profanbyggnadskonst med arkitektoniskt värde.

Den germanska renässansen visar i allmänhet det största intresset för detaljerna, för en ornamental utsmyckning af gaflar, hängtorn, portaler o. a., medan man i plan, resning, konstruktion låter bestämma sig af de medeltida traditionerna, hvilka ju för privathuset icke fastställt några som helst arkitektoniska lagar, utan endast vissa allmänna af behofvet och vanan dikterade drag, som åt oregelbundenheten och nycken lämnade det friaste spelrum. De germanska renässanshusens skönhet kom under sådana förhållanden att ligga i det måleriska och i detaljen. Den italienska renässansens principer i afseende på plan, rumsfördelningen, fasadens och gårdens komponering kunna dock ej helt och hållet trängas i bakgrunden, utan vinna med tiden tvärt om terräng, äfven om man söker modifiera dem efter gängse vanor. På sina håll (i Sydtyskland, Österrike, Nederländerna) uppstå emellertid palats, som ganska nära följa den eller den italienska palatstypen. Ett synnerligt typiskt exempel är ju residenset i Landshut, men där har också en hel italiensk koloni af byggmästare och konsthandtverkare varit verksam. Och om vi se till, skall det ofta visa sig, att där vi finna ett noggrannare beroende af italienska förebilder, ett mera direkt personligt förhållande till Italiens konst kan uppdagas, nämligen antingen genom på orten verksamma italienske konstnärer eller genom byggherrens italienska förbindelser och intentioner eller genom båda dessa faktorer. Så är åtminstone förhål-

[1] Grl. n:o 130.

Digitized by Google

landet under 1500-talet. Det är på så sätt t. ex. slottet i Brieg, Belvederen i Prag, Fürstenhof i Wismar ha uppstått.

Till oss kom renässansen naturligtvis närmast från Tyskland och Nederländerna. Den blandade, ofta rätt underliga formvärld, till hvilken den där gaf anledning, uppenbarade sig också i vårt land, Understundom mycket konstförfarna tyskar och flamländare verka i landet redan under Gustaf Vasas och Erik XIV:s dagar. Här finnas nog äfven rätt passabla byggmästare, som t. ex. en Jakob Richter (från Freiburg), som byggde trappan vid Vattentornet i Kalmar, men en viss primitivitet vidlådde onekligen deras skapelser, bjärt kontrasterande mot den virtuositet herrar »Kunstschreiner» kunde lägga i dagen. Jag behöfver ju blott hänvisa till den glänsande trädekoreringen i kung Eriks gemak på Kalmar slott. Denna olikhet har helt visst sin yttersta grund i sengotikens öfverdrifna uppskattning af detaljen och konstslöjden, genom hvilka man ansåg en byggnad få karaktär och fulländning.

I konung Johans slottsbyggnadsföretag gör sig en alldeles bestämd sträfvan att följa den italienska renässansarkitekturens grundlagar gällande. Man syftar till en verklig arkitektur genom att söka åstadkomma ordning, regelbundenhet, sammanhang och harmoni. Man börjar få en aning om proportion och symmetri, sträfvar efter stora rumförhållanden (Vadstena, Borgholm), komponerar fasader och gårdar efter italienska mönster. I kyrkobyggnadskonsten uppenbarar sig t. ex. centraliseringsidén. Äfven rörande detaljer som portal- och fönsteromfattningar m. m. finner man en direkt påverkan. Förebilderna lämna den italienska hög- och senrenässansen. Kännedomen om dem ha förmedlats af italienska arkitekturböcker, främst SEBASTIAN SERLIO'S, hvars stora verk utkom redan 1540 (senare upplagor af 1569 och 1584), men äfven franska och tyska arbeten, t. ex. af PHILIBERT DE L' ORME, af WALTER RIVIUS o. a., ha nog ej varit okända, och om tidsålderns antikdyrkan vittnar, att ett exemplar af VITRUVIUS ingick i Erik XIV:s boksamling. I Johans bibliotek fanns Serlio. Men äfven de arkitekter Johan anlitade, spelade här en viktig roll. Flamländaren WILLEM BOY var en lärd och studerad karl, bevandrad i den åt klassicismen lutande renässansen, utan att därför försmå de former, som utbildats

Digitized by Google

i hans hemlands renässansstil, och denna kännedom om Italiens arkitektur ägde äfven de medlemmar af den från Italien stammande arkitektfamiljen PAHR, hvilka närmast från Mecklenburg inkallades i landet och här fingo sysselsättning som slotts- och fästningsbyggmästare, i hvilken senare egenskap de införde det då nyligen i Norditalien uppkomna befästningssystemet.

De tendenser, jag ofvan framhållit, kommo väl icke till ett strängt genomförande, men de förefinnas vid alla Johan III:s slott.

I konungens byggnadsbref finnas också bestämda häntydningar på den förändrade synpunkten. Några ha redan framdragits af Upmark, som låter dem gälla som bevis på konungens förtrogenhet med arkitektoniska termer och på en »känsla af renässansidealet». Men de ge verkligen en föreställning om en helt förändrad uppfattning af byggnadskonsten.

Konungen kan ej »lida hus och våningar, som med låga tak och trossbottnar byggda äro», och han vill ha rummen och salarne af samma höjd. Medeltiden och den äldre vasatiden hade för ett dylikt kraf varit ganska likgiltiga. På de slott han öfvertog, lät Johan III därför bringa gemaken till samma höjd och åstadkomma ordning och likformighet. Så t. ex. på Kalmar slott. I promemorian för detta slott af d. 28 febr. 1574 heter det, att den stora östra salen skulle göras två alnar högre genom golfvets sänkning, så att detta komme i samma plan, »med de golf H. K. Maj:t och vår nådiga drottning plägade dagligen vistas uti» (som uttrycket lyder), hvarjämte de nya våningarna på södra sidan skulle sänkas lika mycket som förbemälta sal samt gröna salen efter samma mått, »så att rummen öfver hela slottet blefve alla lika jämna».[1]

Denna nya fordran innebär rätt mycket. Den inre regelbundenheten måste taga sig uttryck i fasaderna. De små, oregelbundna, vanligen hvälfda fönstren försvunno, och i stället uppträda regelbundna rader af stora rätvinkliga fönster. Konungen tycker nämligen ej om fönster, »som med hvalf byggda äro». Där sådana som t. ex. på Stockholms och Kalmar slott funnos, skulle de ersättas af fyrkantiga. På Kalmar skulle fönstren öfver hela slottet »blifva fyrhörniga, alla på ett manér, så att de hafva ett synligt skick efter arki-

[1] Grl. n:o 299.

Digitized by Google

Fig. 6. **Portalbyggnaden vid slottet i Brieg.** (Kunz.)

tektiskt manér», som det föreskrifves i den nyssnämnda promemorian. Fönsteromfattningarna voro af huggen sten eller också endast målade (Kalmar slottsgård).

De kunde utgöras af pilastrar med gafvelkrön (Vadstena) eller af en profilerad fönsteromramning, som rätvinkligt brytes

Digitized by Google

och springer in mot fönstret ett längre eller kortare stycke nedifrån. Men ofta saknas en dylik omramning.

Fasaderna äro putsade och hvitlimmade, och några våningarna fördelande gesimser förefinnas vanligen icke. Om hvitlimningen talar konungen i några af sina bref. I ett par skrifvelser från 1573 befaller han, dels att Stegeborgs murar skulle öfverstrykas med kalk och hela slottet både utan och innan hvitlimmas, »så att vi måtte hafva det något behag till, när vi dit kommandes varder», dels att hela slottet i Stockholm skulle hvitlimmas; slottstaken därstädes, äfven de af koppar, skulle däremot rödfärgas. Äfven Kalmar slott lät konungen hvitlimma.[1] Denna behandling af murarne företogs, oafsedt om de voro af huggen sten eller tegel. Den blef ett mod öfver hela Norden alltifrån 1500-talets midt, framkalladt af sydländska inflytelser. Med den holländska tegelstilen med sandstensornering kom dock den röda färgen snart nog och särskildt i Danmark åter till heders (Kristian-IV-stilen).

Det nyssnämnda brefvet till Anders målare meddelar ett drag rörande konungens smak, som är af intresse. Han hade ej funnit behag i, att borgarne hade gjort Storkyrkan hvit (förmodl. äfven invändigt), hvarför Anders målare skulle beställa med dem, att den åter vardt röd, tornet likaså rödt, men cirklarne hvita. Detta röjer ju ett sinne för den stil, i hvilken templet uppbyggts. —

Om vi kasta en blick på Vadstena slottsfasad, kunna vi där finna, huru de italienska traditionerna gå igen, ehuru uppblandade med andra drag. (Fig. 1.) Liksom vid de romerska senrenässans- och tidiga barockpalatsen skilja inga gördelgesimser våningarna, midten betonas och fönstren fördelas i grupper, två grupper å ömse sidor midtgruppen. Portalen har dock ej kommit riktigt i midten, och fönstergrupperna på ömse sidor midttornet ha på ena sidan 5, på den andra sidan 4 fönster. Den öfre våningens höga fyrkantiga fönster äro på högrenässanssätt helt omfattade af från konsoler uppstigande pilastrar och en krönande trekantig gafvel. Vid mellanvåningens fönster

[1] Bref till Per Persson på Stegeborg af d. 29 juli 1573 (befallningen måste upprepas följ. år) och till Anders målare af d. 8 maj 1573. Grl. n:is 19, 227, 461.

Digitized by Google

saknas denna, och pilastrarna sluta originelt nog i ett slags päronformade refflade knoppar. Fönsteröppningen är därjämte lindrigt hvälfd. I öfre våningen uppenbara sig i midten ett par ordentliga spetsbågsfönster och ofvan dem ett rosfönster. Ren gotik midt uppe i all renässans! De tillhöra den gotiskt öfverhvälfda slottskyrkan, öfver hvilken midttornet med sin höga lanterninspira höjer sig. Den härliga doriska portalen bär det tidiga årtalet 1563.

Trots allt, är det den italienska palatsstilen från senrenässansens dagar, som väsentligt bestämmer totalintrycket af denna fasad, men som kraftiga nordiska element uppträda, utom de gotiska fönstren, midttornet, som i grund och botten är anläggningens kärntorn, fast detta döljes å främre fasaden, samt det höga taket, från hvars yttre kant fordom smärta skorstenar stigit upp.

Mezzaninvåningen, som den italienska högrenässansen infört, finna vi ej i Vadstena, men däremot enl. »Suecia» vid Västerås' och Uppsala slott. Huruvida den där (åtminstone till planen) går tillbaka till Johans dagar, är dock ovisst. Dahlberg är nämligen ej alltid trovärdig.

Rent nordisk är förkärleken för gaflar och spetsar. Dylika vill Johan anbringa, hvar han kan. Huru ofta få ej byggmästarna befallning, att uppresa »en skön spets», hvarmed vanligen förstods en lanternin efter italienskt mönster! På kyrkorna anbragtes dock gotiska spetsar. Hvarje gafvel och »spets» slutade i en lång stång med en förgylld flöjel. Krönte nu en dylik lanternin ett fyrkantigt torn eller en »rundel», var torntaket ett slags kupol med svängd kontur, ja t. o. m. ordentliga italienska kupoler öfver åttkantig eller rund tambur (såsom vid Stockholms och Svartsjö slott) kunde förekomma. Torn- och taktäckningens material varierade rätt mycket. Koppar och bly voro naturligtvis eftersökta, men ofta nog begränsades dessa präktigare material till tornen, och slottstaken fingo nöja sig med järnplåt eller tegel.[1] Ett ännu enklare material var spån. Skiffer synes ej varit i allmännare bruk.

Passionen för med stenornering rikt sirade gaflar är ett för tiden välbekant karakteristiskt drag. De nederländska formerna voro de vanligaste, men att äfven rent välska gaflar funnits, har jag redan framhållit.

[1] Grl. n:o 313, P. m. för Kalmar af 74 o. a.

Digitized by Google

Till planen är slottet en rektangulär länga eller består af fyra dylika, omslutande en *gård*. I hörnen ligga då runda eller fyrkantiga torn. De mäktiga rundlarne voro dock på Johans tid en gammalmodig tornform. Vi se honom därför både vid Stockholms och Vadstena slott bygga fyrkantiga torn, vid det förra slottet i hörnen af den stora yttre borggården.

Särskildt egendomliga te sig hans anläggningar vid Svartsjö slott. Där bygger han en cirkelrund gård med pelararkader efter en bestämd italiensk förebild. På andra sidan af det från äldre dagar stammande stenhuset låter han uppföra ett rundtempel med högt kupoltorn.

Tunnhvälfda portgångar föra genom slottsbyggnaden in till gårdarna. Både utåt och åt gårdssidan markeras en dylik gång af en bågen omfattande portal i antikiserande former med kolonner med bjälklag och däröfver en vapentafla eller en hel attika med pilastrar. Serlio's verk har många kompositioner att rekommendera, dels strängare klassiciserande, dels sådana med kolonner i rustik etc. De uppgångar, som från gården leda till våningarna, utmärkas äfvenledes med portaler.

De italienska palatsgårdarnas vackraste smycke är deras kolonn- och pelararkader. Med den italieniserande fläkt, som under Johans dagar blåste öfver Sverige, borde vi vänta oss, att äfven finna detta drag i hans arkitektur. Så är också förhållandet.

Få vi tro Dahlbergs gravyr öfver Svartsjö borggård, måste man tydligen söka första uppslaget till densamma i *Vignolas* härliga skapelse för släkten Farnese, slottet *Caprarola* nära Rom. På båda hållen omges den runda gården af pelarhallar i två våningar. I Caprarola äro pelarne genombrutna af fönsteröppningar. Vid Svartsjö ha dessa förvandlats till nischer. Upphofsmannen till denna märkliga sydländska anläggning på en af Mälarens öar var säkert Willem Boy. (Jmfr fig. 3 o. 4.)

Å Stockholms slott hade konungen planerat uppförandet af en »gång», det vill säga ett öppet galleri (loggia) rundt kring hela den yttre borggården.[1] Endast på en sida, framför de byggnader, som skilde den lilla och den stora borg-

[1] Jmfr Upmark, »Stockholms slott under Vasatiden», Valda skrifter, s. 83, Granlund, n:o 42.

Digitized by Google

gården, genomfördes planen, men icke heller där fullt konsekvent. Å ömse sidor det i midten liggande trapptornet uppfördes på en hög bröstningsmur en enkel arkadräcka med korintiska kolonner (den s. k. Trumpetargången). Framför trapptornet var en dubbeltrappa med balustrad och en af kolonner buren baldakin. Nere i det sydvästra hörnet låg den stora in-

Fig. 7. **Gårdsportalen vid slottet i Brieg.**

körsporten, och öfver den var anlagd en loggia i två våningar med tre bågöppningar i hvar, på joniska kolonner. Men äfven ett tredje system fanns, en senare stilistisk form. Mellan nyssnämnda anläggning och Trumpetargången hade framför ingången till Rikssalen uppförts en pelarloggia i tre våningar med tre och tre bågöppningar. Pelarne voro klädda med rusticerade pilastrar. Genom dessa och andra anordningar fick den stora borggården och särskildt den södra långsidan en afgjord renässanskaraktär. (Fig. 2.)

Digitized by Google

Af den af Franciscus Pahr uppgjorda planen till Uppsala slott (i Kammararkivet) framgår, att båghallar äfven för detta slott voro afsedda. —

Hvad slutligen den *inre* anordningen och dekoreringen angår torde här icke behöfvas någon detaljerad skildring. Ett besök på Gripsholm eller Kalmar kan ge en allmän föreställning om tidens sätt att inreda och pryda slottsrummen, och andra författare, Upmark, Troels Lund med flera ha därutinnan lämnat värdefulla upplysningar.[1] Det är det rent arkitektoniska i Johan III:s verksamhet för sina slott, jag här velat betona, eller framhäfva den öfvergång från den äldre tidens nyckfulla, oregelbundna, oberäkneliga borgbyggnadskonst till en mera sofrad arkitektur efter renässansens mönster, som ju onekligen i denna verksamhet tar sig uttryck, liksom jag särskildt sökt påpeka förekomsten af de rent italienska renässansdragen öfverhufvud.

I rumsinredningens karaktär inträffar med Johan III inga genomgripande förändringar. Gemaken omges vanligen af en hög, arkitektoniskt behandlad träpanel, och taket är ett kassett-tak eller listtak i rutor med målad ornering eller utskuret löfverk. »Rosor» kallas i byggnadsbrefven denna för fälten afsedda skulpterade träornering. Den kunde framställa bladverk, frukter, rosor, nejlikor, liljor och andra slags blommor eller äfven, som i gyllne salen i Kalmar slott, visa en ren renässanskomposition med masker, hermfigurer och stiliseradt bladverk. Bland å dessa tak anbragta målade ornament omtalas t. ex. i ett af brefven »moresker», hvilka äro »målade såsom de af trä inlagda voro». Det ser vidare ut, som om stuckatörer (gipssnidare) under Johans regering blifvit en mera vanlig företeelse. Visserligen utmärker sig kung Eriks gemak på Kalmar slott äfven för märkliga stuckaturarbeten (orneringen i fönsternischerna, jaktfrisen), men ingenting bevisar, att de uppstått på Eriks tid. Det finnes, som jag senare skall påpeka, åtminstone skäl att tro dem vara senare. Gipsdekorering från konung Johans dagar finnes också bevarad på Uppsala slott och i det Jagellonska grafkoret i Uppsala domkyrka, men mäster Antonius' berömda stucktak

[1] Jmfr G. Upmark, »Die Renaissance in Schweden», Troels Lund, »Dagligt Liv i Norden i det 16:de Aarhundrede (Herregaarde og Slotte)».

Digitized by Google

Fig. 8 o. 9. **Pilastrar å fasaden till S. Maria dei Miracoli i Brescia.**

Digitized by Google

på slottet ha gått förlorade. Ett unikt sätt att framställa ett innertak fann man i det »stora fyrkanta konungsmaket» på Stockholms slott. Detta tak var nämligen af koppar och rikt förgyldt och försilfradt. Äfven må nämnas, att konungens lust till höga rum understundom kunde förmå honom att i slottsrummen imitera hvalf. Så befaller han t. ex. Anders målare att borttaga taket och trossbotten i hans matsal på slottet i Stockholm samt i stället uppsätta »ett tak af bräder såsom ett hvalf» och öfverdraga det med lärft, som skulle strykas med krita.[1]

Den arkitektoniska hållning, som utmärkte väggpanelen, sträckte sig äfven till dörromfattningarna och till de öppna spislarne, »skorstenar» kallade. Tidens antikiserande riktning gör sig äfven vid dem gällande. Här uppträda doriska eller joniska kolonner eller pilastrar på socklar och uppbära ett rakt eller tresidigt krön. Vid spislarne är denna omfattning naturligtvis af huggen sten eller också murad. (Någon imitering i trä känner jag icke från denna period.) I ett bref till Anders målare förebrår konungen denne, att han förväxlat en från Antonius stenhuggare (i Finland) sänd »skorsten» med en »port», hvilket ju är betecknande för dessa spiselomfattningars arkitektoniska utseende.[2] Pilastrarna och kolonnerna kunde dock utbytas mot väldiga konsoler. På Kalmar slott finnas flera spislar af denna art.

Vid sidan af spislarna började emellertid bruket af kakelugnar vinna insteg, hvarigenom en mera jämn värme kunde erhållas. Till Filip Kern skrifver konungen, att han skall i lilla salen på Stockholms slott insätta en sådan kakelugn, »som kan till fyllest hålla samma sal varm, efter där nu är högre och fönstren större».[3] Äfven i andra rum på slottet funnos kakelugnar, likaså på Kalmar slott och på Borgholm.

Väggarna ofvan panelen målades med ornament, stundom med figurmålningar (grå salen i Kalmar slott), men denna plats var för öfrigt bestämd för upphängandet af bonader, »flamske täcken», eller äfven af kläde, hvarigenom beboeligheten och trefnaden väsentligt ökades. Flamska »täcken» eller »tapeter» till-

[1] Bref af d. 8 maj 1573. Grl. n:o 19.
[2] Bref af d. 25 febr. 1573. Grl. n:o 17.
[3] Bref af d. 16 okt. 1577. Grl. n:o 29.

Digitized by Google

verkades äfven i Sverige genom från Flandern inkallade »gullväfvare». Redan Gustaf Vasa hade dylika i sin tjänst. Mest gynnades dock tapetväfveriet af konung Erik. Den textila konsten måste i allmänhet i vasatidens boningar i hög grad anlitas för att lämna skydd mot kölden och öka bekvämligheten i de sparsamt möblerade, kalla, dragiga rummen. —

Dessa spridda drag ur Johan III:s renässansarkitektur kunna ge oss en föreställning om de rådande tendenserna. Jämför man den med renässansen i andra nordiska länder, måste man förvåna sig öfver dess *renhet* i anslutning till, ej ungrenässansens, men hög- och senrenässansens högt skattade förebilder i konstlandet där nere i Södern. I viss mån beror väl detta på, att några starkare gotiska handtverkstraditioner ej funnos i landet. Dessutom kan här knappast vara tal om en *allmännare* smakriktning, utan hvad vi funnit, är mer ett utslag af konungens och hans byggmästares personliga smak. I hvarje fall har dock tidens svenska arkitektur genom denna fått sin prägel.

Förunderligt rik och fyllig är därjämte den verksamhet, som konung Johan i det karga, halfbarbariska landet förmår trolla fram, och det i en af inre och yttre strider upprörd tid. I de stränga, politiska domarnes ögon är den nog ett fåfängligt och lasteligt verk, men sedd med andra ögon ger den ett egendomligt vittnesbörd om konstnärlig kultur och förfining midt uppe i en därför så främmande miljö som möjligt. Och frågar man, hvarpå denna konstkultur ytterst hvilade, blir svaret: konung Johan III, en af den svenska historiens — i vissa hänseenden med rätta — mest föraktade och klandrade monarker, en regent »hvars död», säger en modern historiker och politiker, »befriade honom själf från ett lif, fullt af missräkningar och felsteg och Sverige från en konung, som i allt visat sig oduglig att föra sin faders spira».

*

För möjligheten att gå i land med dessa vidlyftiga byggnadsföretag fordrades emellertid ej blott pengar, utan äfven skickligt arbetsfolk. Den inhemska *skolade* arbetskraften kunde icke räcka till och stod för öfrigt i kvalitet efter utlandets. Här liksom på så många andra håll vardt det nödigt att inkalla utländ-

Digitized by Google

ska konstnärer och konsthandtverkare. Dylika kommo äfven självmant, erbjudande sina tjänster. Och det blef ingen liten krets af främmande och inhemska konstutöfvare, många behärskande mer än en konstgren, som samlas kring den konstälskande vasasonen, som t. ex. svensken ANDERS MÅLARE, den både som skulptör och arkitekt betydande WILLEM BOY, vadstenamästarne ARENT DE ROY och HANS FLEMMING, de tre medlemmarne af arkitektfamiljen PAHR: JOHAN BAPTISTA, FRANCISCUS och DOMINICUS, den både som stuckatör och byggmästare verksamme ANTONIUS WATZ, Finlands och Liflands öfverbyggmästare PETER HERTIG, bildsnidarne MARKUS ULFRUM, URBAN SCHULTZ och MIKAEL VAN BERINI, målarne BAPTISTA VAN UTHER och ARENT LAMBRECHTS, sten- och bildhuggarne ROLAND MACKLE, PETER DE LA ROCHE, DIONYSIUS DE WAHLE, LUKAS STENHUGGARE, konstsnickarne HIERONYMUS RENNER och HANS KANTENITZ, som senare går öfver i hertig Karls tjänst, och många, många andra.

Bland dessa mästare, genom hvilka vid den kungliga byggherrens sida sammanhanget med de utländska konstströmningarna upprätthålles, söka vi då de ledande hufvudmästarne, hvilkas smak och tekniska insikter lämnat förblifvande spår, och som bidragit att ge Johan III:s renässans just den karaktär, den fick.

Till dem måste vi räkna den flamländske mästaren *Willem Boy*. Den nederländska konsten i sin helhet stod under 1500-talet i starkt beroende af den italienska. Liksom inom målarkonsten finner man ock inom arkitekturen tvenne riktningar, en mera nationell, en mera italieniserande. Den förra, som lade hufvudvikten vid detaljerna, vardt genom sitt fria, ogenerade ombildande af renässansornamenten af ej ringa betydelse för Tysklands och Nordens renässansarkitektur. I den senare, på hvilken vi i Granvellas palats i Brüssel (nu universitet) se ett exempel, låg dock framtidens byggnadskonst. Trots sina koncessioner åt »gaflar och spetsar» tenderar Willem Boy märkligt åt denna riktning.

Till dessa mästare höra också nederländaren *Arent de Roy* samt medlemmarne af den italienska *arkitektfamiljen Pahr*, en konstnärssläkt, hvars vandring från södern till norden och hvars

Digitized by Google

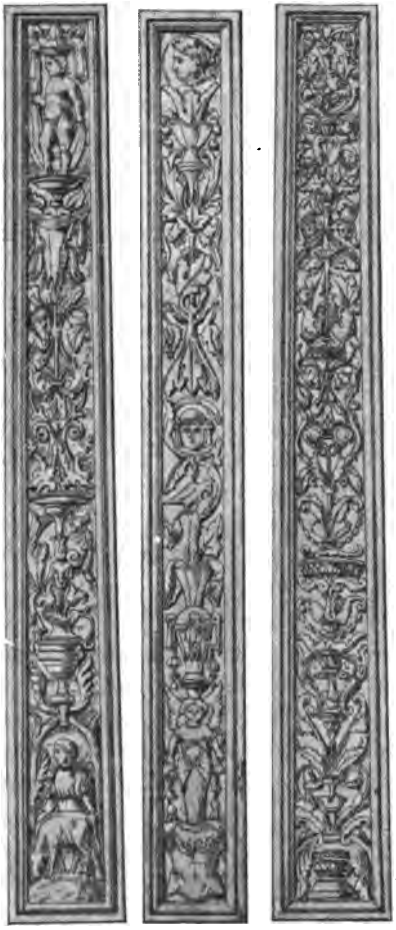

Fig. 10. **Pilastrar å yttre portalen i Brieg.** (Kunz.)

Fig. 11. **Pilaster å fasaden till La Certosa di Pavia.**

roll i vår svenska renässansarkitektur jag i denna studie skall försöka skildra. —

Innan vi närmare studera dess verksamhet i skilda länder, torde det emellertid vara lämpligt att meddela min åsikt om denna

Digitized by Google

släkts sammansättning och ursprung och dess öden i allmänhet, medan däremot skälen för uppgifter och antaganden sparas för den närmare utredningen. Härigenom underlättas för läsaren öfversikten öfver framställningen.

Konstnärssläkter, inom hvilka generation efter generation en och samma konstgren öfvas, är i vår tid ingen vanlig företeelse. Annorlunda var förhållandet under medeltiden och renässansen. Och detta berodde, utom på hvad nu anlagens ärftlighet angår, på konstutöfningens organisation den tiden, på vördnaden för traditionen och önskan att bevara vissa tekniska hemligheter m. m.

I Tyskland, framför allt i Sydtyskland, möta oss såväl under 14- som 1500-talet talrika dylika släkter. Vi må blott tänka på hvad Nürnberg och Augsburg i detta hänseende, naturligtvis ej minst inom konstslöjden, förmådde prestera. Dessa släkter voro i regeln af tysk härkomst, men det hände kanske äfven, att en utländsk härkomst förelåg. Det är då Nederländerna eller Italien, som vanligen äro stamlanden, något som ju ej förvånar oss med kännedom om dessa länders betydelse för den tyska konstodlingen. Af de otaliga utländska vandrande konstutöfvare, som dessa tider nästan »öfversvämmade» Tyskland, återvände ej alla till fäderneslandet.

Den i Tyskland och Sverige under 1500-talet verksamma släkten Pahr har utgått från norra Italien, hvarifrån sedan medeltidens tidigaste århundraden konstnärer af högre och lägre rang brukat vandra först till Italiens olika trakter, senare äfven till länderna norr om Alperna, då de kulturella förhållandena därstädes gifvit utsikt till förtjänst. Under renässansen uppenbarade de sig i Tyskland mest i egenskap af stenhuggare, bildsnidare, bygg- och murmästare. Att en och samma person kan behärska dessa yrkesgrenar, ja, mer därtill, är naturligtvis icke ovanligt. »Die welschen Maurer, Steinmetzen und Bildschnitzer» finna vi emellertid under 1500-talet öfver allt i de tyska länderna. Deras namn, mer eller mindre förvrängda, hänsyfta ofta på norditalienska städer eller mindre orter och visa i alla fall tillbaka till trakter, där tegelbyggnadskonsten sedan urminnes tider var inhemsk, där man förstod konsten att i gjutna formstenar framställa smakfulla ornament, men där äfven behandlingen af

Digitized by Google

den huggna naturliga stenen, vare sig för en byggnads konstruktion eller till dess ornering, ingalunda var obekant. Äfven som stuckatörer (»gipssnidare») eller som målare ha dessa vandrande italienare varit verksamma.

Det är i det schlesiska *Brieg* konstnärsfamiljen Pahr först uppdyker för våra ögon. Huruvida den dessförinnan på någon annan tysk eller österrikisk plats utöfvat sin konst, är oss hittills obekant. Det till största delen sorgligt förstörda slottet i Brieg (»Brieger Piastenschloss») byggdes under medverkan af andra italienska konstnärer af JAKOB PAHR från Milano, som i nämnda stad i Schlesien från 1547 ända till sin död 1575 dels vid slottsbyggnaden, dels vid en del andra byggnader var sysselsatt.

Vid »Brieger Piastenschloss», en af Tysklands allra märkligaste konsthistoriska byggnader, ha äfven GIOVANNI BAPTISTA (Hans) PAHR och FRANCISCUS PAHR varit verksamma. De äro yngre bröder till den ofvannämnde Jacob. Franciscus bosätter sig i det närbelägna *Hainau* och uppför en mindre slottsbyggnad därstädes. Den nyligen framkastade hypotesen, att Pahr'arne skulle biträdt vid Otto-Heinrichs-byggnaden i Heidelberg, måste lämnas åt sitt värde.[1]

Mecklenburg är det land, där vi sedan påträffa medlemmar af släkten.

Hertigarne därstädes Johan Albrekt i Mecklenburg-Schwerin och hans bror Ulrik i Mecklenburg-Güstrow söka i ädel täflan inbördes visa sig som verkliga renässansfurstar i gynnande af konst och vetenskap. Ej minst intressera de sig för uppförandet af ståtliga slottsbyggnader. Ett flertal slott nybyggas eller restaureras. Jag erinrar blott om Fürstenhof i Wismar, denna pärla i nordtysk terrakottadekorering, om det äldre, numer af en nybyggnad ersatta slottet i Schwerin, liksom om det intressanta, i det yttre väl bevarade slottet i Güstrow, andra smärre att förtiga.

Både i Schwerin och Güstrow träda konstnärer af Pahrsläkten i furstarnes tjänst. JOHAN BAPTISTA PAHR är sedan 1558 murmästare i Johan Albrekts tjänst och arbetar under

[1] T. ALT, »Die Entstehungsgeschichte des Ottoheinrichsbaues zu Heidelberg.» Heidelberg 1905.

Digitized by Google

den italienske byggmästaren Francesco a Bornau vid slottet i Schwerin. Nästa årtionde finna vi honom som välbeställd byggmästare därstädes. Bland anförtrodda byggnadsuppdrag omtala räkenskaperna slottskyrkan, fullbordad 1568, öfverhvälfningen af den stora hofsalen m. m., och äfven för bildhuggararbeten är han ej främmande, då han t. ex. utför predikstolen i dômen i Schwerin. Äfven leder han en kort tid byggnadsarbetet på slottet i Fürstenberg. År 1572 tidigt på våren lämnar han hertigens tjänst för att bege sig till Sverige.

Hans ställning som hofbyggmästare intog då hans broder KRISTOFFER PAHR, som i denna egenskap omnämnes första gången 1574. Denne var egentligen bildsnidare och stuckatör och har på slottet i Güstrow i denna egenskap efterlämnat intressanta arbeten. En tredje broder var mäster DOMINICUS, hvilken 1569 som murmästare inträdde i hertigens tjänst. Äfven Dominicus reste 1572 till Sverige.

Finnas af slottet i Schwerin endast kvar några fattiga rester af dess forna arkitektur och terrakottautsmyckning, är Güstrows slott ännu i dag ett stolt och ståtligt byggnadsverk, ehuru det ej längre är ett furstligt residens, utan tjänar ungefär samma ändamål som vårt Svartsjö.

I Güstrow är det vi finna FRANCISCUS PAHR som hertig Ulriks hofbyggmästare. I stället för det nedbrända äldre slottet uppför han ett nytt under åren 1558—1565, leder dessutom fästningsarbetena i Rostock och kallas ofta till Schwerin för att lämna råd i afseende på befästningarne därstädes.

Den tyska forskningen känner icke Franciscus' vidare öden, utan antager, att han 1583 får sitt afsked eller dör. Detta år utser nämligen hertigen en ny hofbyggmästare, nederländaren Filip Brandin.

Liksom sina bröder Johan Baptista och Dominicus styr också Franciscus 1572 kosan till svenskt territorium. Om Dominicus, som i Kalmar och Borgholm kom att spela en så betydande roll, ha tyska konsthistorici ingen aning.

Beträffande Johan Baptista har en tysk lärd, numer professor F. Sarre, i sitt arbete »Beiträge zur Mecklenburgische Kunstgeschichte»[1] kommit med den öfverraskande upplysnin-

[1] Utg. Berlin, Trowitsch u. Sohn, 1890.

Digitized by Google

gen, att han blott ett halft år kan ha vistats i Sverige. Den uppgift, som äldre forskare som Lisch och Mithoff lämnat, att han först i oktober 1578 återvände, är, som vi skola se, riktigare och behöfver ej Sarres korrigering.

Den af denne författare konstaterade JAKOB PAHR, en murmästare, som bl. a. får i uppdrag att undanrödja det gamla murverket efter det nedbrända slottet i Güstrow, synes knappast varit identisk med byggmästaren till slottet i Brieg, enär de båda samtidigt förekomma, den ene den 12 mars 1566 i Güstrows slotts räkenskaper, den andre den 11 mars samma år i staden Briegs. Sammanhanget mellan de i Schlesien och de i Mecklenburg verksamma medlemmarna af släkten Pahr kan emellertid icke bestridas — trots gjorda försök — och skall jag i det följande närmare söka klarlägga detta.

Nästa skådeplats för dessa mästares verksamhet är Sverige, dit de på grund af hofvens förbindelser inkallades. Tack vare Sylvander, Eichhorn o. a. ha vi något så när reda på deras existens och deras betydelse för Sveriges renässans, men något försök att sammanställa deras verk här, med hvad de utfört i tyska land, och konstatera arten och graden af deras konstnärliga verksamhet i hela dess vidd har ej blifvit gjordt.

Vi veta emellertid, att Dominicus bär ansvaret för Borgholms slottsbyggnad med befästningar, sådan den ur Johan III:s händer framgick, att han på Kalmar slott gjorde viktiga tillbyggnader och ledde dekorationsarbetet, och att han därstädes dog 1603. Franciscus blef byggmästare på Uppsala slott, som han, understödd af schlesiska mästare, återuppbyggde efter branden 1572, och i Uppsala slutade han sina dagar 1580. Johan Baptista slutligen, synes varit en orolig, mindre pålitlig karaktär. Af de af Granlund utgifna Johan III:s byggnadsbref framgår, att han tidigt på våren 1574 afviker ur tjänsten som byggmästare på Kalmar slott utan att lämna annat minne efter sig än en nedrasad murvall och en »schamplun» till Borgholms slott, som ej gillades. Han återvänder emellertid efter någon tids vistelse i Mecklenburg. År 1577 uppdyker han nämligen som byggmästare på Älfsborgs slott, där han stannar ett halft år och därefter 1578 »reser af landet». År 1581 konstatera vi honom åter i Mecklenburg, där dock förtroendet till honom är

Digitized by Google

ringa, men fråga är emellertid, om han ej är identisk med den på Kexholms fästning i Finland år 1586 anställde byggmästaren Johan Baptista Påer, ett spörsmål, till hvilket jag skall närmare återkomma. Efter misslyckade försök att i hemlandet vinna anställning har han åter vändt sig till sin forne svenske beskyddare, som trots allt synes satt ett visst värde på den i Kalmar bevisligen försumlige tjänaren.

Det anförda torde ge en antydan om *en* af de olika vägar, på hvilka renässanskonsten infördes i de första vasaregenternas Sverige. Men i och med detta träda nya, viktiga frågor fram: hvilken roll spela dessa mästare i den svenska renässanskonsten, hvilka minnen äga vi kvar af deras verksamhet, hvilka stilistiska egendomligheter karakterisera deras verk? Hvad som i Schlesien bundits vid denna familjs namn, skola vi då först ta i betraktande.

Digitized by Google

Rådhuset i Brieg.

II.

Ett svårt och invecklad problem erbjuder frågan om renässansstilens införande, gång och utbredning i 1500-talets Tyskland. Ett allbekant faktum är ju, att dess ornamentik först visade sig i målningar, gravyrer och träsnitt och därefter vid 1400-talets slut och 1500-talets början sporadiskt började framträda i skulpturen (såsom i grafmonument) och i arkitekturen. Genom i Italien skolade tyska konsthandtverkare och genom skaror af vandrande italienska byggmästare och bildhuggare skall sedan den nya stilens inträngande i byggnadskonsten väsentligt påskyndats. Framför allt är det öfre Italien, som härvidlag spelar en betydande roll. Till Sydtyskland och trakterna vid öfre Rhen tar stilen sig väg genom Schweitz, och i Strassburg uppstår under det 16:de århundradets andra hälft ett viktigt konstcentrum, där den får en särskild utbildning, som äfven i närgränsande tyska land uppenbarar sig, så t. ex. i Mainz, Aschaffenburg, Heidelberg. Men ett annat för den tyska renässansen betydelsefullt område blir Nederländerna, där renässansformerna mycket tidigt undergå förändring. I norra Tysklands renässansarkitektur spåra vi detta i eminent grad. Dock äfven här,

Digitized by Google

liksom i de inre trakterna, ha olikartade inflytelser korsat hvarandra på mångfaldigt sätt, och vissa ännu ej genomforskade stilområden uppstått, mellan hvilka äfven en växelverkan måste tänkas.

Ett dylikt gebit utgör *Schlesien*. Här vann renässansstilen mycket tidigt insteg. Ja, ett af de allra tidigaste tyska monumenten är det 1488 daterade grafmonumentet öfver en viss Peter Jenkwitz å Elisabethskyrkans i Breslau norra sida. Ett annat är biskop Johannes Thursos rikt dekorerade vapen från år 1509 å slottet Johannesburg. Slutligen har man från 1517 en efter italienska mönster typiskt omramad sakristidörr i Breslaus dôm, hvars rika ornamentering möjligen kan ha utförts af en italiensk konsthandtverkare. Därmed synes isen varit bruten. I de schlesiska städerna fick stilen en alldeles osedvanligt hastig utbredning, hvilket, som också framhållits af flere författare, i ej ringa mån synes berott därpå, att konsthandtverket i detta aflägsna, relativt föga kultiverade gränsland ej satt alltför djupt rotadt i de gotiska traditionerna. Utom Breslaus rådhus, som i likhet med de allra flesta schlesiska medeltida byggnadsminnen stammar från sengotiken, har intet af landets medeltidsmonument nått någon allmännare ryktbarhet. En lifligare konstverksamhet uppstod här tämligen sent, och vid den nya tidens inbrott funnos för landets furstar, högadel och borgare en mängd byggnadsuppgifter. Dessa föllo helt inom profanarkitekturen, då här reformationen allmänt antagits, och därmed ett hämmande af den kyrkliga byggnadsverksamheten inträdde. Från och med början af 1540-talet möter oss en mängd konstnärsnamn, dels af inhemsk, dels af italiensk härkomst. Ur arkivens gömmor ha flitiga forskare som H. LUCHS, ALVIN SCHULTZ, E. WERNICKE, E. CZIHAK o. a. dragit fram det ena efter det andra samt sökt att om möjligt sätta det i samband med bevarade eller försvunna monument. Därvid har till full evidens konstaterats tillvaron af en hel koloni af italienska byggmästare, murare och bildhuggare, som alltså på direkt väg verkat för stilens utbredande. LÜBKE vill visserligen ej tillmäta dem, liksom öfverhufvud taget de italienska konstnärerna, någon betydelse för renässansens *införande* i Tyskland. »Efter 1540» säger han, »förstodo de inhemska mästarne öfverallt att använda stilen självständigt och behöfde inga främmande läromästare.» Gärna vill

Digitized by Google

man medge, att de allra första tecknen till de nya formernas framträdande uppenbara sig i till ursprunget rent tyska konstverk. Det torde ingen förneka. Men å andra sidan hade stilen nog ej så hastigt och så allmänt slagit igenom, om ej detta aldrig sinande tillflöde af lefvande konstnärlig kraft hade funnits.

I Schlesien, liksom på så många andra håll, äro italienarne, »die Wahlen», fullt påvisbara. LÜBKE medger, att slottet

Fig. 12. Slottsgården i Brieg med gårdsportalen och det sydvästra hörnet.

i Brieg är ett betydande minne af deras verksamhet. Detta slott är renässansens främsta skapelse i Schlesien. Här bestod under årtionden en slottsbyggnadshytta, i hvilken ett flertal italienare arbetade vid sidan af infödda handtverkare. Dess anseende var stort. Från densamma kallades mera bemärkta mästare till andra platser inom landet, snart äfven till utländska orter, där ett furstligt residens eller ett rådhus skulle byggas. Att under sådana förhållanden förneka italienarnes betydelse, verkar ju orimligt.

Digitized by Google

Den frågan ligger emellertid nära till hands: Har ej Schlesien från andra håll mottagit inflytelser? Som E. CZIHAK o. a. framhållit, har en förmedling skett äfven genom i de gamla hytt-traditionerna skolade och på gotikens gränsskeden stående tyska mästare från Böhmen öfver det sachsiska Erzgebirge. Äfven en nederländsk influens kan uppvisas. Mästare från holländska och flamländska orter ha verkat i landet. Slutligen kan hänvisas till det obestridliga inflytande, som de ornamentböcker, som vid 1500-talets midt utgåfvos i Nederländerna och Tyskland, här som på så många andra håll, vid Otto Henriksbyggnaden i Heidelberg t. ex., måtte ha haft. Det är väl alltså, om något, hvarandra korsande stilinflytelser, vi här påträffa.

Sin säregenhet får den schlesiska renässansarkitekturen i valet och tillämpningen af de olika stildragen. Den ägnar sig med synnerlig förkärlek åt vissa element. Den skyr t. ex. tomma ytor. Fasaderna putsbehandlas och få, utom en eventuell mer eller mindre betonad arkitektonisk fördelning, en ymnig dekorering i målning, sgraffito eller stuckrelief. Vi möta då fria, kraftiga rankornament eller ytmönster af beslagsornamentets karaktär eller erinrande om prässadt läder samt i stil med orientaliska mönster. Eller också uppträder en accentuerad rustik behandling. Vanligen koncentrerar den sig på portalerna, där nu ej dessa få en om öfre Italiens ornamentglada portaler erinrande stil. Men, det är ej nog med, att man söker dekorera de stora ytorna, äfven alla arkitektoniska delar som kolonner, pilastrar, friser, gesimser, smyckas med plastiska ornament, som till på köpet kunna prunka i målning och förgyllning. Öfverallt en öfversvallande glad utsirningslust, som antingen efter italienska ungrenässansmönster får ett mer diskret uttryck eller också i en kraftig, kärf rustik söker sin tillfredsställelse. Utom dessa båda hufvudskiftningar märker man ock i detaljbildningen olika riktningar, å den ena sidan en af Italien närmare beroende, å den andra en friare och nyckfullare, upptagande de förändringar och nybildningar, som med tiden uppstått i Nederländerna och Tyskland och äfven själf i viss mån nyskapande.

För kännedomen om Schlesiens slottsarkitektur äro särskildt tre stora slottsbyggnader af vikt: *Brieg*, *Liegnitz*, *Oels*. Framför allt illustrera slotten i Brieg och Oels ännu i dag

Digitized by Google

rätt väl de nyssnämnda båda hufvudströmningarna, Brieg den mer italienska och Oels den mera nordiska. Men af de nu nämnda spelar endast Brieg rollen af ett verkligt konstcentrum. Därför här några ord om dess ställning och betydelse.

Bland sina många minnen från glansperioden under 1500-talet räknar den lilla schlesiska staden Brieg vid Oder främst sitt ryktbara slott, *Piasternas slott*. Piasterna voro en schlesisk

Fig. 13. **Östra flygeln från gårdssidan vid slottet i Brieg.**

fursteätt af polskt ursprung. Namnet härrör från ättens sagoomsväfvade stamfader, den polske »monarken» Piast. Schlesien hade ätten uppdeladt i furstendömen, som, då sönerna alltid ärfde lika, med tiden blefvo talrika nog och slutligen som arf uppgingo i de österrikiska besittningarna, ur hvilka dock genom Fredrik den store större delen af landet genom svärdsslag afsöndrades och lades under det Hohenzollernska Preussen.

Piasternas slott tjänar nu helt prosaiskt som förrådsmagasin åt arméförvaltningen. Resterna af dess forna härlighet kunna

Digitized by Google

likväl låta oss få en glimt af dess ursprungliga karaktär. Som konstskapelse har det en gång räknats bland Tysklands främsta byggnader, men ännu måste det trots all förstörelse betraktas som Schlesiens intressantaste byggnadsminne från renässansens dagar.

Det var den upplyste Fredrik den store, som kastade brandfacklan i detta slott år 1741 efter det blodiga slaget vid Mollwitz. En kronist säger visserligen, att denne efteråt skämdes för sitt dåd och vid intåget ej kunde se åt slottet. Huru som helst, en bjärt kontrast bildar Lennart Torstenssons handlingssätt, när han 1642 belägrade staden och på furstinnans förbön icke riktade kanonernas eld mot den ståtliga fursteboningen. Åt Fredriks minne reste emellertid de trogne briegenserna på rådhusplatsen hans staty.

Ursprungligen bildade slottet en fyrkant af i det närmaste kvadratisk omfattning och med ett ytinnehåll af (med gården) 5,000 □m. Af flyglarne återstå endast den södra och den östra (Oderflygeln). Af den västra finnes en liten rest, som ansluter sig till den södra. Den norra, som var envånig, är alldeles försvunnen. Där står nu en skolbyggnad, och i västra flygelns ställe är uppfördt ett banalt magasin. Öfver denna flygel, som i grund nedbrann 1801, höjde sig förr ett mäktigt, nu likaledes försvunnet torn, *lejontornet,* och åt söder fortsattes flygeln af den sengotiska *Hedvigskirche,* slottskyrkan, af hvilken nu blott den öfver södra flygelns fasadlinie framspringande östra delen finnes kvar. (Fig. 5). Från samma flygel, ej långt ifrån kyrkans kor, framskjuter det stora porttornet. Detta är ungefär konturerna. Det bäst bevarade af hela slottet och gifvet dess intressantaste parti är den nämnda portalbyggnaden (daterad 1553) med en öfverflödande rikedom på ornamentala och figurala sandstensskulpturer.

Här böra vi dröja några ögonblick. Som af afbildningen framgår, är portbyggnadens fasad delad i trenne våningar. (Fig. 6.) Vid sidan af den stora portalen ligger en mindre för fotgängare. Ofvan denna ses ett rundfönster. De båda portöppningarna omfattas af ett system af korintiska pilastrar med förkroppadt bjälklag. Pilastrarna stå i grupper af tre och tre (»engagerade»), af hvilka den mellersta är starkast betonad. Det osymmetriska i våningens fördelning söker man upphäfva genom att särskildt accentuera

Digitized by Google

den större hvalfbågens slutsten. Den andra våningen har trenne höga fönster och fördelas af enkla korintiska pilastrar. Mot fönstrens bröstvärn stå trenne prunkande vapensköldar, de båda yttre hållna af harneskklädda riddarfigurer. Mellanrummen mel-

Fig. 14. **Sydöstra gårdshörnet vid slottet i Brieg.**
(Från norr.)

lan sköldarne upptagas af hertig Georg II:s och hans gemåls, Barbara af Brandenburg, statyer i mer än kroppsstorlek, ett par härliga monumentala gestalter, uppträdande i tidens, figuren så stiliserande modedräkter. Fönstren ha fått en komplicerad inramning: först ett inre profileradt ramverk, en fönsteromfattning, som dock icke går ända ned till fönsterbordet

Digitized by Google

utan upphör ett stycke därifrån, (ett stildrag, som äfven på andra håll återvänder). Häromkring stå korintiska pilastrar, uppbärande en arkitrav och fris med gesims; öfver denna ett skulpteradt ornamentalt krön. Emellan den andra och den tredje fönstervåningen äro anbragta tvenne rader byster, 24 till antalet, föreställande hertigens förfäder. Inom hvart och ett af de sex fälten sitta fyra bilder, i öfre raden polska kungar, i undre schlesiska hertigar. Inskriptioner upplysa om deras namn och värdighet. Den tredje våningen har fått en med den andra öfverensstämmande fördelning. Det hela har upptill begränsats af en balustrad, och där ofvan har höjt sig ett torn med genombruten spira.

Men, hvad som vid denna fasad särskildt frapperar, det är den öfverväldigande rikedom af ornament, som breder ut sig öfver alla åtkomliga ytor. Det är den lombardiska praktdekoreringen, som här fått en nordlig afläggare. (Jmfr. fig. 8—11.) Det väl mest bekanta exemplet på en dylik är den öfverrika utsirningen af fasaden till La Certosa vid Pavia. Där uppträder den i marmor, medan eljes terrakotta är det i dessa trakter vanliga materialet. I Brieg är det en rödaktig sandsten. Pilasterfältens uppstigande kandelaberornament visa än ett rent rankverk, än allehanda, ofta rent fantastiska figurer, som t. ex. underliga förbindelser mellan djur- och människogestalter o. s. v. Af fin verkan är utsirningen i bågzvicklarne kring den stora portalen, gröfre och tyngre rankverket öfver den mindre porten. Alldeles gifvet ha här olika händer arbetat, ja, bildhuggare af olika nationalitet.

Själfva porthvalfvet företer numer ingenting märkligt. Det utmynnar på borggården i en ganska egendomligt bildad och ornerad portal med en ofantligt bred båge, erinrande om ett brohvalf, men äfven om en triumfport genom sin mäktiga bandomvirade eklöfsbård och öfriga dekorering. (Fig. 7 o. 12.) Omfattningen — de yttre joniska kolonnerna höra till arkaderna — utgöres af med krigiska emblem skulpterade korintiska pilastrar med höga socklar. Emblemen äro tilltagna i alltför stor skala. Zvicklarne uppfyllas af Briegs och Brandenburgs vapensköldar, inskrifttaflor och yppigt bladverk. Säkert har en krönande attika förefunnits. Nu se vi i dess ställe blott ett fult, sluttande brädtak. Denna portal, som är daterad 1551, gör en betydligt tyngre och gröfre verkan än den yttre.

Digitized by Google

Rundtom den en gång så ståtligt smyckade borggården har förödelsen härjat. Nu finnas endast sporadiska rester kvar af de kolonnhallar, som löpt utefter slottsflyglarne, liksom af de präktiga dörr- och fönsteromramningarna. Man har tvistat om,

Fig. 15. **Sydöstra gårdshörnet vid slottet i Brieg.**
(Från väster.)

huru många arkadgångarna varit: två eller tre. Å murarne synas ännu i tvenne våningar tydligt märken efter anfangen af de korshvalf, med hvilka hallarne varit täckta. (Fig. 13.) Enligt en skildring af slottets utseende på 1600-talet[1] har äfven en tredje

[1] Lucä: »Curieuse Denkwürdigkeiten von Ober- und Niederschlesien» Frankfurt a. M. 1688.

Digitized by Google

kolonngång funnits. Vi kunna då antaga, att antingen har branden 1741 totalt utplånat alla spår, eller också ha dess kolonner varit af trä och burit ett trätak.

I ett par hörn af gården ha några kolonner och bågar underbart nog räddats undan den väldiga förstörelsen. Det är i det sydöstra och det sydvästra hörnet. (Fig. 14 o. 15.) I det förra stå tre joniska kolonner med sina bågar diagonalt mot den vinkel flyglarne bilda, i det senare fyra, följande den vinkel, den södra flygeln gör med en kvarstående rest af den västra (som nedbrann 1801 och ersattes af en magasinsbyggnad). I båda hörnen ligga trappor med raka lopp. Kolonnerna äro kortstammiga med glatta skaft, attiskt-joniska baser på plintar samt kapitäl med tunga, klumpiga voluter. Särskildt ha de mellanliggande sidorna fått en mindre lycklig insnörd form. Från kapitälen uppstiga doriska, refflade pilastrar. I zvicklarna sitta medaljonger med bröstbilder af okända personer (fantasiporträtt?). Mot pilastrarne utlöpa de breda, profilerade arkadbågarna, hvilkas spännvidd väcker vår beundran. Huru gesimsverket och den däröfver varande balustraden sett ut, kunna vi nu ej döma om.

Å östra flygelns andra våning upptäcka vi en jonisk kolonn, omgifven af ett par stora nischer. Den är ett minne efter en därstädes befintlig trappanläggning. Dörrar och fönster ligga märkligt oregelbundet. Det är tydligen den inre rumsanordningen, som bestämt deras läge. Omfattningarna och den å dem öfverflödande orneringen äro af samma art som den stora portalfasadens. Å friserna uppträda dock flerstädes rader af antikiserande medaljonghufvuden. Mönstren äro italienska, men utförandet synes här knappt härröra från några välska konsthandtverkare.

Huru sorgligt intrycket af ödeläggelsen än är, får man dock af de fattiga fragmenten den trösten, att vi med deras hjälp kunna i inbillningen rekonstruera denna fordom så härliga slottsgård, i sin glansperiod helt visst en af Tysklands allra främsta. Borggårdar med från renässansen stammande kolonnhallar finnas ju ännu i de tyska länderna, men ingen af denna utsträckning, och något med Briegs slottsgård jämförligt erbjuder numera nästan endast gården i det gamla slottet i Stuttgart.

Digitized by Google

De kvarstående flyglarnas yttermurar åt staden och åt Oder erbjuda ingenting märkvärdigt. Enligt LUCÄ'S nyssnämnda skildring ha de väldiga ytorna, åtminstone öfver den grofva rundstafven öfver första våningen, varit smyckade med storformadt rankverk, troligen i sgraffito eller i mycket låg relief.

Fig. 16. **Från en husfasad i Brieg.**

Det inre af piasternas stolta, trotsigt värnande borg är hejdlöst härjadt af eld och de preusiska kommissariernas framfart. I Oderflygelns bottenvåning se vi några torftiga rester: ett par spegelhvalf med ramar, rosetter och ramverk, ett par dörromfattningar, en spiselomramning, i ett rum fyra målade vapensköldar och fragmenten af ett måladt stamträd — det är allt.

Digitized by Google

Men intrycket af Fredrik den stores våldshandling, den, med hvilken han naturligtvis visste, att Brieg kunde bringas till underkastelse, stegras till sin höjd i slottskyrkan. Som jag redan omtalat, finnes endast koret kvar. Kyrkan går tillbaka till 1300-talet, är en tegelbyggnad i sengotik, enskeppig med enkla sträfpelare. Af hertig Georg II blef den restaurerad och rikt smyckad. I ett tvärskepp byggdes den furstliga åhörarläktaren, i koret uppställdes bilder af hertigen och hans anförvanter i stället för helgonstatyer, en ny predikstol uppfördes, och under kyrkgolfvet iståndsattes grafhvalfvet, ty Hedvigskirche var de briegska hertigarnas grafkyrka.

År 1675 utslocknade Piasternas ätt, men därmed råkade hvarken slott eller kyrka i något hotande förfall. År 1741 vardt olycksåret äfven för ättens Pantheon. Sedan dess stod kyrkan länge härjad, öfvergifven och utsatt för fräcka grafplundringar. På 1750-talet förvandlades den på privat initiativ till ett katolskt tempel. Men ännu i dag befinner den sig i sorgligt skick, och i furstegriften ligga kistorna bräckta, sönderfallna, beröfvade sina dyrbarheter kastade om hvarandra, kapellet och griften vittnande om en gränslös vanvård och brist på pietet.

* * *

Den betydande roll, slottet i Brieg spelar i den schlesiska renässansens historia, har jag redan antydt. Man märker detta redan på renässansarkitekturen i själfva staden. (Fig. 16.) Till slottsbyggnadsarbetet drogos arbetare från när och fjärran. Sedan länge har man dock varit på det klara med, att ledningen innehafts af italienare. Det är också dessa, som gifvit slottet dess karaktär.

Slottets byggnadshistoria ligger emellertid för oss allt annat än klar. Skälet är enkelt nog: byggnadsräkenskaperna ha — sannolikt vid branden 1741 — gått förlorade. Det är ur staden Briegs räkenskaper samt ur i Breslaus statsarkiv förvarade bref några sparsamma underrättelser om slottets tillkomst och om vid detsamma verksamma mästare nått oss. Det är särskildt tvenne forskare, som i framdragandet af notiser rörande detta slott inlagt stora förtjänster, nämligen E. WERNICKE och E. CZIHAK. Deras bidrag har jag hufvudsakligen funnit i den både den för-

Digitized by Google

historiska och den konsthistoriska forskningen ägnade tidskriften »Schlesiens Vorzeit».[1]

Hertig GEORGS fader, FREDRIK II af Liegnitz och Brieg, började bygga slottet (möjligen 1544). Man vet, att detsamma år 1547, hertig Fredriks dödsår, var under arbete, att materialet, som var sandsten, då bröts i Hockenberg nära Goldberg. Sand-

Fig. 17. **Vy af slottet i Güstrow.**

stensbrotten därstädes fortforo att under hela byggnadstiden vara en gifvande källa. Sonen fortsatte faderns verk. Hans bygg-

[1] E. WERNICKE: »Die italienischen Architekten des 16:ten Jahrhunderts in Brieg» i S. V. III, 38 Bericht (med ett tillägg), samme förf.: »Zur Geschichte der schlesischen Schlossbauten» i S. V. VI, s. 134, E. CZIHAK: »Beiträge zur Geschichte der Renaissancebaukunst in Schlesien», S. V. VI, s. 219 o. f. Äfven andra artiklar (bl. a. af LUCHS) därstädes ha användts. Ett par sammanfattande skildringar erbjuda: H. KUNZ: »Das Schloss der Piasten zum Briege», Brieg 1885 och A. JONITZ: »Brieg», i Zeitschrift für bildende Kunst, 1894. Anlitad har äfven varit H. LUTSCH, »Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien.» Breslau 1890.

Digitized by Google

mästare vardt JAKOB BAHR (PAHR) från Milano. I de bevarade handlingarna skrifves dennes namn omväxlande med B eller P och med äfven i öfrigt varierande stafning (Bavor, Baar, Bahr, Paar, Pahr). Ofta omtalas han under benämningen »Jakob der Wahle». Han bygger på hertigens uppdrag dessutom stadens gymnasium, en ännu befintlig, ehuru betydligt förändrad byggnad, restaurerar och tillbygger det ännu väl konserverade, pittoreska rådhuset med sin arkad mellan de båda utmanande fasadtornen och anlitas för öfrigt af staden vid talrika mindre uppgifter. Gymnasiet börjar han bygga 1564, hans kontrakt rörande det brandskadade rådhusets restaurering är dateradt 1570. En del smärre notiser kunna vi här lämna ur räkningen. Hans död inträffade den 15 dec. 1575. Redan dessförinnan hade hans måg italienaren BERNHARD NIURON anställts vid slottsbyggnadsarbetet, och efter svärfaderns död vardt han dess ledare. Niuron har öfvat en vidsträckt verksamhet, äfven långt utom Schlesiens gränser.

Bland andra i Brieg verksamma italienare omtalas ANTONIUS VON TEODOR (1547—48), MARTIN VOM THURME eller DELLA TORRE (1556—88), HANS VORRAH, FRANZ PEINET († 1567), HANS LUGAN († 1591), ANTONIO MAROSI (1550-talet). Sitt särskilda intresse har det emellertid att här finna tvenne andra byggmästare med namnet Bahr l. Pahr, då den närmast från Schlesien kommande arkitektfamiljen Pahr dels i Mecklenburg, dels i Sverige af dessa länders furstar fått mångfaldiga uppdrag och efterlämnat byggnadsverk, som måste räknas till den nordiska renässansens stoltaste skapelser. Så möter oss namnet HANS BAHR eller PAHR, »Hans Boer, Wahle, Meurer», broder till mäster Jakob. Den enda notis vi träffa om honom, är, att han 1559 köper ett hus af bagaren Martin Morgenbesser. Wernicke vill i honom se den senare så bekante JOHAN eller GIOVANNI BAPTISTA PAHR, hvars skiftande öden vi kunna följa i Mecklenburg och i Sverige, ja, ända till det fjärran Kexholm vid Ladogasjön. Wernicke har emellertid funnit äfven något annat.

Ett berömdare namn än Johan Baptista har hans broder FRANCISCUS PAHR. I Mecklenburg är ännu Güstrows slott ett imponerande vittnesbörd om dennes stil och utveckling. I Sverige vardt han Johan III:s byggmästare vid Uppsala slott.

Digitized by Google

I Dresdens statsarkiv har Wernicke anträffat ett par intressanta dokument rörande Franciscus, nämligen ett i Uppsala d. 11 juli 1574 dateradt bref från honom till kurfursten August af Sachsen samt konceptet till dennes svarsskrifvelse, daterad Mühlberg den 29 sept. samma år. Mäster Franciscus nämner sig kunglig svensk byggmästare, *wohnhaft zum Han in Schlesien.* Han l. Hain äro förkortade benämningar på den

Fig. 18. Utsikt af dômen i Güstrow.

i närheten af Brieg belägna staden Hainau. Brefvet innehåller en pompöst skrifven ansökning att få träda i kurfurstens tjänst, i synnerhet som Pahr uppger sig ha hört, att kurfursten skulle låtit forska efter honom. Svaret blef afslående. Kurfursten har godt om »gute Werkleute» och kan inte erinra sig, att, som han skrifver, »wir nach Dir sollten Nachforschung gehabt haben». Emellertid tillägger han: »Wenn sich zutrüge, dass wir etwa eine neue Festung anlegen und guter Werkleuten bedürfen, wollen wir Deiner gnädigst gedenk sein.»

Digitized by Google

Af vikt är här hänvisningen till Hainau, i det där en mindre, visserligen nu rätt förändrad slottsbyggnad från 1500-talets första hälft finnes. Ursprungligen stammar den dock från medeltiden. Den användes numer till domstolslokal. Portalinskriften upplyser (enligt Wernicke) när ombyggnaden skedde: »1546 incepta est ista arcis pars et vicissim 1547». Bland de stenhuggarmärken, som förekomma å byggnaden, har nyssnämnde forskare konstaterat, att det oftast upprepade äfven finnes bland Brieg-slottets många märken, nämligen på en del fönsteromfattningar å Odersidan. Han drar däraf den slutsatsen, att märket vore Franciscus Pahrs, och att denne äfven i Brieg varit sysselsatt. Häraf kan emellertid endast framgå, att en förbindelse existerat mellan Brieg och Hainau, samt att sannolikt Franciscus var det senare slottets byggmästare. Något bevis för, att det ofvannämnda märket just vore Franciscus', föreligger ju däremot icke. Sannolikheten talar dock därför. Det forna slottet i Hainau känner jag tyvärr endast genom litteraturen och kan därför här ej framdraga några stilistiska öfverensstämmelser.[1]

Däremot vill jag framhäfva ett annat förhållande, som kan styrka Franciscus' verksamhet i Brieg. Bland det mera anmärkningsvärda vid hertig Ulriks slott i Güstrow, är otvifvelaktigt gårdens kolonnhallar å den södra flygeln. (Fig. 24). De uppstiga i tre våningar. Den nedersta har joniska kolonner, bärande bågar af ovanligt stor spännvidd. Hela denna våning visar sig vara en ren upprepning af de joniska kolonnhallarna i Brieg. De undersätsiga kolonnerna med deras glatta skaft och tunga kapitäl äro fullkomligt öfverensstämmande med dem i Brieg. De egendomliga kapitälen med sina underliga insnörningar äro alldeles desamma. I betraktande af den oerhörda omväxling, som uppträder i de tyska renässansslottens komposition och särskildt i gestaltningen af eventuella borggårdshallar, är denna in i måtten gående öfverensstämmelse märklig nog. Undantaga vi en viss

[1] I H. Lutsch, »Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien», II, s. 311—313, finnas några underrättelser om Hainau slott. Blott en blygsam del i behåll. På den åt staden vända sidan några dörr- och fönsteromfattningar, liknande dem i Brieg. »Das Hauptstück» är den stora portalen, omfattad af en pilasterställning.

Digitized by Google

likhet i portbyggnadens plan och konstruktion, är eljes likheten mellan de nämnda slotten föga stor. Den nyssnämnda stilöfverensstämmelsen är emellertid särskildt i ögonen fallande och kan näppeligen bero på en tillfällighet.

Men utom italienare verkade vid Piasternas slottsbyggnad äfven tyskar. Dessa ha i utförandet tagit en synnerligen verk-

Fig. 19. **Slottet i Güstrow.** (Från sydväst.)

sam del, och jag är böjd att antaga, att stenskulpturernas framställande åtminstone till större delen bör tillskrifvas dem.

Wernicke har t. ex. påvisat tillvaron af fem tyska stenhuggare: ADAM ZIMPRICHT och URBAN WATZKER, som skola biträdt vid skulpturerna å portalfasaden, WOLF SCHOLTZ och JAKOB WARTER (1552—53) samt den i samtida dokument ofta omtalade CASPAR KUHNE. Dessutom har Czihak upptäckt en MÄSTER ANDRES från Breslau, hvars konst tyckes ha synnerligt uppskattats.

Digitized by Google

Någon egentlig självständighet ha dock dessa mästare näppeligen ägt. I allmänhet synas de arbetat efter dem förelagda mönster, och hvarifrån dessa tagits, är icke svårt att se. Det är den dekorationslustiga lombardiska renässansen, som här funnit en nordlig efterklang. Pilasterfyllningarnas kandelabermotiv med instuckna figurer af hvarjehanda art: vaser, masker, bevingade änglahufvuden, fåglar, harnesk m. m., ibland fantastiska sammansättningar stamma från lombardiska renässansförebilder, närmast i Milano, Como, La Certosa o. a. orter. (Fig. 8—11). Gärna börja och sluta dessa glada, lekfulla pilasterornament med ett figurmotiv; vid en af pilastrarna ser man t. o. m. en genrescen: en man, som drifver en kalf. Figurscener uppenbara sig äfven i de italienska mönstren, men motiven tagas där helst från antiken. Det är ju helt förklarligt, att vi här och där måste finna koncessioner åt en nordisk smakriktning. De i Norditalien så omtyckta antikiserande medaljongporträtten återfinna vi likaledes här. Med ett ord: totalintrycket af dessa skulpturer är *italienskt* med de medgifvanden och förändringar i nordisk anda, kanske under rådfrågande af nordiska ornamentböcker, som användandet af tyska stenhuggare naturligt nog måste föra med sig.

Af de ofvannämnda mästarne är Caspar Kuhne mest känd. En hel del underrättelser om honom från 1556—68 visa honom träget sysselsatt med stenhuggeriarbeten. Då mäster Andres från Breslau 1556 kommer till Brieg för att hugga ornament å dörr- och fönsteromramningar, får han bekväma sig att för honom tillhugga och uppsätta verkstyckena. För de många kolonnerna torde likaledes hans tjänst tagits i anspråk. År 1568 kallas han till Prossnitz i Mähren och klostret Leitomitschl i Böhmen. På det senare stället skulle han uppföra »drei Gänge auf die Art des Piastenschlosses, einen schönen Portal und einige Wappen». Fyra år därefter kallas han till Dessau af furst Joakim Ernst af Anhalt.

Det torde alltså vara ställdt utom allt tvifvel, att slottet uppstått genom en samverkan mellan italienska och tyska mästare, men att de förra innehaft ledningen och därigenom kommit att sätta sin prägel på det hela, så långt anpassningen efter de äldre medeltida anläggningarna och hertigens önskningar tillåto. Hertigens högt betrodde hofbyggmästare var ju i

Digitized by Google

28 år milanesaren Jakob Pahr, därefter Bernhard Niuron. I sin anförda studie »Beiträge zur Geschichte der Renaissancebaukunst in Schlesien» söker Czihak göra gällande, att de italienska mästare, som arbetat vid slottet i Brieg, endast varit byggmästare

Fig. 20. **Slottet i Güstrow.** (Från nordväst.)

och murare och ej haft med skulpturerna att göra. »De lombardiska byggmästarne ha spelat samma roll,» säger han, »som ända från longobardkonungen Rotharis tid till våra järnvägs- och tunnelarbetens dagar varit traditionell för deras landsmän, »*muratores comacini*,» nämligen rollen som entreprenörer (Unternehmer) af byggnads- och murararbeten af hvarje slag. De

Digitized by Google

uppträdde truppvis under skickliga ledare och öfvertogo på ackord större arbeten.» Han påpekar vidare, att den dekorativa skulpturen i dessas hemorter vanligen framställdes i terrakotta, att Niuron vid ett tillfälle uttryckligen förklarar sig vara byggmästare och ej bildhuggare o. s. v. Ja, däri kan ju ligga en viss sanning, men han glömmer, att »comaskerna» under medeltiden och in i renässansen öfver hela Italien och äfven i närmast nordliga länder just voro kända som konstförfarna stenhuggare. Och dessutom ligger det helt enkelt i sakens natur, att en ledande arkitekt, som ju Jakob Pahr var, får jämte byggherren bestämma dekorationens art, han må sedan lämna utförandet åt hvilka händer som helst. Genom detaljritningar, äfven för det ornamentala torde därför italienska mästare här lagt sin konstnärliga vilja i dagen, och något starkt talande skäl för att de *icke alls* skulle medverkat vid skulpturernas uthuggande, synes mig icke förefinnas.

Genom sin italienska karaktär, genom sin egenskap att under decennier vara ett stort centralt byggnadsföretag, där hundratals mer eller mindre konstnärligt skolade mästare och gesäller kommo och gingo, har slottet i Brieg varit af verklig betydelse för renässansstilens genomförande i Schlesien, ja, i viss mån äfven för andra tyska land. Det står vidare som det första kända konstnärliga stordåd, vid hvilket arkitektfamiljen Pahr bundit sitt namn, denna vandrande familj, hvars medlemmar ständigt draga mot nordligare länder, ända upp till det karga »ultima Thule». Det förvånar oss icke, att minnena från de soliga lombardiska slätterna alltså starkast tala i detta monument. Men för nya, växlande inflytelser blekna de naturligtvis, och vända vi våra blickar t. ex. till mäster Franciscus' främsta verk i Mecklenburg, slottet i Güstrow, möter oss där en skapelse af en ganska olikartad anda.

Digitized by Google

Stenrelief å en spiselfris med »Diana och Callisto». Funnen i Kalmar.

III.

Renässansen i Mecklenburg uppbäres hufvudsakligen af tvenne af landets furstar, bröderna Johan Albrekt och Ulrik. Den förre hade 1547 efterträdt sin far, hertig Albrekt, och kom efter sin farbrors, hertig Henrik, död 1552 i besittning af hela Mecklenburg. Sin bror Ulrik upptog han som medregent och öfverlämnade åt honom en del af landet med Güstrow som hufvudresidens. Sitt eget tog han i Schwerin. En tredje broder var biskopens i Lifland koadjutor hertig Kristoffer, som snart tröttnade på den ärkebiskopliga stolens besvärligheter och byggde sig ett slott i Gadebusch. Han blef genom sitt giftermål med Elisabeth af Vasa Johan III:s svåger.

Hertig Johan Albrekt skildras som en af tidens mest betydande tyska furstar. Han var ej blott en duktig politiker och statsman, utan äfven en lärd humanist och en konstförståndig man, som personligen ledde sina olika byggnadföretag. I den öfver honom hållna likpredikan säges härom: »Han var t. o. m. bevandrad i konsten och betjänade sig vid sina företag af de utvaldaste mästare; äfven följde arkitekterna hans anordningar och ledde därefter dagsverket.»[1] Liksom vår Johan III var han en stor kännare af arkitektur och kan ställvis betraktas som byggmästare. Hans ideal voro den italienska renässansens.

[1] Jmfr F. Sarre, »Beiträge zur Mecklenburgischen Kunstgeschichte», Berlin 1890, s. 20.

Digitized by Google

Efter hans död 1576 öfvertog hertig Ulrik styrelsen öfver hela landet och bragte till fullbordan mycket af hvad brodern begynt.

Här, som i så många andra nordiska land, där reformationen slog rot, är det alltså furstarne, som öfvertaga den stora roll, som kyrkan under medeltiden spelade på konstområdet. Deras driffjäder har förvisso till en del varit verklig kärlek till konsten, men nog vittna de stolta slotten och de praktfulla grafmonumenten om en icke ringa törst efter värdslig ära, eftervärldens beröm, som genom sekler skulle bära deras namn.

Se vi oss om i de mecklenburgska landen, är det framför allt *Fürstenhof* i *Wismar,* det äldre slottet i *Schwerin*, nu till större delen ersatt af en nybyggnad i François-I-stil, slotten i *Güstrow, Dargun, Bützow* och *Gadebusch,* som minna om de mecklenburgska renässanshertigarnes byggnadsverksamhet. Bland deras grafmonument tages priset af de glänsande alabastervårdarne i Güstrows medeltida dôm.

Äfven minnen af 1500-talets *borgerliga* byggnadskonst finnas i Mecklenburgs städer, men de nå under inga förhållanden, hvarken till antal eller betydenhet, upp mot hvad t. ex. de schlesiska städerna häri kunna prestera.

En särskild ställning intaga de mecklenburgska renässansslott, hvilka å putsade murytor fått en utsmyckning i terrakotta i form af ornerade pilastrar, friser, fönster- och portalomfattningar. Hit höra Fürstenhof, Bützow och Gadebusch. Visserligen är användandet af brända formstenar för arkitektonisk dekorering urgammal i de nordtyska kustområdena, men att vid dessa slotts utsirning de norditalienska palatsens terrakottaornering varit förebildande, måste anses visst. Sarre, som ägnat en undersökning åt dessa slotts terrakottadekoration i sin nyss anförda afhandling, förnekar visserligen en omedelbar stilistisk påverkan från Italien och söker göra gällande, att det är en ursprungligen från Rom stammande, af nederländska ornamentister (Cornelis Floris o. a.) utbildad grotteskstil, som här kommer till uttryck. Detta är nog en sanning med modifikation, ty så väl vid Fürstenhof i dess äldre orestaurerade skick som vid slottet i Gadebusch kunna vi bestämdt urskilja dels en finare italiensk stil, dels en gröfre nederländsk ornamentstil af en synnerligen fantastisk karaktär, med förkärlek för förvridna masker, för rullverk, frukt-

Digitized by Google

knippen med skidliknande blad etc., för att blott nämna ett par drag i denna kapriciösa, från de sirliga italienska mönstren så afvikande stil.[1]

Liksom vid den praktfulla Brieg-portalen kunna vi, hvad dekoreringen af Fürstenhofs gårdsfasad angår, hänvisa till nord-italienska förebilder som La Certosa vid Pavia samt ungrenäs-

Fig. 21. **Porthuset vid slottet i Güstrow.** (Från 1600-talet.)

sansbyggnader i Milano, Como, Venedig. Portalerna å gården, framför allt sådana de tedde sig före restaureringen 1877—78, som så väsentligt inkräktade på byggnadens ursprungliga karaktär, erinrade i sin uppbyggnad med de segmentformiga krönen om portalerna å Scuola di San Marco, S. Maria dei Miracoli, S. Zaccaria o. a. venetianska byggnadsverk. För terrakottautsmyckningens fördelning i det hela har man sedan länge trott

[1] F. Schlie, »Bau-und Kunstdenkmäler des Herzogtums Mecklenburg-Schwerin», II, Wismar, Gadebusch.

Digitized by Google

sig se en förebild i Pal. Roverella i Ferrara, Italiens terrakottastad par préference. Och hvarför icke? Här må blott erinras om hertig Johan Albrekts vänskapsförbindelse med hertig Ercole af Ferrara, med hvilken han äfven rörande byggnadsangelägenheter ofta korresponderade.

Det italienska inflytandet anser jag vid dessa terrakottasirade slott stå utom allt tvifvel. Men genom hvilka har det kommit? Vi böra väl då i första rummet tänka på hertig Johan Albrekt, i andra på hans »tegelbrännare» Statius van Düren från Lübeck och de inflytelser denne kan ha varit underkastad. Fürstenhof stod färdigt till hertigens bröllopp 1555. Italienska arkitekter skulle då enligt Sarre ännu icke uppträdt i landet. Först med år 1557 komma de, till en början blott som fästningsbyggmästare.[1] Som sådana uppenbara sig DEN VÄLSKE MÄSTER PAUL, FRANCESCO A BORNAU, HANS OCH JAKOB ROGATSIS, BERNDT OCH ROCHUS NIEVEREN samt FRANCESCO CHIARAMELLA. (Berndt Nieveren är sannolikt den senare i Brieg och Dessau verksamme Bernhard Niuron från Lugano). De sysselsättas med fortifikationsarbeten i Schwerin, Dömitz och Rostock. Med dem följa ett stort antal italienska murare och kort därpå äfven konsthandtverkare. De italienska renässanskonstnärernas och handtverkarnes vandring mot Norden sker alltså i ett långsamt tempo. På 1520- och 30-talen uppträda de i södra Tyskland, från och med 1536 i Böhmen, från 1543 i Schlesien, enstaka företeelser naturligtvis undantagna. Att denna massvandring kraftigt måste bidragit till stilens genomförande i Tyskland, ligger, som jag framhållit, så nära till hands som möjligt att antaga. Omtyckt var den sannerligen icke af de inhemska mästarne. Hertig Kristoffers af Würtemberg byggmästare Aberlin Tretsch (på 1560-talet) skrifver om de italienska arkitekterna: »Kommen dann frühlingszeit herab in das Land wie die Storchen, wollen den landsässigen Meistern nicht gesellenweis schaffen, müssen dennoch für gut bezahlt werden. Zu Herbst- und Winterszeit ziehen sie hin mit ihren vollen Seckeln, lassend die armen Meister im Land mit ihren Beschwerden sitzen».[2] Men det är

[1] F. SARRE, »Künstler und Werkmeister in Mecklenburg von 1550—1600» i förut anf. arb., till hvilken förteckning här nedan kommer att hänvisas.

[2] Repertorium, Jahrg. IX. (Jmfr äfven Sarre anf. arb. s. 60).

Digitized by Google

ej alltid sagdt, att de på så sätt draga fram och tillbaka, utan, som vi redan sett, kunna de bli bofasta, eller ock drifver dem vandringslusten vidare från ort till ort, tills de i det främmande landet fjärran från hemmet aflida.

Fig. 22. Yttre portalen vid slottet i Güstrow.

År 1558 finna vi medlemmar af arkitektfamiljen Pahr i Mecklenburg. De vinna anställning vid såväl hofvet i Schwerin som hofvet i Güstrow, Giovanni Baptista hos Johan Albrekt, Franciscus hos hertig Ulrik. En tredje broder, Kristoffer, börjar samtidigt sin bana i Schwerin. Sarre har förmodat, att det är den italienske byggmästaren Francesco a Bornau, som infört

Digitized by Google

dem i landet. Det låter icke oantagligt. Denne Francesco är ömsevis i tjänst hos hertig Herkules af Ferrara och hos Johan Albrekt. I en skrifvelse af den 25 januari 1557 till den senare rekommenderar hertigen af Ferrara en byggmästare i sin tjänst, som han benämner »Bornius». Francesco kommer, men återvänder rätt snart, ty den 28 januari 1558 återsändes han »eilends nach Mecklenburg».[1] Den väg denne tog gick genom Österrike eller Sydtyskland, och härunder kunna Pahr'arne anslutit sig till honom, menar den nämnde författaren, helst i Österrike, enär han på grund af några förhållanden, som strax skola nämnas, vill anse dem närmast stamma därifrån. Enligt min mening är det dock i Schlesien, där ju Brieg var stamhåll för en hel italiensk koloni, han träffat dem.

Af de nämnda bröderna Pahr ingick Franciscus den 9 febr. 1558 med hertig Ulrik af Mecklenburg ett kontrakt om uppbyggandet af slottet i Güstrow. Den första notisen rörande Johan Baptista är af den 6 nov. 1558, enligt hvilken till honom på den välska byggmästarens föranstaltande (Francesco a Bornau) betalas 30 thaler. Som »Hans Pahr Maurmeister» är han sedan verksam vid slottets i Schwerin ombyggnad. Slutligen något år i början af 60-talet (hvilket är ovisst) blir han hofbyggmästare.

Den nyssnämnde tyske forskaren har framhållit en viss likhet mellan dessa bröders vapensköld och det vapen, som 1574 förlänades den österrikiska friherrliga, sedermera furstliga familjen Paar. Arkitektfamiljens vapen känna vi äfven från Sverige. I J. H. Rhezelius' teckningar af och från öländska kyrkor[2] finnes en teckning af en glasmålning från Repplinge kyrka, hvilken bild återger den Pahr'ska familjens vapen, där dock försedt med initialerna B. P. Skölden är horisontalt delad med en örn i öfre fältet, i det undre en tredelning genom tre snedställda bjälkar, mellan hvilka befinna sig tre flammliknande figurer (brinnande hjärtan?). Den österrikiska furstliga familjens stamvapen består af en fyrdelad sköld med en örn i första och fjärde fältet, i det andra en tjur och i det tredje tre snedt ställda bjälkar. Då denna familj ursprungligen stammar från Italien, då namn och vapen öfverensstämma, tror sig nämnde författare

[1] Jfr Sarre, anf. a. s. 66.

[2] I kungliga biblioteket. Handskrift från 1634.

Digitized by Google

kunna gå med på ett gemensamt italienskt ursprung, men anser under afvisande af hypotesen om Brieg och Schlesien som utgångspunkt, att Österrike är det närmaste land, hvarifrån arkitekterna Pahr kommit till Mecklenburg. Att detta nu icke var fallet, behöfva vi ej spilla några ord på. För Franciscus' del föreligga ju sådana stilistiska och arkivaliska skäl, som icke kunna afvisas. Rörande vapnet från Repplinge, skulle man önska

Fig. 23. **Gårdsportalen vid slottet i Güstrow.**

en tydning på de mystiska bokstäfverna B. P. Vi känna ingen medlem med dessa initialer utom Baptista Pahr. Dominicus, byggmästaren på Kalmar slott och Borgholm, dog utan kända arfvingar. Rhezelius' anteckning: »Bern Parr hafver varit byggmästare i Kalmar och Borgholm», synes vara en gissning. Emellertid torde man åtminstone kunna sätta ifråga, att dessa bokstäfver ej betyda något annat än BAVOR-PAHR, familjens italienska och tyska namn.[1]

[1] Mera om denna glasmålning i det följande.

Digitized by Google

Den verksamhet arkitektfamiljen Pahr kom att utöfva i Mecklenburg blef, som vi kunna vänta af en dylik vandrande konstnärssläkt, ej af någon större långvarighet, dock ej därför af mindre betydenhet. Hvad den utfört i Schwerin och Güstrow kan vara värdt några ord. Endast slottet i Güstrow står kvar, föga berördt af tidens tand, stolt som ett »monumentum ære perennius». Om det betydligt större, mer komplicerade slottet i Schwerin, som på 1830—40-talen nästan samt och synnerligen måste vika för en modern och, medges gärna, ganska effektfull arkitekturskapelse af arkitekterna Dömmler, Stüler och Strack, få vi nöja oss med de upplysningar, som nu stå till buds. Med ledning af hvad LISCH och SCHLIE meddelat, må därför här följa några kortfattade uppgifter.[1]

Slottet i *Schwerin* ligger på en halfö i Schweriner-See. Läget är förtjusande, men anledningen, att slottet där byggdes, var sannerligen ej naturskönheten. Det var, som vid de medeltida befästade slotten eller borgarne var vanligt, hänsyn till försvaret.

Slottet bestod af olika byggnadspartier, som tillsammans bildade en oregelbunden månghörning. Åtskilliga af dessa gingo åtminstone till sina murar långt tillbaka i tiden. Vid den nyssnämnda restaureringen påträffades t. ex. murar från 1300-talet. Den förnämsta af dessa byggnader var det s. k. *stora nya huset*, byggdt af hertig Magnus i slutet på 1400-talet. Det innehöll bl. a. den stora hofsalen med en rad kolonner i midten, från hvilka stjärnhvalf uppstego. I och för sin förestående förmälning ansåg Johan Albrekt detta hus behöfva en grundlig restaurering. Det fick både å det yttre och i det inre en utsmyckning af terrakotta efter Fürstenhofs förebild, ett storartadt trapphus, likaledes rikt terrakottasiradt, uppfördes, och utefter takkanten uppsattes både åt borggården, och åt sjösidan s. k. välska gaflar, d. v. s. tredelade, med segmentformade bågar krönta gaflar efter det mönster, som gifvits af Scuola di San Marco o. a. venetianska renässansbyggnader. Här liksom på så många andra håll

[1] G. C. F. LISCH i »Mecklenburgische Jahrbücher» Bd V (1840) (Die Rezidensschlösser zu Wismar, Schwerin u. Gadebusch), F. SCHLIE, »Die Bau- und Kunstdenkmäler des Herzogthums Mecklenburg-Schwerin» Bd II. (Schwerin).

Digitized by Google

röjas tydligen byggherrens tendenser och frukten af hans förtrolighet med italiensk konstkultur. Gaflar »auf die welsche Art» hade dock redan tidigare uppträdt.[1] Äfven Fürstenhof pryddes en kort tid af dylika, som dock redan 1574 nedtogos

Fig. 24. Gårdshallarne vid slottet i Güstrow.
(Från nordost.)

för att ej för hårdt belasta grunden. Det bredvid liggande från början af 1500-talet stammande *biskopshuset* — det hade uppbyggts med användande af gamla murar — fick äfven sin terrakottaornering, liksom äfven det midt emot liggande *tyghuset*, hvars ursprung likaledes gick tillbaka till hertig Magnus' dagar. Af

[1] Jmfr Sarre anf. a. s. 57 (not 1 o. 2).

Digitized by Google

denna terrakottahärlighet finnas i våra dagar blott några fattiga fragment bevarade. Men Johan Albrekt grep sig äfven an med nybyggnader. Dit hörde den s. k. *slottsköksbyggnaden*, vid hvilken äldre delar kommo till användning. Den bestod af en sydlig och en östlig del. Den förra inreddes till furstliga gemak, den senare till kök och visthuslokaler. Arbetet började 1554 och leddes till en början (till 1557) af VALENTIN VON LIRA, rådsbyggmästaren från Lübeck, därefter af murmästaren från Wismar CASPAR BEHM (till 1564) och slutligen af JOHAN BAPTISTA PAHR. Ännu 1567 är han därmed sysselsatt.

År 1569 kallas till Schwerin en »murmästare Dominicus». Det är Lisch, som framdragit denne i ljuset. Vi få veta, att han arbetar under Johan Baptistas ledning. Ej mera. Men det kan väl knappast dragas i tvifvelsmål, att denne murmästare ej är någon annan än den yngste brodern, Dominicus, som jämte Johan Baptista och Franciscus 1572 öfverflyttade till Sverige.

Slottsköksbyggnaden samt det i vinkel därmed liggande *hertig Henriks hus* (äfven kalladt »huset med slottsuret») skildras 1592 som målade i svart och hvitt »med historier», hvarmed sannolikt afses sgraffitomålningar.

Af intresse för vårt ämne är slutligen *slottskyrkan*, ej minst af det skäl, att den till en del är bibehållen. Den byggdes af Johan Albrekt ny från grunden, som lades 1560. »Denna byggnad är i hög grad märkvärdig», säger Lisch, »därigenom, att under dess uppförande italienska byggmästare vunno ett omedelbart inflytande i Mecklenburg, och ända till dess Gerard Piloot under början af 1600-talet framträdde, trängde de nederländska och sachsiska byggkonstnärerna i bakgrunden», en mening, som har sin riktighet endast för så vidt man icke tror, att det är denna byggnad, som har den afgörande betydelsen. Samtidigt bygges efter de nya italienska principerna med ifver på fästningsverken, och därvid medverka en hel skara italienare. Samtidigt bygger Franciscus Pahr slottet i Güstrow och infinner sig då och i Schwerin för att lämna råd i afseende på fästningsbyggena. Kyrkans byggmästare var Johan Baptista Pahr. Murmästare var KRISTOFFER HAUBITZ. Redan 1563 var kapellet färdigt. Ofvan detsamma byggdes en furstlig bostadsvåning af den välske murarmästaren JAKOB PLATE med hans gesäller, och bland dekora-

Digitized by Google

törerna höra vi 1563 o. 64 talas om bildsnidaren KRISTOFFER PAHR, som redan 1558 för hertigen utfört »ein gehauen Thor» (!). A det yttre fick kyrkan en stilfull terrakottaportal af samma art som de å Fürstenhof. Dess inre har visserligen mycket förvan-

Fig. 25. **Det norra gårdstornet vid slottet i Güstrow.**

skats, och ett nytt högkor i höggotik tillbyggts, men grundanordningen med dess intressanta förening af sengotik och renässans finnes där ännu. En i Schlie's »Bau- und Kunstdenkmäler» etc. återgifven målning visar dess utseende före restaureringen. Öfver arkader med pelarkolonner af romersk-dorisk karaktär ser man läktarvåningar, hvilkas kolonner mottaga stjärnhvalfvens strålar. Arkadbågarne utlöpa direkt mot kolonnskaften. Först ofvan

Digitized by Google

anfanget se vi ett halfveradt kapitäl. Det ser ut, som om denna anordning ville gå ut på att verka pelare med halfkolonn. I hvarje fall är det en ganska egendomlig lösning. Predikstol och altare höggos i alabaster af bildhuggare från Torgau.

Hela denna underliga hybrida skapelse är emellertid den enda i sina hufvuddrag bevarade byggnad, som förskrifver sig från Johan Baptista Pahr och har därför för vår uppgift sitt särskilda intresse. Den är dessutom det enda bleka minnet af Pahr'arnes verksamhet i Schwerin.[1] Den heterogena karaktären har sin förklaring dels i de gotiska traditionernas makt synnerligen inom kyrkbyggandet, dels däri, att byggmästaren och murmästaren representerade två skilda stilideal. Haubitz var inlärd i det gamla gotiska byggnadssättet. Han arbetar, som i räkenskaperna meddelas, »nach alter Weise» i motsats mot italienarne.

Arkitektfamiljen Pahrs egentliga minnesmärke i Mecklenburg är slottet i *Güstrow,* som ännu i dag in i detalj vittnar om den grad af arkitektonisk skicklighet denna familj representerade. Det är det bäst konserverade monumentet af allt, hvad den i skilda land har åstadkommit. Därför förtjänar det en något utförligare skildring.

Staden Güstrow ligger i det goda, bördiga landet Mecklenburgs östra del, i det forna hertigdömet Mecklenburg—Güstrow, vid en liten ringlande trädöfverskuggad, vassrik flod, vid namn Nebel. Numer är den en blygsam provinsstad, men var förr residensstaden i det nämnda hertigdömet. Turisterna hitta icke dit. Och hvad gör det! Må den gärna med sina härliga arkitekturminnen från svunna glansdagar ligga oberömd och förgäten af den flacka, stora hop, som obligatmässigt vältrar fram genom metropolernas oöfverskådliga gallerier. Den baltiska tegelstilens olika skiftningar röjas i stadens tvenne kyrkor, den tyska högrenässansen i dess stolta välbevarade slott, medeltid, renässans, barock, rokoko i talrika husgaflar och portaler. Nutiden har naturligtvis trängt sig in här och där, men lyckligt nog har den mest vid sidan af det gamla gjort sina anspråk gällande.

Det konsthistoriskt värdefullaste Güstrow äger, är dock dess renässansslott, stammande från den rörliga, impulsrika tid, då,

[1] Den predikstol, Johan Baptista utförde för dômen, är försvunnen.

Digitized by Google

som redan är nämndt, hertigarne Johan Albrekt och Ulrik regerade i Mecklenburg, två bröder, som utan kif och våldsdåd delade landet sins emellan och, den förre i Schwerin, den senare i Güstrow, täflade i att uppföra åt sig präktiga residensslott, för hvilkas byggande de inkallade främmande mästare, vare sig från de sydtyska landen, Nederländerna eller Italien.

Fig. 26. **Fönsteromfattningar å slottet i Güstrow.**

Slottet i Güstrow byggdes af FRANCISCUS PAHR 1558—1565. Hans kontrakt med hertigen är dateradt den 9 febr. 1558. Som hofbyggmästare efterträddes han 1583 af nederländaren FILIP BRANDIN, men Pahr hade dock, som vi veta, redan 1572 begifvit sig till Sverige. År 1586 nedbrann slottets norra flygel, men återuppfördes af Brandin. Denne var egentligen bildhuggare och har i denna egenskap i de storartade epitafierna öfver hertig Ulrik och hans gemåler Elisabeth och Anna samt hans svägerska Dorothea och stamfadern Borvinus i dômen i Gü-

Digitized by Google

strow — knäböjande eller liggande alabasterstatyer återgifva deras drag — efterlämnat det mest betydande profvet på sin konst. (Fig. 36).

Vi nalkas slottet från väster. Åt detta håll vetter hufvudfasaden, begränsad af tvenne åttkantiga med spiror försedda torn. Anblicken af den med takvåningen fem våningar höga slottsbyggnaden är verkligen imposant. I ett kraftigt, starkt framskjutande midtparti, omgifvet af små, upptill genombrutna rundtorn och täckt af ett brant tornkrönt tak ligger hufvudportalen. Emellertid intager detta tornlika parti ej precis byggnadens midt, utan är rätt betydligt skjutet åt norr. Vid det södra hörntornet, som är större än det norra, framspringer vidare en bred gafvelkrönt risalit, och äfven i hörnet mellan denna och kärnbyggnaden har man anbragt ett litet genombrutet rundtorn. Taken äro märkligt branta och rikt försedda med skulpturellt eller arkitektoniskt (t. ex. i form af kopplade kolonner) behandlade skorstenar. (Fig. 19).

Slottet är byggdt af tegel,[1] men detta kommer ingenstädes till synes, utan alla ytor äro putsbehandlade i en i de två nedre våningarna särskildt kraftig rustik. Vi se t. ex. starkt markerade kvadrer — åstadkomna genom hjälp af utskjutande tegelförband — med i midten kvarlämnade s. k. »bossen». Våningarna skiljas genom friser och gesimser. Öfver bottenvåningen gör en bred list med kraftiga fyrkantigt omramade klot sig synnerligen gällande. Enligt regeln aftager naturligtvis rustiken i de öfre våningarna, så att vi i den öfversta finna släta ytor, men därjämte blindnischer och kolonner. Fönstren äro ovanligt breda, och de flesta hvälfda med s. k. stickbågar. I de båda öfre våningarna äro de omgifna af en grof pärlbandsliknande list. (Fig. 26). Hufvudgesimsen uppbäres af enkla, fritt grupperade konsoler. Gafveln vid södra tornet är ovanligt rikt, nästan fantastiskt behandlad och ståtar med nedtill uppsvällda kolonner, kägelformade spetsar och allehanda bandliknande ornament.

Redan i denna ståtliga, så fritt komponerade hufvudfasad, som med sina gråa ytor och tegelröda tak måleriskt afteckner sig mot himlens blå och den omgifvande saftiga grönskan, röja

[1] Teglet togs från klostret Marienehe vid Rostock, troligen ock från kyrkor i Alt-Güstrow.

Digitized by Google

vi olika stilarter. Mot den allvarliga, konsekvent genomförda rustiken kontrasterar bjärt tak- och tornpartiernas lifliga plastiska detaljutsmyckning. De visa det nederländska dekorationssätt, som under århundradets senare hälft ofta uppträder å de tyska

Fig. 27. **Hertig Ulriks vapen. Stuckrelief i sal i södra flygeln.**

renässansbyggnaderna. De ornamentprydda kolonnerna med sina lökformiga baser återfinna vi t. ex. i den märkliga portalen till slottet i Liegnitz i Schlesien, vid hvilket brabantska mästare uppges varit verksamma. Möjligen kan Brandin ifrågasättas som upphofsman till denna säkert senare tillkomna dekorering. Murytornas kraftiga rustikstil återgår däremot till Franciscus Pahr.

Digitized by Google

Men om denna mera i det följande. I de branta takfallen med de många skorstenarne ha tyska konsthistorici velat se franska inflytelser, men en direkt förbindelse är ej alls nödvändig att antaga.

Genom det på 1600-talet byggda porthuset och öfver stenbron öfver den forna slottsgrafven nå vi fram till portalen. Som

Fig. 28. Åljakt. Stuckrelief i sal i södra flygeln.

vid Brieg, Liegnitz och Oels i Schlesien, och äfven annorstädes, ligger jämte den stora hufvudportalen en mindre port för fotgängare. Intet försök har gjorts att sammankoppla dem under ett bjälklag med kolonner eller pilastrar. Endast en gemensam rustik omfattning. Den stora portalen har en trängre inre omramning, som genom en rundt om gående fördjupning öfvergår i den yttre, allt utfördt i en rusticerad putsbehandling med skarpa kanter, som äfven återfinnes i de båda nedersta våningarnas fönsteromfattningar. (Fig. 22).

Digitized by Google

Genom det med stuckdekorering rikt klädda porthvalfvet — breda rödmålade lister med rosetter, i fälten förr målningar i grått i grått — komma vi in på gården och vinna en klarare föreställning om slottets omfattning, liksom vår beundran för dess konstnärliga egenskaper snarare ökas än minskas.

Från hufvudbyggnaden utgå två flyglar, af samma höjd som

Fig 29. **Takdekorering i stuck i ett af kanslirummen i västra flygeln.**

denna. Utefter den södra, som åt gården slutar med ett ovalt trapptorn, löper ett majestätiskt kolonngalleri i trenne våningar. (Fig. 24). Bågar af väldig spännvidd uppbäras af kortstammiga stenkolonner, i nedre våningen joniska, däröfver korintiska, medan tredje våningen har rak arkitrav och ett dubbelt så stort antal smärre joniska kolonner. Däröfver framspringer taket. Mellan bågarne uppstiga från de mäktigt tilltagna kapitälen refflade pilastrar. Förebilden till detta galleri är i detalj, så när som på de korintiska kapitälen, kolonnhallarna vid Piasternas slott i Brieg.

Digitized by Google

Hela den nuvarande södra flygeln ingår i den ursprungliga byggnadsplanen. Den har dock, som ju också framgår af ett par gravyrer från 1600-talet, fortsatts åt öster af en terass, en våning hög. Men samma gravyrer, liksom flygelns gafvel ännu

Fig. 30. **Takdekorering i stuck i kanslirummet i sydvästra hörntornet.**

i dag, ge vid handen, att flygeln en gång till hela sin höjd måste ha fortsatt åt detta håll. Terassen skall ha uppförts af Wallenstein, men snart därefter nedbrutits af hertig Gustaf Adolf »ne indigna W. memoria exstaret». Den af Filip Brandin uppförda norra flygeln, förr med ett enkelt galleri i hufvudvåningen, är af mindre intresse. Den slutar åt öster med ett fyrkantigt torn med en

Digitized by Google

balkong, smyckad med vapen och inskrifter. Enligt gravyrerna har äfven denna flygel haft en förlängning åt öster, som nu liksom hela östra flygeln (som bar hertig Ulriks och hertiginnan Annas vapensköldar) är försvunnen. År 1794 skola dessa delar afröjts.

Borggården har alltså varit väsentligt större än nu, och in-

Fig. 31. Takdekorering i stuck i ett af kanslirummen i västra flygeln.

trycket af densamma väsentligt bestämts af flyglarnes kolonnhallar och gallerier. Hufvudflygeln saknar visserligen nu dylika, men de ännu i väggen kvarsittande mäktiga konsolerna vittna om, att utefter hufvudvåningen, kanske ock utefter den öfre, löpt ett galleri, uppburet af på konsolerna hvilande hvalfbågar, såsom t. ex. ännu å slottet Oels i Schlesien är fallet. Dessa hallar och löpgångar tjänade som förbindelseleder mellan rummen. Planritningarna till slottet[1] visa därjämte, att i murarne inlagda

[1] W. Lübke, »Die Renaissance in Deutschland», s. 738.

Digitized by Google

vindeltrappor förmedlade förbindelsen utåt. Högst intressant är rustiken å hufvudflygelns gårdsfasad. Väldiga rundstafvar i fördjupade ramar bilda ett omtyckt motiv. (Fig. 23).

Slottets inre är mycket förstördt genom inbyggnader och grofva öfverkalkningar. Lösdrifvare af bägge könen äro inhysta i de forna slottsrummen. Slottet användes till ett s. k. »Landarbeithaus», som för dess inre bestånd varit till ej ringa förfång. I några af de största salarna har man inredt bostadslägenheter för tjänstemännen. Under de vackraste stucktaken i hela slottet residerar nu anstaltens präst. Dessa smyckade förr den östra af de båda stora salarne i södra flygelns hufvudvåning. Det väldiga taket, på midten stödt af en kolonn, är uppdeladt i fält med jaktscener, sjöstycken och mytologiska skildringar i rätt stark relief. Äfven se vi vapensköldar förutom rent ornamentala motiv, italienskt grotteskartadt rankverk med instuckna djur- och människofigurer, ja, hela små jaktscener. Rundtom salen har löpt en ännu delvis bevarad fris med hjortar och rådjur. Hela denna stuckdekorering har varit målad. Hvitlimmad vardt den kanske redan på 1700-talet. Figurscenerna äro måleriskt och rent realistiskt hållna. Här se vi t. ex en åljakt (ålarne gripas på torra landet med tjugor), en björnjakt, jakt på lejon, på hjortar, en humoristisk krokodiljakt, en skildring af putslustiga apor, som drifva sitt spel bakom ett par vandringsmän, som slagit sig ned under ett träd. (Fig. 27 o. 28). Öfver allt i dessa scener lägga vi märke till ett godlynt humoristiskt drag, som äfven i små detaljer visar sig. Af sjöstyckena må nämnas en, som väl skall framställa kolossen på Rhodos. Horisonten är i dessa skildringar mycket högt tagen. Något särskildt italienskt röja de icke. Denna takutsmyckning måste anses som en ytterlig sällsynthet. Den breda djurfrisen åter för tanken på stuckaterade och målade friser af den art, som vi t. ex. i Sverige ännu äga i Erik XIV:s gemak på Kalmar slott.

Dessa rester äro emellertid icke de enda, men dock de intressantaste i Güstrow. I de nuvarande kanslirummen påträffa vi t. ex. rikt ornerade, nyligen restaurerade tak. (Fig. 29—31). De röja en naiv bearbetning af italienska mönster. Ganska originell med sina hjärtornament och frispalmetter är takdekoreringen i en tornkammare. I den något nyckfullt hopkomna or-

Digitized by Google

neringen i ett bredvidliggande rum uppträda naturalistiska blommotiv i kartuscherna. Ej rosetter, utan grant målade och förgyllda kulor och »diamanter» bilda kärnan i dessa kartuschornament. Mera rent italiensk är porthvalfvets kraftiga takfördelning

Fig. 32. **Porthvalfvets dekorering.**

(fig. 32) i rutor och rundlar. Flera rutor ha varit fyllda med figurmålningar i grått i grått. Endast en dylik är bevarad, skildrande Aktäons äfventyr. I södra flygelns första våning ligger jaktsalen med doriska kolonner i midten och kvadratiska korshvalf, som fått en primitiv indelning i kassetter, liksom kolonnernas refflor för hand formade i murbruket. (Fig. 33).

Digitized by Google

Men utom stucktak har slottet att uppvisa stora snickrade och snidade kassettak i träets egen färg. De äro af den vanliga italienska typen.

Som upphofsman till kanske större delen af stuckdekora-

Fig. 33. **Parti af forna jaktsalen i slottet i Güstrow.**

tionen, hvilken Lübke anser som »die umfangreichste, schönste und merkwürdigste, welche irgendwo in Deutschland aus jener Epoche anzutreffen ist»[1], torde man få betrakta KRISTOFFER PAHR. SARRE har påvisat, att han 1568 »schneidet Hirsche und Rehe» för den omnämnda salen med jaktskildringarna i taket, samt att han för öfrigt samma år »die Decken aufputzt,

[1] W. LÜBKE, anf. a. s. 741.

Digitized by Google

bessert und ausstreicht».[1] KRISTOFFER PAHR är »bildsnidare» så väl i gips som trä. Af räkenskaperna framgår, att han var skicklig i »historier». För dômen i Schwerin uppförde han t. ex. en furstestol, som smyckades med »saubern Compartimenten und Historien». Säkert är denne Kristoffer mästaren ej blott till frisen med hjortar och rådjur, utan ock till de kostliga, naiva jaktscenerierna, sjöstyckena m. m., som röja en viss

Fig. 34. **Pal. de' Diamanti i Ferrara.**

berättarförmåga, och hvilkas breda realism erinrar om besläktad sydtysk konst. I de ornamentala stucktakens dekorering uppträda blandade element.

Efter Johan Baptista blef Kristoffer Pahr 1572 hofbyggmästare i Schwerin, något som för tiden och dess uppfattning af byggnadskonst är ganska karakteristiskt. Mäster Kristoffer skall enl. Lisch visat »långsamhet, sömnighet och försumlighet» i sitt arbete, men, om det nu så förhållit sig, vill man helst

[1] SARRE, anf. a. s. 90.

Digitized by Google

tro, att det var, efter det han blifvit hofbyggmästare och fått uppdrag, som icke lämpade sig för en »bildsnidare». Men att äfven en dylik kunde åtaga sig en byggmästarebefattning var den tiden, då man i de germanska länderna tyckes ansett byggnadskonsten vara ett fantasirikt handskande med detaljformer, långt ifrån en sällsynthet. Kristoffer Pahr gifte sig med dottern till föreståndaren för »die Fürstenschule» i Schwerin MARCUS DABERCUSIUS. Efter 1579 försvinner han för oss. Till Sverige har han icke kommit.

Bland de mecklenburgska slotten står det i Güstrow ensamt i sitt slag. Spår af den å dem vanliga terrakottautsirningen finnes icke alls. Stilförebilder träffa vi närmast i Schlesien och Sydtyskland. I Schlesiens renässansarkitektur är en kraftig, i olika mönster framträdande rustik i puts rätt vanlig. Men ytterst går dess rustik tillbaka till Italien. Äfven bland norditalienska palats uppträder en kraftig, så att säga stiliserad rustik som t. ex. å Pal. Bevilacqua i Bologna och Pal. de' Diamanti i Ferrara, som här för jämförelsens skull afbildats. (Fig. 34 o. 35).

Slottet i Güstrow har dock i Mecklenburg åtminstone lämnat något spår af en inverkan på annat håll. Det är i *Dargun*. Slottet i Dargun var ursprungligen ett cistercienserkloster med en tegelkyrka i sengotik och med klosterbyggnader, med kyrkan bildande en öppen fyrkant. Så väl på 15- och 1600-talen som på 1700-talet ske här ombyggnader och nyinredningar, så att slottet nu uppvisar stilelement från flera århundraden.

Den västra längan fick sin karaktär i slutet på 1600-talet efter franska mönster. Dess första ombyggnad skedde dock genom hertig Ulrik. Från hans tid stamma troligen de båda längan omgifvande rundtornen. Gården omges af arkader, som till större delen äro kraftiga massiva pelarställningar från hertig Gustaf Adolfs dagar, men å den östra längan visa sig vara en efterbildning efter kolonnhallarne i Güstrows slott. Den första och den andra våningen ha doriska och joniska kolonner, den tredje träkolonner. Sedan gammalt har hertig Ulrik ansetts som upphofsmannen, men, då, som af Schlie framhållits, hertig Hans Albrekts († 1637) och hans första gemåls, Margareta Elisabeths, vapen äro uppsatta på flygelns midtrisalit, kunna de härröra från dennes restaureringsverk. För själfva frågan, om Güstrow-

Digitized by Google

arkaderna verkat som förebild eller icke, är emellertid denna olika datering af sekundär betydelse.

Fig. 35. **Pal. Bevilacqua i Bologna.**

I norra flygeln ligger en stor sal, som sannolikt är det forna refektoriet. Där finnas en hel del stuckreliefer, djurbilder m. m. af den i början på 1600-talet i Dargun verksamme DA-

Digitized by Google

NIEL ANKERMAN, af hvars hand en spiselornering samt några plafonder i östra flygeln likaledes härröra. Jag har nämnt detta, emedan denne säkerligen är identisk med den DANIEL VON ANKERMAN, som 1654 är sysselsatt med stuckarbete i det De la Gardieska palatset i Stockholm.[1] Sannolikt stammade han dock ej från Mecklenburg. Blott en kort tid synes han ha tillhört den store svenske slottsbyggarens konstnärsskara.

Fig. 36. **Hertig Ulriks och hans båda gemålers grafmonument i dômen i Güstrow.**

Betydelsen af Pahr'arnes verksamhet i Mecklenburg ligger först och främst i deras sträfvan att införa en verklig byggnadskonst. Både JOHAN BAPTISTA och FRANCISCUS voro tränade duktiga byggmästare, förfarna så väl i palatsarkitekturen som i den fortifikatoriska byggnadskonsten, inom hvilken de representerade ett nytt system. Den nya tiden skilde på dessa upp-

[1] Jfr A. HAHR, »Konst och konstnärer vid M. G. De la Gardies hof.» Uppsala 1905, s. 18.

Digitized by Google

gifter, som för medeltiden hade sammansmält. Att deras stilgrundsatser äro starkt påverkade från Italien, är tydligt. Men af Güstrows slott framgår dock äfven, att andra det rent italienska modifierande strömningar spelat in.

Den mecklenburgska renässansarkitekturen får i hvarje fall en bestämd karaktär genom sina direkta förbindelser med den norditalienska konsten, ehuru äfven inflytelser från sydligare tyska land förefinnas. De nederländska elementen saknas icke heller, men så dominerande som t. ex. i Danmark eller i Danzig, där den holländska renässansstilen fullkomligt slår igenom, bli de aldrig. Och härmed lämna vi arkitektfamiljen Pahrs korta saga i Mecklenburg. Nästa skådeplats för dess verksamhet är Sverige, dit tre af dess medlemmar våren 1572 begåfvo sig. Vandringslusten dref dem vidare mot Norden, öfver hafvet till ett jämförelsevis litet kändt land, som blott kunde bjuda dem föga kultiverade förhållanden och antagligen ganska sträfsamma villkor.

Digitized by Google

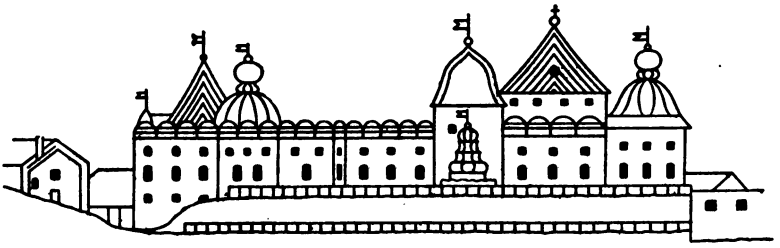

Kalmar slott 1564. Träinläggning å dörren till kung Eriks gemak i Kalmar slott. (Sylvander).

IV.

En dag i april månad 1572 inskeppade sig i Wismar den hertiglige mecklenburgske hofbyggmästaren Johan Baptista Pahr för resa till Kalmar. Konungen af Sverige hade utbedt sig hans tjänster, närmast för befästningsarbeten. Förbindelse med honom hade från konungens sida inledts redan 1571, då han mottog 100 daler i silfver för anställande af handtverkare, hvilka anlände till Sverige redan på hösten nämnda år. Hertig Johan Albrekt hade gifvit sin tjänare nådig tillåtelse till resan och förärat honom ett »gyllene konterfej», d. v. s. en medalj med hertigens porträtt att i kedja bäras kring halsen, ett för en byggmästare märkligt nådevedermäle.[1] Definitivt hade han ej uppsagt sin tjänst, beroende på, huru förhållandena skulle komma att gestalta sig i det okända landet.

Förbi de danska kalkklipporna seglade man öfver Östersjöns af vårvindarne lifvade vågor och nådde småningom utan äfventyrligheter Kalmar.

Den svenske kungen, som då höll hof på Kalmar slott, hvälfde stora planer i sitt hufvud. Han hade beslutat återuppbygga Borgholms slott, fullborda de af Gustaf Vasa begynta befästningarna vid slottet i Kalmar, afsluta dettas restaurering och nyinredning samt väsentligt förstärka försvaret af själfva staden. Detta var visserligen en bråkdel af allt, hvad han ämnade

[1] SARRE, anf. a. s. 87.

Digitized by Google

bygga i hela sitt rike, men i och för sig en betydande uppgift. Med den främmande byggmästaren konfererar han flere dagar härom och anställer honom i sin tjänst som byggmästare både vid Borgholm och Kalmar. Den 9 maj utfärdas fullmakten som byggmästare vid det förstnämnda slottet. Dess inledning lyder: »Vi Johan — — — göra veterligt, att efter vi för många orsaker skull hafva sett för nyttigt an och nu så full-

Fig. 38. **Kalmar slott från norr.**

komligen beslutat, att Borgholms slott på Öland, som nu i många år varit nedrifvet och öde, måtte blifva reformeradt och uppbygdt igen, och efter vi hafva tagit denne brefvisare, vår trotjänare Johannes Baptista, i vår tjänst för en byggmästare, så gifva vi honom nu härmed fullkomlig fullmakt och befallning, att han förb:e Borgholms slotts byggning i allo måtto skall förestå och efter vår befallning uppbygga.»[1] Hans fullmakt för beställningen vid Kalmar slott är daterad den 17 juni.[2]

[1] Grl. n:r 283.

[2] Grl. not till n:o 283. Enligt beställningsregistret (1572) erhöll Johannes Baptista som byggmästare på Kalmar slott i årlig lön 3200 mark i pän-

Digitized by Google

De storartade byggnadsplanerna kunde dock ej genomföras utan inkallande af skolade utländska arbetskrafter. Under maj månad hade Johan Baptista på konungens uppdrag rest tillbaka till Mecklenburg för att värfva ytterligare handtverksfolk. Samtidigt ville han därjämte lösa sig från sina förbindelser till det hertigliga hofvet i Schwerin. Han återvände till Kalmar med bland andra sina båda bröder Dominicus och Franciscus.

Det är Sylvander och Eichhorn som framdragit detta ur Kalmarräkenskaperna.[1] I de mycket fragmentariskt bevarade Uppsala slotts räkenskaper på 1570-talet finnes emellertid en gammal anteckning, som säger, att Franciscus Pahr vid påsktiden 1572 an-

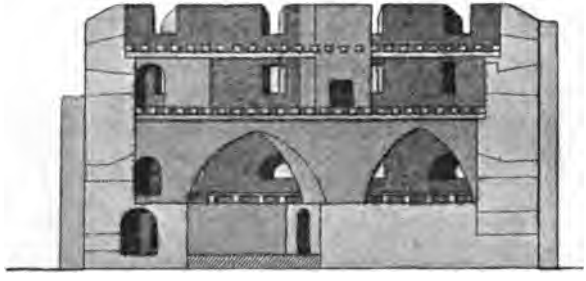

Fig. 39. Genomskärning af norra »posteyen». Ritning från 1760 i Krigsarkivet. (Sylvander.)

lände till Kalmar, d. v. s. han skulle kommit före eller samtidigt med Johan Baptista. Detta är väl icke alldeles omöjligt. Men månne ej uppgiften beror på en förväxling med den senare. Franciscus' fullmakt att vara byggmästare på Uppsala slott är nämligen daterad först den 17 juni samt utfärdad från Kalmar.[2] Däremot ha de nämnde forskarne alldeles förbisett, att Johan Baptista redan 1571 mottager pängar af konungen för att skaffa

gar, 1 äre- och 1 hofklädning, 1 läst 6 pund spannmål, 12 pund humle, 1 tunna smör, 2 oxar, 6 svin, 12 får, utfodring för 2 hästar, dessutom för 2 tjänare 20 alnar kläde. Äfven på Borgholms slotts stat var han uppförd med lön.

[1] G. V. SYLVANDER, »Kalmar slotts och stads historia», Bd I (Kalmar 1864) s. 77; jmfr äfven CHR. EICHHORN, »Kalmar slotts konsthistoria under renässansen», Sv. f. m. fören:s tidskr. 1881.

[2] Grl. n:o 114.

Digitized by Google

honom tjänligt folk. Det heter om de 100 silfverdalerna, att, som han först kom in i landet, »när året var förlidet 71», skulle de upptagas på hans räkning för 1572. I 1571 års räkenskaper uppföres vidare aflöning till det främmande ämbetsfolket för detta år, ehuru den är utkvitterad af Johan Baptista det följande året.

Hans tjänster hade alltså Johan III redan 1571 tagit i anspråk.[1]

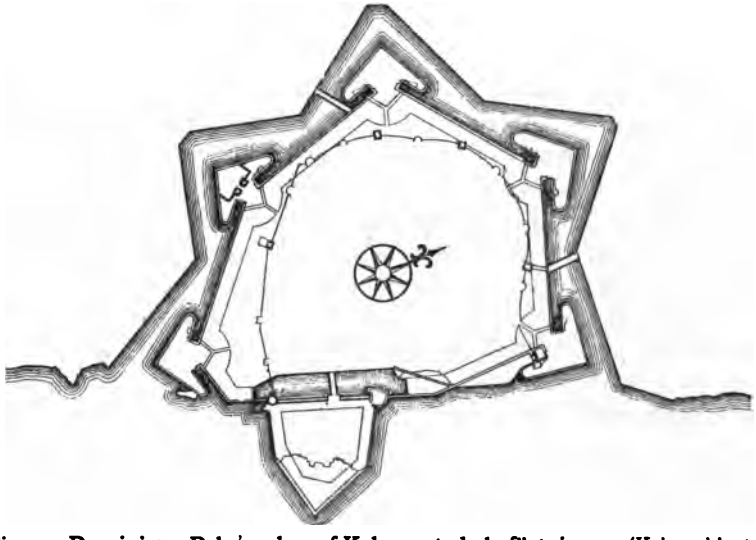

Fig. 40. Dominicus Pahr's plan af Kalmar stads befästningar. (Krigsarkivet.)

Dominicus anställdes vid Borgholm som underbyggmästare och omnämnes i denna egenskap i fullmakten för Sigfrid Jönsson af den 7 juli 1572, enligt hvilken denne skulle »hafva akt och tillsyn med byggningen på Borgholm» jämte »vår tillförordnade byggmästare Dominicus Pahr».[2] Han har samma lön som Johan Baptista i Kalmar och Franciscus i Uppsala. Vid Borgholm började man genast med uppförandet af nya murar, torn och

[1] Uppsala slotts byggnadsräkenskaper 1572—73, Kalmar slotts byggnadsräkenskaper 1571—72. Kammararkivet.

[2] Grl. n:o 285.

Digitized by Google

vall-linier, vid Kalmar gällde det främst att afsluta befästningarna kring slottet, i Uppsala att återuppbygga och fortsätta det 1572 af eld förstörda slottet.

De trenne bröderna hade alltså vunnit förmånliga befattningar i det nordliga landet, och konung Johans byggnadsplaner syntes för en tid framåt ha de bästa utsikter. Året 1572 var i detta hänseende synnerligen initiativrikt. Det framgår ej minst af de många byggnadsbref, som detta år utfärdades.

* * *

Det »nya Kalmar», som på 1600-talet anlades på Kvarnholmen, är rikt på arkitekturminnen. Det förvånar främlingen att finna så många väl bevarade byggnader från 16- och 1700-talen, trots alla moderniserande ingrepp. Praktfulla portaler vittna ännu om köpstadsmännens burgenhet, och domkyrkan, den stolta Tessinska skapelsen, ger ett ännu kraftigare vittnesbörd om, hvad det senare 1600-talets Kalmar förmådde.

Den »gamla staden» tillhörde då redan det försvunna. Bland de yppiga och frodiga träd- och kålgårdar, som nu intaga dess plats, letar man förgäfves efter några andra rester än dem, som vittrande grafstenar bjuda. Här kan dock vara skäl erinra om den Rosénska trädgården med det gamla karakteristiska trähuset från 1700-talet som ett intressant minne från dessa dagars borgerliga Kalmar. Det är verkligen skada, att denna sällsynt vackra exteriör skall vara dömd att plånas ut af spekulativa tomtvärderingssyften. Från den äldre stadens goda och onda dagar stammar likväl slottet.

Detta går nämligen tillbaka till medeltiden. Det var från början uteslutande afsedt att vara ett starkt värnande fäste för den raskt uppblomstrande handelsstaden vid sundet. På den låga vid hamnen utskjutande landtungan uppbyggdes vid 1200-talets början en fästning, som slutligen kom att bestå af flera runda och fyrkantiga torn, förenade medelst sträckmurar. Det hela bildade en oregelbunden fyrkant med rundtornen i hörnen och ett mäktigt fyrkantigt torn (Vattentornet) å den västra sidan samt ett svagare och mindre å den norra. Dessa af tuktad ölandssten uppförda torn och murar finnas till större

Digitized by Google

delen ännu i dag. Det var nämligen de, som bildade det första ursprunget till det senare slottet, hvars omfång sannolikt öfverensstämmer med det nyssnämnda fästets.

Efter hand började envåniga stugor byggas å borggården,

Fig. 41. **Ingångsportalen å västra vallen vid Kalmar slott.**

hvilka stödde sig mot ringmuren och hade åt gården stupande tak. De sammanhängde icke med hvarandra och voro naturligtvis afsedda för besättningen och förråden. På 1300-talet finna vi konung Magnus Eriksson intressera sig för slottet. Stugorna sammanbyggdes till ordentliga längor. På norra flygeln förekom troligen en öfvervåning. Äfven tornen påmurades.

Digitized by Google

Två nya fyrkantiga torn uppfördes möjligen redan då vid den östra flygeln, de senare s. k. Stegerhustornet och Fatburstornet. En senare datering är dock tänkbar. Äfven till medeltiden står Kalmar slott alltså i skuld, ehuru man vanligen icke tänker så mycket därpå. Och detaljer, som t. ex. fönsteromfattningar i klöfverbladsform eller spetsbågiga fönster- och

Fig. 42. Yttre ingångsportalen å Kalmar slott.

dörromramningar, gotiska profiler o. s. v., kan en uppmärksam iakttagare ännu i dag påträffa.[1]

På slottets allmänna utseende i våra dagar efter alla förhärjande öden och välmenande moderna restaureringar, af hvilka den Zettervallska på 1880-talet varit den i yttre hänseende mest

[1] H. HILDEBRAND anser i »Sveriges medeltid», Bd. II, s. 772, att Sylvanders framställning af Kalmar slotts utseende under medeltiden är otillförlitlig, men håller för sannolikt, att slottet måste varit ett betydande fäste med omgifvande mur och flere torn. Att tornen funnos under medeltiden, framgår bl. a. däraf, att konung Gustaf 1542 befaller, att det då murknade träverket i dem skall repareras.

Digitized by Google

Fig. 43. Inre ingångsportalen å Kalmar slott.
(Af Roland Mackle och Dom. Pahr.)

Digitized by Google

omfattande, skall jag här icke ingå. En hel del detaljer, en hel del stilfrågor komma däremot i det följande att beröras.

Från och med Gustaf Vasa börjar slottets utveckling till en kraftigare fästning och stoltare fursteboning. Gamle kung Gösta fick likväl aldrig se mycket fullbordadt. Själfva slottsbyggnaderna började af honom ombyggas 1536, ja, kanske

Fig. 44. Kalmar slott från Stadsträdgården.

något år förr, men det nämnda året är en byggmästare HENRIK VON CÖLEN anställd vid slottet. Denne ersattes 1540 med FREDRIK MUSSDORFER, som i sin tur 1553 efterföljdes af JAKOB RICHTER från Freiburg, som ända till sin död 1570 var verksam vid slottsbyggnaden.

Arbetet begynte med ombyggandet af de västra och norra flyglarna. Därpå följde efter hand de öfriga flyglarnas, trappan vid Vattentornet m. m. Konung Erik intresserade sig hufvud-

Digitized by Google

sakligen för kostbara rumsinredningar, hvarom hans gemak i norra tornet äro ett så vältaligt vittnesbörd som möjligt.

Den plan Gustaf Vasa uppgjort för slottets befästande, bibehölls åtminstone i sina hufvuddrag af hans söner. Slottet skulle omges af vallar på trenne sidor, och i ändpunkterna skulle

Fig. 45. **Kyrkportalen å södra flygeln.**

uppföras starka rundlar med flera skottvåningar. Då något kraftigare angrepp från sjösidan ej befarades, lämnades östra sidan fri. Svagare murar, rester af den gamla nedbrutna slottsmuren(?), förbundo här rundlarne med södra och östra tornen. Endast västra vallen ansågs böra vara en jordvall med klädmurar af sten, de öfriga skulle byggas med murade hvalf. Den

Digitized by Google

nämnda vallens försvarskraft skulle dessutom ökas genom en mellan grafven och vallens fot anbragt »täckt lågvall» eller ett gevärsgalleri, som på nära håll kunde hindra fienden öfvergå grafven.

Af allt detta hann under konungens regering västra vallen med värnet och västra rundelen färdigbyggas, hvarjämte slottet fick en ny, genom vallen förande ingång, midt emot den på andra sidan liggande stadsporten.

Västra rundeln, fullbordad 1556, uppmurades af gråsten och ölandssten med en inre klädmur af tegel, gjordes tre våningar hög och i muren lades en »vindelsten», som skulle sätta tornet i förbindelse med värnet i grafven. Det norra vallhufvudet, »posteyen», som det kallas, påbörjades af Gustaf Vasa 1553. Dess byggande leddes af Jakob Richter. Formen blef afvikande: en mot vallsträckan afskuren ellips. Man hann blott till andra skottvåningens höjd. Af den södra vallsträckan uppfördes en tredjedel och i olikhet mot den västra med murhvalf. År 1557 upphörde allt arbete på fästningsverken under konung Gustafs tid. Under konung Erik tillkomma blott obetydliga, tillfälliga försvarsverk.

I ofvanstående korta öfversikt förekomma orden »rundel» och »postey». Det norra hörnverket kallas i räkenskaperna uttryckligen »pastey» eller »postey». Af Sylvander framhålles också dess elliptiska form, som »tydligen är en förmedling af de runda och de rätliniga verken». Men namnet syftar äfven på något annat, nämligen frånvaron af tak och placerandet af kanoner äfven på tornets plattform, hvarigenom större riktningsfrihet kunde ernås.

Det är möjligt, att någon provisorisk betäckning förekommit, men af de fortifikatoriska teckningar, som utfördes 1756—60,[1] framgår, att detta valltorn åtminstone då hade ett ordentligt bröstvärn. (Fig. 39). Så har det äfven å en teckning af för mig obekant härkomst, som uppges framställa »Kalmar slott 1642».

Med den norra »posteyen» infördes emellertid en ny form för ett försvarsverk, och har den alltså haft sin betydelse i den svenska befästningskonstens historia.

Men utvecklingen skulle ej länge dröja härvid. Tack vare

[1] I Krigsarkivet.

Digitized by Google

Johan III:s oaflåtliga intresse för byggnads- liksom för befästningskonsten, uppenbarade sig snart ett nytt system, det af den berömde arkitekten San Michele i Verona uppfunna *bastionsbefästningssystemet.* Till vårt land kom det genom de tre arkitekterna

Fig. 46. **Brunnsöfverbyggnaden å borggården.**

Pahr, som i Mecklenburg då nyligen medverkat vid dess införande. Man måste medge, att Johan III förstod att följa med sin tid. I Danmark finna vi icke systemet under 1500-talet. Nyheten bestod i, att den vanligen jordfyllda bastejen öppnades inåt och framsköts i en rätlinig spets, hvarvid dess sidor vanligen brötos i trubbiga vinklar (de sammanlöpande sidorna kallas facer, de

Digitized by Google

kortare, direkt från vallen utspringande sidorna flanker), eller fick bastejen formen af en pilspets eller spetsen på en hillebard, med vallen alltså förbunden genom en smal hals, som i den händelse fienden eröfrade verket, lätt kunde afskäras. En dylik förändrad bastej kallades *bastion*, ehuru namnet »postey» dock fortfarande användes; två halfva bastioner med mellanliggande raka vall-linie (kurtin) kallades en *bastionerad front*. Afsikten var att undvika alla s. k. döda vinklar, en ofta ödesdiger olägenhet vid de gamla rundtornen. Systemet, som med tiden vidare utvecklades, kom i Sverige att tillämpas vid Kalmar stad, Borgholm och Älfsborg, i Finland vid Viborg.

Vi känna redan, att Johan Baptista Pahr vardt byggmästare på Kalmar slott, liksom på Borgholms, och hans bror Dominicus byggmästare på det senare under broderns öfverinseende.

Befästningsarbetet var å båda hållen en viktig uppgift. Vid Kalmar slott bibehölls emellertid den gamla planen. Det gällde blott att genomföra den. Man grep sig an med den norra vallen, som skulle uppföras med murade hvalf. Men denna vall förföljdes af ödet. Redan den 30 augusti 1572 skrifver konungen om den nya slottsvall, som nyligen fallit ner, och är högst förargad öfver, »att man en hop dagsverken och andra omkostningar därpå så förgäfligen hafver användt».[1] Men det blef än värre. Olyckan afhjälptes väl, och vallen fortsattes, men ett år därefter rasar den ånyo. Konungen tar byggmästarens parti mot ståthållarne Bengt Ribbing och Arvid Svahn, som anklaga honom som orsak till det skedda. En sådan förståndig och förfaren byggmästare har han i riket ej förut haft, skrifver han. Om de skulle ge honom anledning att säga upp sin tjänst, skulle de veta, att de hårdt förtörnat konungen o. s. v. Det var ett kraftigt skälls- och bannbref, som i stället gjorde de stackars ståthållarne ansvarige.[2] Men ytterst långsamt bedrefs återuppbyggandet. I brefvet af d. 28 febr. 1574 uppmanas ståthållarne att bl. a. på det flitigaste se till, att den nedfallna slottsvallen uppmuras.[3] I ett följande bref (af d. 26 mars) begär konungen, att byggmästaren skall tillsägas att med

[1] Grl. n:o 288.
[2] Bref af d. 28 juli 1573. Grl. n:o 293.
[3] Grl. n:o 298.

Digitized by Google

större allvar och flit ställa slottets byggning i verket. Dock skall det tillses, att han har allt, hvad han behöfver för sitt arbete. Johan Baptista hade nämligen klagat öfver, att han ej erhållit nödiga material m. m. till det befallda arbetet vare sig på slottet eller befästningarna. Konungens förtroende till Johan Baptista hade emellertid fått en knäck. Härtill hade kommit

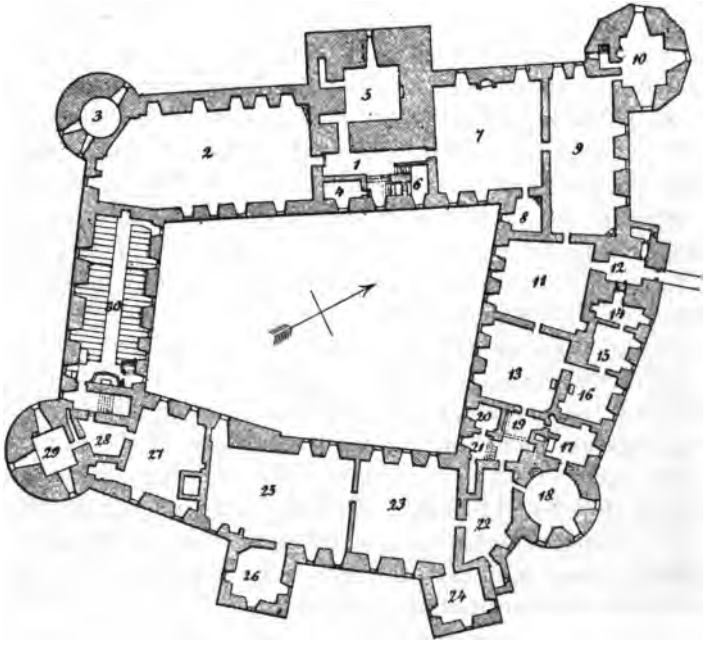

Fig. 47. Plan af Kalmar slotts hufvudvåning. (Sylvander.)[1]

en redovisningsaffär, som Sylvander utförligt skildrar och låter aflöpa till Johan Baptistas nackdel. Pahr, som haft uppbörden af dagsverkspängar om hand, skulle icke kunnat göra

[1] Siffrorna hänvisa till: 1) trappan vid Vattentornet, 2) gröna salen, 3) kammare i Kuretornet, 5) rum i Vattentornet, 7) gyllne salen, 9) grå salen, 10) kung Eriks gemak, 11) rutsalen, 13) drottningsalen, 14—17) frökenrummen, 18) rum i Stegerhustornet, 23 o. 25) förna s. k. förbrända salen, 24) rum i Fatburstornet, 26) rum i Svennetornet, 27) sal ofvan kungsköket, 29) rum i södra tornet, 30) slottskyrkan.

Digitized by Google

klart för sig. Sylvander har emellertid häruti gjort den arme Pahr orätt.

Johan Baptista hade i alla händelser funnit det mindre angenämt afvakta byggherrens ankomst, hvarför han begaf sig ur riket. I ett bref af d. 22 maj 1577 till Arvid Svahn vidröres detta i ganska milda ordalag: oaktadt byggmästaren Johan Baptista, »som till en sådan skada en stor orsak varit hafver, är afdragen hädan af riket», skall Arvid Svahn med all flit låta förbättra och förmera hvad som är förfallet både på slotts- och stadsvallen.[1] Och i ett d. 25 maj dateradt memorial för Ambrosius Palm heter det: »Att efter den Baptista Pahr, som af K. Maj:t hafver varit förordnad till byggmästare på Kalmar, är förrest af landet och fast ovisst är, huru snart han kan komma här in igen» etc.,[2] ett uttryck, som näppeligen kan gälla en för bedrägeri förrymd person. Han *kan* väntas åter, hvilket väl ej i dylikt fall vore att motse. Och han *kom* också tillbaka, han ingick åter i konungens tjänst.

Men må vi gå till de i denna fråga afgörande dokumenten. I »Kalmar slotts byggnadsräkenskaper för 1572» (i Kammararkivet) finner man Johan Baptistas räkenskaper öfver »dagsverkspängarna från Småland och utgifterna till de främmande handtverkarne 1572—1574». De utskrifna dagsverkena hade nämligen för en tid bortåt förvandlats i pängar, och denna uppbörd hade öfverlämnats åt byggmästaren på Kalmar och Borgholm, som ägde att därmed aflöna vid dessa slott sysselsatta införskrifna murmästare, stenhuggare, bildsnidare, målare etc.

Denna räkning är försedd med korrigeringar samt anmärkningar i kanten och har tydligen varit föremål för räknekammarens allvarliga granskning. Ja, till räkningen är fogad en ny tablå öfver inkomster och utgifter, säkerligen på grund af nyssnämnda korrigeringar, och denna slutar med att uppvisa en brist på 48 silfverdaler och 7,010 mark (d. v. s. öfver 12,000 m.) samt tillfogar några grofva påminnelser rörande Johan Baptistas räkenskap, såsom att inga räkenskaper hade förts öfver byggningen vid Kalmar och Borgholm och öfver de byggnadspersedlar, som aflämnats, etc.

[1] Grl. n:o 301.
[2] Grl. n:o 302

Digitized by Google

Men till dessa båda räkningar hör ännu ett konto, som Sylvander ej uppmärksammat,[1] nämligen en uträkning öfver Johan Baptistas och Dominicus' rest på »deras besoldning under tre år». Denna ställer sig så fördelaktig för Johan Baptista, att det blir Kungl. Maj:t, som stannade i skuld till honom och icke tvärtom. Hans rest uppgick, sedan skulden samt några intäkter afkortats, till 439 1/2 daler, af hvilka han i mars 1575 erhöll 200 daler. Då emellertid tre åmar vin, beräknade till 72 daler,

Fig. 48. **Kung Eriks gemak** (i norra tornet).

tillräknas honom, uppgår hans kraf alltså till 311 1/2 daler. I samma tablå finna vi Dominicus' rest »opå 3 år» utgöra 842 daler, af hvilka äfven han i mars 1575 erhöll 200 daler. Ett spetsigt tillägg, som något afkortar dessa 200, lyder, som följer: »Item hafver Lasse Luchusson[2] berättat, att förbemälte Dominicus skall hafva anammat mer till utspisning anno 73, än som han hade personer till. Nämligen, att i de månader, som han räknade sig skulle hafva 20 personer, då hade han icke

[1] Kanske på grund af, att Kammararkivet på hans tid var föga ordnadt.
[2] Befallningsman på Borgholm.

Digitized by Google

mer än 16 personer, och när han sade sig hafva 15, hade han icke mer än 12 personer. Därför är han blifven K. M. skyldig, som han mer anammat hafver, än sig bör — 87 daler». Johan Baptista är emellertid för bristande redovisningsskyldighet fullt fritagen, om än en viss slarfvighet kan tillvitas honom. Hans försumlighet i det åtagna arbetet (jag syftar på vallens upprepade nedrasande) kan under inga förhållanden förnekas. Emellertid blef Johan Baptista snart ånyo kunglig svensk byggmästare.

De betydande fästena *Älfsborg* och *Gullberg* hörde till de ej minst maktpåliggande fästningsföretagen. På grund af sitt läge voro de ständigt utsatta för angrepp. Älfsborg befästades enligt det nya systemet, och som byggmästare uppträder där ingen mindre än Johan Baptista Pahr. Han upptages i beställningsregistret för 1577 och har i lön (pängar och persedlar tillsammans) 509 daler o. 2 örtuger. Den 5 juni nämnda år tillåter konungen ståthållaren i Västergötland Erik Gustafsson Stenbock att med de medel, som kunna uppbringas, betala byggmästaren och förlofva honom ur tjänsten, dock först sedan han gifvit sin obligation att ej vilja skada konungen och riket. I samma bref är i kanten antecknadt, att Pahr drog ur landet 1578.[1] Af detta synes framgå, att han utfört ett nyttigt värf. Hans intima kännedom om sitt verk kunde emellertid bli farlig. I äldre tider skall man ofta ha hjälpt sig ur en dylik förlägenhet på ett radikalt sätt. Man slog ihjäl byggmästaren. Det finnes så många berättelser härom, att icke det hela kan vara blott och bart en sägen.[2] Johan Baptista återvände till Mecklenburg, där vi 1581 finna honom sysselsatt med en byggnad i Schwerin för hertig Ulriks räkning, men dessförinnan kan han varit i Danmark eller i dess besittningar på svensksidan — så vida ej obligationen lade hinder i vägen.

På Älfsborg och Gullberg utfördes emellertid ej endast befästningsarbeten. Johan III befaller, att äfven därstädes kungliga våningar skulle inredas, så att han med sitt hof kunde taga in, när han »dit kommandes varder». Äfven planerades stadsanläggningar, och byggmästaren på Gullberg LODUICH

[1] Grl. n:o 369 n.

[2] Jmfr Troels Lund anf. a. s. 79—80.

Digitized by Google

VAN HOFFVEN får 1571 befallning att där anlägga en fast stad, som skulle erhålla samma storlek som Kalmar, en plan, som dock helt och hållet stannade vid en from önskan.[1]

Men Johan Baptista förlora vi, så vidt jag kan finna, ännu icke ur sikte.

Fig. 49. Stuckdekorering i en fönsternisch i kung Eriks gemak.

Icke mindre viktiga än de västra voro de östra gränsfästningarna. Finnas af Gamla Älfsborg och Gullberg knappast några fattiga stenhopar kvar, erbjuda de finska slotten *Viborg*, *Nyslott* eller *Olofsborg* och *Kexholm* ännu i dag de mest in-

[1] Grl. n:o 364.

Digitized by Google

tressanta minnen från renässansens historia i Finland. Vallar, torn och murar, gamla ärevördiga slottsgemak och salar med historiskt värdefulla detaljer förtälja om byggnadskonstens utveckling där borta i det östra gränslandet under Johan III:s af oupphörliga fejder uppfyllda regering.[1] För de nämnda befästade slotten i dessa farliga gränsmarker är hans omsorg städse vaken, och talrika bref afgå till ståthållare, slottshöfvidsmän och fogdar om deras befästande »det mesta som möjligt vara kan», då de själfva borde inse, hvad makt det låge konungen och Sveriges rike uppå, att de måtte blifva väl befästade. De uppgjorda »schamplunerna» granskar konungen personligen.

Bland på dessa slott verksamma byggmästare framhålla brefven PETER HERTIG, JAKOB VON STENGELEN, ANTONIUS ROSETTE samt HANS el. JOHAN BAPTISTA PÅER. Peter Hertig omtalas som öfverbyggmästare i Finland och Lifland enligt en den 5 januari 1587 utfärdad fullmakt.[2] Den sist nämnde intresserar oss emellertid mera. Denne kan näppeligen vara någon annan än vår från Kalmar och Älfsborg bekante byggmästare Johan Baptista.

Den 21 april 1586 är beställningen för »Hans Påer Murmester wedh Kexholm» daterad.[3] Till årlig lön anslås i denna: 100 daler kontanta pängar, en klädning, värderad till 23 daler o. 4 öre, 30 tunnor råg, 30 tunnor malt, 7 Lℓ humle, 3 oxar, 12 får, en tunna smör, en tunna lax, 3 tunnor strömming, 12 Lℓ torra gäddor, en tunna salt samt för en dräng 12 alnar kläde till 2 m. alnen. Då i Johan III:s löneregister en daler beräknas till 10 mark (faktiskt gällde den tidtals ännu mer på grund af myntförsämringen), är detta ett ansenligt belopp, och jämföra vi denna aflöning med andra, finner man, att den icke kan gälla en vanlig murmästare. Öfverste murmästaren på Viborg får 1580 sin kontanta lön höjd till 6 daler.[4] Murmästaren Staffan Mattsson på Åbo och Tavastehus har 10 daler. Det är blygsammare summor. Den nyss nämnda lönen gäller däremot en

[1] Jmfr Jacques Ahrenberg, »Några dokument till vår konst- och kulturhistoria». Sv. f. m. fören:s tidskr. XII, 2.

[2] Grl. n:o 401 n.

[3] Grl. n:o 437.

[4] Grl. n:ris 404 o. 424.

Digitized by Google

byggmästare, och en ansedd och betydande sådan. Byggmästaren Jakob von Stengelen på Viborgs slott har nämligen väsentligt mindre el. 700 mark i pängar, 1 läst spannmål, 6 L℔ humle, 12 alnar engelskt kläde, fri kost »själf annan» och fri bostad.[1] Hans Påer måste därför varit en byggmästare.

En blott några dagar senare daterad skrifvelse (af d. 28 april 1586) rör utbetalning af resterande lön till »byggmästaren vid Kexholms slott Johan Baptista», som tydligen bör vara den samme mäster Hans Påer.[2] Vid Kexholm fanns alltså en byggmästare *Johan Baptista Påer*. Namnöfverensstämmelsen — tidens vacklande ortografi, särskildt i afseende på namn, förklarar tillnamnet Påer — samt den ansenliga lönen äro tillräckliga skäl att antaga identitet mellan denne och Johan Baptista Pahr.

Det nyssnämnda brefvet ger emellertid anledning förmoda, att denne, kort innan han erhöll beställningen vid Kexholm, af konung Johan, på annat håll varit sysselsatt. Brefvet befaller nämligen Johan Sasse att från Österby bruk (i Uppland) lämna 20 skeppund stångjärn på Johan Baptistas *resterande* lön, hvilket icke behöfver afse lönen som byggmästare vid Kexholm, en beställning, som han tillträdde 7 dagar före denna skrifvelse. Sannolikheten talar naturligtvis för, att han i Sverige uppsökt konungen och efter någon tids arbete på närmare håll fått befattningen vid Kexholm. Just vid dessa gränsfästningar kunde hans insikter komma bäst till användning. I Sverige och Finland synes han uteslutande varit verksam som fästningsbyggmästare. Hvad han utförde vid Kexholm, kan jag icke uppge. De märkliga kalkstensmurarne därstädes må här åtminstone omnämnas. Kort före hans ankomst brytes kalksten vid Koporie i Ingermanland och föres till slottet. Redan den 16 juli 1586 får emellertid befallningsmannen på Viborg order att befordra en ny byggmästare.[3] Vi få ej veta, om Johan Baptista dött på den fjärran orten eller, hvilket är sannolikast, begifvit sig vidare, till de svenska besittningarna i Östersjöprovinserna eller bort i Rysslands ödemarker.

* * *

[1] Grl. n:o 414 n.
[2] Grl. n:o 437 n.
[3] Grl. n:o 437 n.

Digitized by Google

Vända vi oss åter till Kalmar för att följa byggnadsarbetets gång därstädes, finna vi, att det under Johans tid med kraft drefs framåt. Ledningen kom också i de bästa händer. Sedan Johan Baptista dragit sin kos, vill konungen, att arbetet på slottets och stadens befästningar icke desto mindre skall fortgå. Dominicus Pahr på Borgholm skall resa öfver och »bese byggningen, huru den vidare skall fullbordas».[1] Slutligen blir han högste byggmästaren så väl på Borgholm som vid Kalmar enligt fullmakt af den 28 februari 1575.[2] Han vistades sedan omväxlande i Kalmar och på Öland och uppbar lön från båda hållen. Dominicus fann med sin fördel förenligt att stanna kvar. Broderns oroliga ande synes han icke ha haft.

Fästningsverkens fullbordande vardt angeläget nog, i synnerhet som konungen hört ett rykte, att »de lybske eller andre» hade i afsikt att öfverraska slottet.[3] På norra och södra vall-linierna arbetades ifrigt, tvärmurarne, som förenade dem med slottet, förbättrades, och den gamla träförskansningen öster om slottet skall byggas om. Af vikt var ock norra »posteyens» färdigbyggande. Norra vallen afslutades 1578, den södra, som till en del hade hvalf från Gustaf Vasas tid, fortsattes med en jordvall med sten, och stod färdig 1580.

Om den norra bastejen skrifver Sylvander på sitt sätt: »Detta vallhufvud är icke blott det största, utan äfven till sin inre byggnad det ståtligaste och härligaste af de fyra rundlarna genom de vackra hvalfbågar, på hvilka dess skottvåningar uppfördes, och som erinra om mästaren från Italien.» Dock ha dessa hvalf icke något slående italienskt. Till Dominicus återgår emellertid den särdeles solida innerbyggnaden, liksom han har äran af det helas fullbordan. Tornet är uppfördt i fyra våningar. (Fig. 39). I den andra se vi två väldiga gotiska hvalf uppbära tredje våningens trossbotten. Den spetsbågiga formen har antagligen valts för tyngdens ändamålsenliga fördelning. En tornöfverbyggnad skall blifvit rest 1585. Men den kan varit provisorisk.

---

[1] Grl. n:o 302.
[2] Grl. n:o 306.
[3] Grl. n:o 310.

Digitized by Google

De återstående rundlarne, den östra och den södra, tillkommo först under Karl IX:s regering, liksom äfven den vallmur med hvälfda rum, som förenade dem. År 1609 var det hela färdigt. Systemet var föråldradt, men antagligen har det

Fig. 50. **Stuckdekorering i en fönsternisch i kung Eriks gemak.**

trånga utrymmet varit en medverkande orsak till, att man så konsekvent vidhöll konung Gustafs befästningsplan. —

Befästningarna vid Kalmar inskränkte sig emellertid icke till slottet. Äfven stadens skyddande var af lika stor vikt. Erik XIV hade påbörjat en vidlyftig befästning kring densamma med rundlar af trä och med jordvallar, men först med konung

Digitized by Google

Johan blef det allvar i leken. Talrika bref till ståthållarne visa hans oro och otålighet öfver det långsamt fortskridande arbetet. Slutligen uppgöres af mäster Dominicus en ny modern plan med bastionsverk af olika form. Om denna skrifver konungen i ett bref till Bengt Ribbing af d. 29 mars 1579, att han ej förstår den honom tillskickade schamplunen, och att han har allsintet behag till, att byggmästaren sänder sådana schampluner, när han ej själf är närvarande för att kunna lämna H. Maj:t underrisning. Skulle befästningen utföras efter planen blefve den allt för sent färdig. Därför hade konungen gjort några förändringar, som skulle iakttagas. För öfrigt skulle man vid stadsbefästningarna ej låta byggmästaren i allt råda efter eget sinne, men inne på slottet med våningarna finge man låta honom bestämma.[1] Detta torde icke innebära något misstroende till Dominicus, utan förestafvades väl af farhåga för, att befästningarna skulle bli för vidlyftiga och draga för långt ut på tiden.

Den omedelbara följden af denna skrifvelse blef, att Dominicus begaf sig till Stockholm, där han med konungen måtte träffat en öfverenskommelse att med några ändringar få fullfölja sin befästningsplan.[2] Enligt densamma skulle t. ex. den gamla borgen S:t Erik (ett kärntorn inom en fyrkantig ringmur) till stor del förstöras af den sydvästra bastionen (jmfr planen, fig. 40), hvilket konungen ansåg onödigt. Den skulle som ett självständigt verk för sig ingå i den nya befästningslinien. Med konungens förkärlek för gamla borgar var detta lätt att förutse. Hvilket framsteg de nya befästningarna inneburo, lär blott en blick på den här meddelade planen, där den gamla stadsmuren med sina torn synes innanför den nya polygona vall-linien med dess bastionerade fronter och framför varande grafvar.

Numer äro dessa verk sedan länge grusade. Vid Borgholm, ja, äfven vid Uppsala slott bestå dock ännu minnen af detta på sin tid så beundrade befästningssystem. —

Kalmar *slottsbyggnad* kom att under Dominicus' ledning genomgå väsentliga förändringar. Byggnadsbrefven och räkenskaperna berätta oss i detalj, hvad som utfördes, och Sylvander

[1] Grl. n:o 324.

[2] Tolf daler fick han i tärepengar enl. Kalmar slotts räkenskaper för 1579.

Digitized by Google

har i sitt bekanta arbete samlat en mängd uppgifter därom, som man dock skulle önskat redigare och öfverskådligare framställda, hvarförutom de äro uppblandade med många kuriösa funderingar, visande en total saknad af konsthistoriska synpunkter. Den nitiske arkivmannen har dock trots sina hugskott och underliga hypoteser verkat banbrytande genom sina arbeten om Kalmar och Borgholms slott. Icke dess mindre har jag, såsom redan framgått, ansett det nödvändigt kontrollera äfven de arkivaliska uppgifterna.

Konung Johan önskade förvandla Kalmar slott till en så mycket sig göra lät fullt tidsenlig, med den italienska renässansens principer öfverensstämmande fursteboning.

Vid hans tillträde till regeringen synas slottsflyglarne varit uppförda till två våningars höjd. Den södra delen af östra flygeln var dock lägre än den andra och hade ett åt borggården stupande tak. Södra flygeln hade nyligen fått en öfvervåning, men den var alldeles oinredd, och det samma var fallet med många andra af slottets nya utrymmen. Hvarken under Gustaf Vasa eller Erik XIV hade man arbetat efter någon enhetlig plan. Vanan att endast aktge på detaljen hade medfört, att man vid dylika större byggnader uppförde och behandlade hvar del för sig som ett af de öfriga delarne oberoende helt. T. o. m. en enda flygel kunde uppdelas i byggnadspartier af olika höjd, med våningar i olika nivå, fönster af olika storlek etc. Icke underligt att medeltidens och den nordiska renässansens byggnader kunna uppvisa sådana underligt komplicerade, pittoreska grupperingar. Vid Kalmar hade man obekymradt tillbyggt flyglarne med föga tanke på att bringa dem i sammanhang med hvarandra. Konung Johan vill däremot förbinda dem till ett enhetligt helt. Han uttalar den för oss mycket förklarliga, men på sin tid helt nya och förbluffande önskan att få flyglarnes våningar och rum i jämnhöjd med hvarandra, »rummen öfver hela slottet skola alla bli lika jämna», han vill ha högt i tak, rymliga, luftiga rum, höga fyrkantiga fönster af samma storlek i regelbundna rader.[1] I öfverensstämmelse härmed måste naturligtvis taken förändras. Ny takresning var nödvändig. Flyglarne skulle täckas med tegel, de nyligen upp-

[1] P. m. af 1574.

Digitized by Google

resta tornhufvarne med undantag af Kuretornets med bly. Det nyssnämnda tornet skulle göras 8 alnar högre och täckas med koppar.

Allt detta och mycket mer därtill blef under årens lopp verkligen utfördt. Slottet fick utvändigt ett helt annat skick än förut. År 1585 var takteglet pålagdt. Kuretornets kopparbetäckning togs från flyglarnes tak. Öfverst på sin väldiga spira bar detta torn Svea-vapnet, tre förgyllda kronor, på en hög stång. Slottsmurarne putsades och hvitlimmades. Med bly täckta murtinnar omgåfvo taken, och förgyllda kulor eller knappar af koppar anbragtes å »semset» eller takgesimsen. Fönstren saknade omramning i huggen sten, men å borggården ses ännu i dag spår af målad dylik, liksom af en genom röda streck nedtill angifven målad kvaderindelning.

Men slottets förnämsta yttre smycke var och är ännu i dag dess fem portaler och den underbara brunnen på borggården.

Den yttre ingångsportalen från 1574 är jämförelsevis enkel (fig. 42),[1] men den motsvarande inre tar priset, af samtliga i ädel arkitektonisk hållning och konstnärligt utförda detaljer. (Fig. 43.

Liksom brunnsbyggnaden stammar den från Dominicus' dagar, eller närmare från 1576—1581. Båda dessa verk röja ett för proportioner känsligt öga. De erbjuda i detta hänseende en viss olikhet med den södra flygelns båda portaler från 1568 o. 69 (Fig. 45). Detaljerna äro äfven utförda med större smak och elegans. Man har därför redan länge velat anse, att Dominicus Pahr lämnat ritningarna till desamma, men att utförandet återgår till ROLAND STENHUGGARE (Roland Mackle), den förnämste bildhuggaren vid Kalmar slott, för hvilket han från 1559 till sin död år 1581 var verksam. Med HÅKAN STENHUGGARE, JAKOB STENHUGGARE o. a., högg han så väl slottets alla portaler och brunnöfverbyggnaden som de många kolonner,

[1] I dess oxkranier och rundlar ser Sylvander prof på det hemlighetsfulla frimurar- och stenhuggarförbundets »uråldriga österländska sinnebilder i djurhufvuden och fantastiska människoansikten (menar förmodligen maskerna), hvilka anbragtes å slottsbyggnaden, och bland hvilka oxen och väduren växlande med symbolska rosetter i synnerhet användes till prydnader å portalerna.» Jmfr. Sylv. anf. a. s. 129. Årtalet 1574 enl. Grl. n:o 297.

Digitized by Google

gaflar och sirater konung Johans praktfulla »lustvåningar» på vallen kräfde. Sitt stenhuggeri hade mäster Roland på Öland. Därifrån levererades äfven allt hvad som behöfdes af enklare arbeten som trappstenar, golfsten, fönster- och dörromfattningar både för Borgholm och Kalmar. Håkan stenhuggare blef hans efterträdare. Den nämnde hufvudsakligen för Borgholm verksamme Jakob stenhuggare kallar sig i kvittenserna JAKOB BARHOLDT, WOHNHAFT ZU GÜSTROW. Han afreste 1574.[1]

Portalen vid ingången till norra flygeln är utförd i rustik med s. k. bandade doriska kolonner. Jag känner ej dess årtal, men då vapentaflan har samma form (en aflång ram, med en hoptryckt båge, s. k. stickbåge) som den, hvilken är anbragt öfver kyrkportalen, då vidare norra flygeln som innehållande de tidigast inredda kungliga rummen måste fått sin portal minst lika tidigt som den obebodda södra, kan den åtminstone icke vara senare.[2] Såväl vid Vadstena som vid Örebro slott finnas liknande rusticerade portomfattningar.

Den stora praktfulla, i ren dorisk stil utförda ingångsportalen till Vadstena slott bar, liksom motsvarande gårdsportal, årtalet 1563, hvilket ger en ledning för bestämmandet af tiden för dessa portalers förekomst i landet. Den ståtliga portal, som på en af »Suecia's» gravyrer ses smycka porttornet framför Stockholms slott, tillkom ganska sent. Konungen skrifver från Kalmar 1588 att han »låtit göra en efterliknelse, huru som slottsporten och de tu torn derhos skola med vapen, pelare och eljes med huggen sten blifva beprydda».[3]

Portaler af de slag, vi se vid Kalmar och Vadstena, tillhöra den italienska hög- och senrenässansen. Såväl konungen själf som de arkitekter och bildhuggare han anlitade, tyckas haft smak för stilen i desamma, och en ofta rådfrågad källa måste, som jag redan i inledningskapitlet påpekat, Sebastian Serlios

[1] Kalmar slotts räkenskaper 1574.

[2] Räkenskaperna från konung Eriks tid äro försvunna. Sylvander har sin egen mening om denna portal. Den »är groft och rått arbetad af ölandssten och skiljer sig genom sin stil allt för mycket från öfriga portaler å slottet och från de rena pelarordningar, som i salar och gemak från denna tid förekomma för att ej tillhöra Magnus Erikssons byggnadsskick 1336. Sylv. anf. a. s. 139.

[3] Grl. n:o 491.

Digitized by Google

verk utgjort, hvilket just meddelar en mängd portalförslag, mer eller mindre öfverensstämmande med dem, som vi i verkligheten finna. Emellertid anträffas dylika portaler äfven i Nederländerna och Tyskland, hvarför de ej för Sverige äro något egendomligt, men de bilda icke desto mindre ett karakteristiskt drag i vår renässans. I detta sammanhang kan slutligen påpekas ännu en portaltyp, troligen uppkommen på 1590-talet och representerad af porten till kanoniärkasernen på Skeppsholmen, for-

J. F. Olsson foto.

Fig. 51. **Parti af rutsalens panel före restaureringen.**

dom »Johan III:s lusthus». Där uppträda pilastrar med beslagsornament, masker, en trekantig gafvel och ofvan denna riksvapnet på Vasatiden.

Brunns-öfverbyggnaden på slottsgården i Kalmar är en sexkantig liten byggnad med doriska kolonner på med lejonmasker prydda postament. Öfver kolonnernas bjälklag äro anbragta fyra gaflar. På bröstvärnen mellan postamenten se vi sveavapnet inom ett kartuschverk. Öfver denna byggnad höjer sig på svängda, med masker prydda stöd en plattform, å hvilken hvilar en lanterninlik fyrkantig byggnad med hermpilastrar med

Digitized by Google

joniska kapitäl, små svängda gaflar och öfverst på det kupolartade krönet en delfin, men ursprungligen satt där ett grinande lejon, hållande en sköld med riksvapnet. (Fig. 46).

Fig. 52. **Parti af rutsalens panel efter restaureringen.**

Det hela är ett vackert proportioneradt, väl sammanställdt verk. Om vi se till, återfinna vi elementen (så när som på maskerna) å södra flygelns portaler: nedtill en dorisk ordning, därofvan en hermpilasterordning och allra öfverst rikets heraldiska emblem, här vaktadt af tvenne lejon i stället för af ett. Här ha

Digitized by Google

vi tydligen ingredienserna! De förekomma alltså redan i mästar Rolands verk från 1568. Då det är dokumentariskt styrkt, att han huggit brunnens delar och 1579—1581 var sysselsatt med deras uppsättande, må han behålla äran af sitt verk. Att brunnen och inre ingångsportalen äro så öfverlägsna slottets öfriga yttre plastiska prydnader af Rolands hand, kan bero på, att antingen Dominicus korrigerat dem, eller att de uppsatts under dennes ledning.

Roland hade från midten af 1570-talet haft det rikaste tillfälle att öfva sin konst vid arbetet på det kapell konung Johan lät uppföra på västra vallen strax vid slottsporten och utanför gyllne salen, från hvilken en gång ledde till detsamma. Detta kapell som 1585 förvandlades till lusthus, synes bestått af en kolonnbyggnad med öppna gångar. De öppna arkaderna blefvo dock senare ifyllda med murväggar af tegel.

Johan III delade för öfrigt tidens passion för lusthus. Dessa inneburo en människornas längtan från slottens och borgarnes tryck och tvång till större frihet och skönhet, en närmare förbindelse med naturen. I Danmark byggde både kungarna och adeln lusthus vid sina slott och borgar. Man skydde ej de största kostnader, den största lyx för att söka göra dem till behagliga uppehållsorter. Slutligen kommo de att bli fullt beboeliga små slott. Fredrik den andre var synnerligen intagen i dylika byggnader och uppförde sådana vid Kronborg, Fredriksborg, Skanderborg, Haderslevshus o. a.[1]

Utom det nämnda till lusthus förvandlade kapellet hade konung Johan ej mindre än tre andra med den högsta prakt utstyrda »salar» eller »våningar», som de kallas, på vallarne utanför slottet. Sylvander har uppvisat,[2] att af dem låg en på västra vallen utanför gröna salen, en på södra »vid kryddgården å slottsvallen» och en å den norra midt framför Rödkullatornet samt hade förbindelse med drottningens våning genom den ännu från vallen till tornet förande gången. För krigets bistra allvar måste dock Johan III:s på njutandet af den storslagna utsikten och den friska hafsluften och på utvecklandet af ett behagligt hoflif beräk-

[1] Troels Lund anf. a. s. 226—232.
[2] Sylv. anf. a. s. 229—237.

Digitized by Google

nade lusthus snart nog försvinna. De voro hinderliga för försvaret och utdömdes af Karl IX, som nog måste haft underliga tankar om dessa sin broders lekverk. —

*

I det förut omtalade brefvet till ståthållarne af den 29 mars 1579 hade konungen gifvit Dominicus Pahr full frihet att råda och beställa i slottsvåningarna, d. v. s. med iakttagande af de kungliga befallningarna, som det ofta icke var så godt att reda sig med, så tätt och stundom upphäfvande nyligen gifna, som de kommo.

Redan är nämndt, huru genom konungens bekanta promemoria af 1574[1] alla slottsrummen i andra våningen rundt om hela slottet bragtes i samma nivå och fingo samma höjd. Man utgick därvid från rummen i norra flygeln, af hvilka drottningsalen och rutsalen redan voro inredda och färdiga enligt Johans önskan, såsom måttstock. Enligt förhållningsordern blefvo genom golfvens sänkning följande rum och salar — jfr planen, fig. 47 — bragta i öfverensstämmelse med de nyssnämnda: 1:o) östra salen (den bredvidvarande fanns ännu icke 1574), 2:o) »de nya våningarna» i södra flygeln (= senare slottskyrkan), 3:o) »den stora sal, där Johan Skogårds bröllop hölls» (= gröna salen i västra flygeln), 4:o) kammaren i Kuretornet. Dessutom skulle 5:o) »den lilla fyrkantiga sal, där K. Maj:t plägar få sig mat» höjas 1½ aln samt 6:o) »den lilla sal, som är panelad och är näst den kammare belägen, som med det sköna snickarearbetet är innan förbyggd (= kung Eriks gemak)», höjas 2 alnar, »så att den blir lika hög med de andra våningar såsom förbe:t är». Dessa sistnämnda två rum bildade tillsammans den nuv. grå salen. De skildes genom en tjock mur, som konungen befaller antingen skall göras tunnare eller nedrifvas och ersättas med en trävägg. Detta ändrades senare till, att båda rummen sammanslogos till en enda stor sal. Om gyllene salen eller »nya kongsmaket», som den kallades, nämnes i denna promemoria intet. Allt efter som salarne sålunda förändrades, vidtog deras inredning.

[1] Grl. n:o 299.

Digitized by Google

Kostbara, konstnärliga inredningar hade dock uppstått, långt innan Dominicus öfvertog byggnadsarbetets ledning. Dit hör den ännu bevarade, om ett utsökt konstskrin erinrande orne-

Fig. 53. Spisel i drottningsalen.

ringen i *kung Eriks gemak*, där det i den yppigaste träskulptur prunkande taket bär årtalet 1562. Mästarne till så väl panelen med sina korintiska kolonner och fina inläggningar (bl. a. se vi arkitekturbilder från Kalmar och andra håll) som taket med det märkliga krusiga löfverket, erinrande om guldsmedsarbete, voro

Digitized by Google

två, både af Erik och Johan mycket anlitade tyskar, URBAN SCHULTZ och MARCUS ULFRUM. (Fig. 48). Takets likhet med ett guldsmedsarbete torde genom förgyllning, försilfring och målning — så väl under Eriks som Johans tid åtgingo till kam-

Fig. 54. **Dörren till drottningsalen.** (Norra trappuppgången).

maren ansenligt med färger, guld- och silfverblad — fordom varit nästan förvillande.

En annan fråga är, hvarifrån den bekanta jaktfrisen i upphöjdt och måladt stuckarbete jämte den likaledes i stuck utförda och af beslagsornament med däri insatta kvistar, blad, blommor,

Digitized by Google

frukter, fåglar bestående dekoreringen i fönsterhvalfven stammar. (Fig. 48—50). Funnos stuckatörer i riket på kung Eriks tid? Stuckaturkonsten infördes i Tyskland från Italien omkr. 1540.[1] I Mecklenburg utvecklar på 1560-talet Kristoffer Pahr en liflig verksamhet i denna konstgren. De ofvannämnda Urban Schultz och Markus Ulfrum gå under benämningen snickare. Stuckatörerna, som nog äfven kunde snida i trä, kallas bildsnidare eller »gipssnidare». Det är föga troligt, att de nämnda mästarne tillägnat sig den nya tekniken. Man skulle väl då i bref och räkenskaper någon enda gång se en antydan därom. På Kalmar slott har dock en verklig »gipssnidare» arbetat, nämligen den från Schlesien stammande ANTONIUS WATZ, som i Johan Baptistas räkenskaper rörande ämbetsfolket vid Kalmar (1572—1574) är upptagen flera gånger, dock utan att hans arbete närmare angifves. Enligt dokumenten tillhörde denna konstnär, som 1573 anställes i Uppsala och där både på slottet och i domkyrkan efterlämnat märkliga saker, de tyska konsthandtverkare, som genom Johan Baptista införskaffades i landet.[2] Han har alltså då endast ett år eller så varit i Kalmar och Borgholm. Jämföra vi fönsterhvalfvens dekorering med den, som täcker väggarne i det Jagellonska graikoret i Uppsala, finna vi äfven där kraftiga beslagsornament med inrullade ändar, i dessa fastnitade metallband instuckna naturalistiska blommor och frukter och, som centrum i all denna om gotikens grenverk erinrande ytdekorering, en ram kring en målning eller en inskrift. Nu kan man visserligen invända, att detta är blott en allmän stilöfverensstämmelse,[3] men i betraktande af dels gipsteknikens sällsynthet på 1500-talet, dels den omständigheten, att samme man, som utfört dekoreringen i Uppsala domkyrka, varit verksam på Kalmar slott, finnas åtminstone skäl att förmoda, att han är mästaren till fönsterhvalfvens ornering i kung Eriks gemak. Gent emot denna verkar jaktfrisen onekligen primitiv och klumpig. Visserligen kan en ornamentist ofta vara en slät

[1] År 1561 skrifver den Würtembergske byggmästaren Aberlin Tretsch: »Das Gypser Handwerk ist bei uns in Deutschland ein neu Handtwerk, das die Italiener um 1540 ins Land gebracht haben». Repertorium IX.

[2] Kalmar slotts räkenskaper 1572—1574.

[3] Jag bortser från vissa gotiska stildrag i dekoreringen i Uppsala.

Digitized by Google

figurskildrare, men jag håller det mindre sannolikt, att detta verk återgår till Antonius, kanske snarare då till någon gesäll. Uppslaget att anbringa en dylik fris, har däremot sannolikt gifvits af Dominicus Pahr, som dels i Güstrow, dels i Schwerin varit i tillfälle se stuckaturer af liknande art.

Kung Eriks bekante hofmålare DOMINICUS VER WILT från Antverpen, som 1560 är sysselsatt med målning i gemaket, har

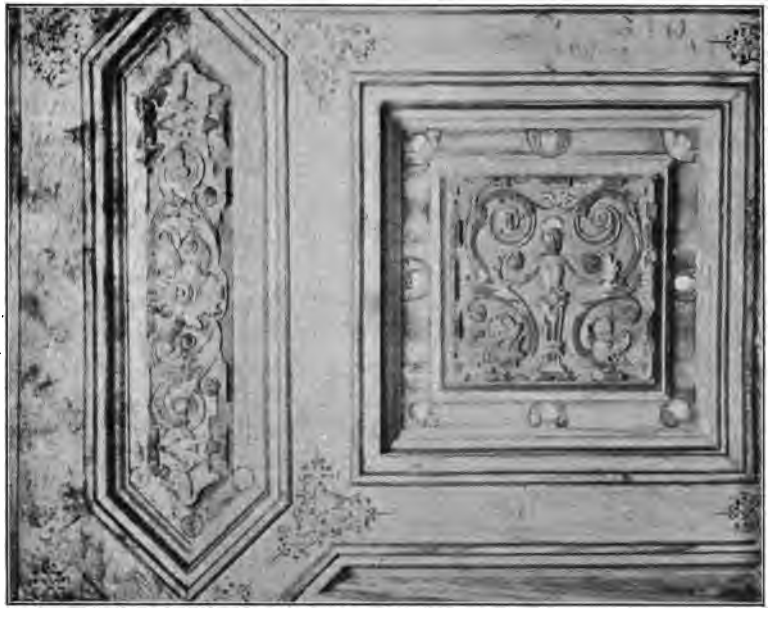

Fig. 55. **Detaljer från gyllne salens tak.**

säkert ej haft det enkla uppdraget att färglägga frisens tafatta figurer. Bakom densamma finnas antagligen af ver Wilt utförda målningar i behåll.[1]

Rutsalen, som har sitt namn efter det i rutor inlagda golfvet, var enl. Sylvander en af de salar konung Johan tidigt bör-

[1] Kung Eriks gemak restaurerades 1855—1862 under ledning af professor F. W. Scholander. Af de missgrepp därvid begingos, är den minutiösa poleringen väl det mest i ögonen fallande.

Digitized by Google

jade ge en ny inredning. Sannolikt hade dock denna begynts af kung Erik. Salen hade 1541 från att vara en s. k. vindstuga utanför drottningsalen förvandlats till ett gemak. Då det ligger vid Rödkullatornet, för en dörr in till kammaren i detta (Jmfr. för öfrigt planen).

I 1571 års räkenskaper omtalas, att en tysk löfsnidare vid namn TIDEMAN fick 108 mark för 31 kapitäl till »nya salen». Sylvander påpekar, att »ingen af de med pelarpanel försedda salarne äger eller har ägt detta motsvarande antal mer än rutsalen, där ofvannämnda 31 pelare af korintiska ordningen pryda väggpanelningen och ännu befinnas kvar, utan att någon bortkommit». Detta synes ju ganska upplysande, blott ej författaren ville kalla kolonnerna »korintiska», då det är en dorisk ordning vi se.[1] Nu inträffar emellertid, att i räkenskaperna namnet »nya salen» 1576 tillägges salen, där Mikael Berini utförde sitt ståtliga kassettak, ett rum, som måste vara n. v. gyllne salen. Det är därför ingen omöjlighet, att Tidemans 1571 omtalade panel är en från gyllne salen numer försvunnen. Det är ingalunda troligt, att, som man ansett, denna sal skulle saknat en för dess beboelighet nödvändig panel. Sådana behöfdes ju som skydd mot de kalla, fuktiga murarne.

Rutsalens panel anser jag därför vara äldre. Ja, finnes det något skäl, hvarför den ej skulle kunna vara samtidig med träinredningen i kung Eriks gemak? Var detta månne det enda rum kung Erik lät praktfullare utstyra? Det torde vara skäl erinra om, att de äldsta kungliga gemaken äro detta rum, den förr i två rum fördelade grå salen, rutsalen och drottningsalen. Grå salen blef ju ombyggd af konung Johan, men ingenstädes underrättas vi om, att de båda senare salarne förändrades. Liksom kung Eriks gemak hade de säkert redan fått sin dekorering. Därför talar också ett bref från Erik XIV till Jakob Richter, dateradt i Uppsala d. 3 febr. 1563. Han skrifver, att, som slottsrummen i Kalmar nu voro färdiga och pyntade, kunde han väl tänka, att de handtverkare, som där voro, både löfsnidare, snickare och andra, där föga hade att beställa, hvarför mäster Jakob be-

[1] Sylv. anf. a. s. 133. På sid. 196 kallas kolonnerna ännu en gång »korintiska».

Digitized by Google

falldes att sända till Uppsala så många, som han icke behöfde, »synnerligast de, som veta umgå med inlagt arbete».

Men må vi kasta en blick på den intressanta panelen, vare sig den nu stammar från Eriks eller Johans dagar. Parvis

Fig. 56. Dekorering i en fönsternisch i gröna salen.

ställda romersk-doriska kolonner uppbära ett öfver kolonnerna förkroppadt bjälklag, bestående af en mycket låg arkitrav och en fris, hvars metoper och triglyfer fördela sig efter romerska, af renässansen accepterade förebilder. Panelen afslutas af en enkelt profilerad gesims. Panelfälten karakteriseras af ramverk med därinom anbragt intarsia. I de stora fälten ser man en kvadratisk ram, uppställd på en sockel, därofvan en rektangulär ram

Digitized by Google

af samma längd som kvadraten. Inom båda ses intarsiaarbete, men inom kvadraten omfattas detta af en inre åttkantig ram. Inom åttkanterna finna vi de af tiden så högt älskade arkitekturperspektiven, eller ock möter oss en gruppering af stereometriska figurer, en ren lek med former, men som dock kommer oss att tänka på den starka dragning åt det teoretiska, som utmärker den italienska senrenässansen. I de rektangulära fälten återges enkla beslagsornament, De smala fälten åter ha nederst en liten sockel, däröfver framställes i intarsia en vas med därur uppskjutande från den inhemska växtvärlden hämtade blommor. I jämnhöjd med nyssnämnda rektanglar sitter en liten kvadratisk fyllning med ett arabeskmönster.

Den tyska renässansen älskade dylik arkitektur i boningsrummen. Dock är det den italienska senrenässansens stilideal, som föresväfvat panelens skapare.

Jag har i ett par afbildningar låtit återge panelen så väl före som efter dess restaurering. (Fig. 51 o. 52). Nog var den betydligt skadad, men att i det närmaste sätta en *ny* panel i den gamlas ställe, var bra rigoröst. Vi vilja alls ej i de gamla slotten se några stilprof på nutidens konster. Det är af vikt, att det gamla konserveras och vidmakthålles, men vi önska icke, att det blandas upp och förfuskas. Det har visserligen blifvit påstådt, att framtidens skarpa öga skall väl kunna urskilja hvad 18- eller 1900-talet tillagt och nygjort, och att man t. o. m. skall peka därpå och säga: »Se där är 19:de eller 20:de århundradets stil!» Det är emellertid icke så visst. En sammanblandning kan nog lätteligen ske. Huru svårt har det ej varit att i alla fall kunna skilja antikens arkaiserande konst från den verkligt arkaiska? Taket i rutsalen fick enl. Sylvander släta, enkla »täckior» (d. v. s. rutor, kassetter) utan intarsia, men bonade och försedda med djup, konstsnickrad ram.[1] Det skall ha varit ett kassettak af samma präktiga slag som i grå salen. Det nedtogs 1752.

Väggarna ha åtminstone vid konungens vistelse på slottet varit klädda med väfda tapeter. Någon målad dekorering finnes kanske kvar under den nuvarande putsen.

[1] Sylv. anf. a. s.

Digitized by Google

Äfven *drottningsalen* tillhörde de äldre gemaken. Där uppslogos 1581 »täckiorna» i taket, sedan nya takbjälkar med ny trossning blifvit ditlagda. Detta kassettak hade likväl sannolikt för länge sedan där anbragts, men nedtagits för insättandet af nya bjälkar. Konungen skref nämligen d. 9 febr. 1579 till Bengt Ribbing[1], att han granneligen och med flit måtte låta rannsaka i alla våningar, och där, som några bjälkar funnos vara förruttna eller eljes svaga, skulle de uttagas och goda nya inläggas, synnerligen i östra salen, så ock uti alla andra våningar, där konungen med gemål och barn plägade vistas, samt eljes öfver hela slottet, enär H. Maj:t ämnade sig dit. I salen finnes numer ingenting kvar annat än den ståtliga spiseln (fig. 53), som är direkt komponerad efter Serlio. Med denna öfverensstämma spislarne i andra den kungliga våningens salar. Den i kung Eriks gemak stammar dock från 1654.

Den till drottningsalen från norra förstugan ledande dörren har utvändigt en ståtlig omramning i trä. (Fig. 54). I slottet finnes ännu en dylik dörromfattning, nämligen omkring den i västra uppgången (Jakob Richters trapphus) belägna dörren till gyllene salen. På grund af det trånga utrymmet är den dock smalare och enklare. Båda äro utförda i romersk-dorisk stil med de sedvanliga krönen: på postament uppsatta kulor. Äfven för dessa omfattningar finnas förebilder i Serlio.

I de utanför drottningsalen och rutsalen belägna s. k. frökenrummen återstår ingenting från Johans och Dominicus' dagar, men desto mer i den mellan kung Eriks gemak och rutsalen belägna *grå salen*.

Genom borttagande af en grof mur skapade Dominicus 1575 denna sal af två smärre, lät höja taket samt präktigt inreda densamma. Taket blef ett härligt, ännu i dag bevaradt kassettak. Den hemska smutsskära öfverlimning, som en senare tids smak bestått detta vackra minne af vår renässanskonst, kan lyckligtvis lätt aflägsnas. Väggarne bekläddes med en panel, som öfverensstämde med rutsalens. Den borttogs 1753, då sängbritser uppslogos rundt om för slottets besättning. Ofvan panelverket smyckades väggen 1585 med målningar af ARENT LAMBRECHTS, en äfven i Stockholm och Vadstena sysselsatt

[1] Grl. n:o 321.

Digitized by Google

nederländsk målare (från Embden). Målningarna återge i grisaille jämte blå och röda toner en arkitektonisk dekorering, sedd perspektiviskt, samt figurscener, återgifvande Simsons historia, hvilka visa, att deras mästare tillhörde den italieniserande riktningen inom 1500-talets nederländska måleri.

En pietetsfull restaurering vore här på sin plats för att rädda dessa eljes snart försvinnande prof på nederländsk konstnärsverksamhet i Sverige under konung Johans dagar.[1]

Ett praktgemak af första rangen blef den i västra flygeln belägna *gyllene salen* (»nya konungsgemaket»), där år 1576 det ännu i behåll varande förgyllda och målade kassettaket af MIKAEL VAN BERINI uppsattes. I räkenskaperna för nämnda år omtalas, att ett till 3,900 mark uppskattadt »täcke» utfördes för »nya salen». Utom Berini medverkade *Oluf snickare*. Underrättelsen måste syfta på gyllene salens tak. Salarne i norra flygeln kunde näppeligen kallas »nya» anno 1576, och något annat prakttak ha räkenskaperna från Johans dagar icke att förtälja om. Taket består af kvadratiska samt aflångt sexkantiga rutor. Bottnarne äro försedda med en skulpterad ornering af olika art som vapensköldar, ett elegant behandladt rankverk med en maskaron eller en hermfigur som midtparti samt komponeradt ofvan ett underliggande beslagsverk. Utomkring denna dekoration äro små bevingade änglahufvuden anbragta. (Fig. 55). Från takets midt nedhänger en stor päronformig knopp af det slag, som i byggnadsbrefven stundom talas om. Konstnärsnamnet van Berini är naturligtvis tillkrångladt. Det låter oss tänka på både Italien och Nederländerna. Stilistiskt att döma kan arbetet mycket väl vara af en italiensk mästare.[2]

Någon väggpanel finnes icke nu, men har, som jag förut anfört, säkert funnits, utförd af Tideman snidare, som äfven är mästaren till den i förstugan befintliga omfattningen kring dörren till salen. Vidare se vi här ännu resterna af en målad fris

[1] Det var efter dessa målningar salen fick sitt namn: långa grå salen, grå matsalen el. grå salen. Den dörr, som nu från gyllene salen leder till densamma, är upptagen i nyare tid, då salen upplåts åt Kalmar läns hushållningssällskap. Den äldre dörren, närmare borggårdssidan, igenmurades.

[2] Kvittenser af d. 7 okt. 1575 o. d. 5 nov. 1576 i Kalmar slotts räkenskaper för 1576.

Digitized by Google

med ett rankverk i grisaille. Denna tillkom väl i samband med salens och takets målning 1585 och 1586, då för öfrigt i alla de nyinredda gemaken ett grundligt målningsarbete företogs, i

Fig. 57. Hvalfdekoreringen i slottskyrkan.
(Restaurerad.)

hvilket, utom mäster ARENT o. a., äfven konterfejaren BAPTISTA VAN UTHER deltog.

Den andra stora salen i västra flygeln är *gröna salen*. Där minner oss nu nästan ingenting om dess forna utseende. Kassettaket hade polygona rutor, men saknade rikare sniderier. Grönt och guld voro hufvudfärgerna. Det nedtogs i slutet af

Digitized by Google

1700-talet. Golfvet var belagdt med stenflisor. I fönsternischerna ses ännu en fattig rest af dekoreringen: några enkla ornament å deras takpanel (Fig. 56).

I spolieradt skick möter oss också *Kuretornets kammare*. Fragment af takmålningen synes ännu: en stor uddig stjärna, erinrande om ett bekant Vadstena-mönster.

I södra flygelns öfvervåning, som bestod af tvenne obegagnade salar, inbyggdes *slottskyrkan*. På grund däraf ändrades våningen väsentligt, nedbröts och ommurades från fönstren, hvarjämte väggen emellan salarne borttogs. Det nya rummet täcktes af ett tunnhvalf med däri inlagda stickkupor för fönstren. Detta arbete utfördes 1589—1592. En tysk murmästare, mäster BERN, fick d. 6 aug. 1592 30 daler för att han på sin bekostnad hvälfde kyrkan.[1] I vår tid har den restaurerats, hvarvid den målade dekoreringen tillkommit, som dock till en del återgår till äldre mönster. Hvalfindelningen känna vi igen. Det är ett bekant renässansmönster, som ofta användes för porthvalf (Güstrows slott).

Kyrkan står i förbindelse med gröna salen samt genom en dörr å altarväggen med södra trappuppgången, som under de nämnda åren förändrades till sin nuvarande karaktär.

Det södra tornets kammare befinner sig i det mest sorgliga förfall. Genom en nödtorftig reparering skulle emellertid slottet här vinna ett rum, som hvad läget beträffar med den härliga utsikten öfver hafvet mot söder, skulle bli ryktbart för de skönhetssyner det kunde bjuda.

Den östra flygelns öfvervåning har sedan århundraden legat för fäfot. Månne ej också den vore värdig en upprättelse? År 1580 ändrades och nyinreddes »salen östan om borggården». Den bragtes till öfverensstämmelse med de andra gemaken, men någon rikare utstyrsel kom den ej till del. Samtidigt byggdes en ny sal bredvid, kallad »salen öfver stora kongsköket».

Den förra af dessa salar förstördes vid den eldsvåda, som 1643 härjade slottet, och kallades sedermera »förbrända salen». Den är nu provisoriskt uppdelad i två, af hvilka den ena tillsvidare upplåtits åt länsarkivet. Salen öfver kungsköket (i senare

[1] Sylv. anf. a. s. 242, där flera detaljer ur räkenskaperna anföras.

Digitized by Google

tid använd som rustkammare) är bättre bevarad och uppvisar ännu i dag spår af den enkla målade dekorering, som på 1580-talet kom den till del. Den väldiga skorstenspipan från det under liggande stora köket (en i sitt slag sevärd inrättning) är vid den västra väggen dragen upp genom salen. —

Härmed äro antydda de stora dragen af den förvandling Kalmar slottsbyggnad under Dominicus Pahrs ledning undergick. På grund af det stora värde för oss, som de i slottet bevarade resterna af den skulpterade och målade dekoreringen äga, ha dessa här i detalj behandlats. Jämförda med hvad som genom tiderna lyckats räddas på Vadstena, Gripsholm, Tynnelsö, Torpa och andra svenska slott af 1500-talets rumsinredningskonst, stå de gifvet konstnärligt högst, ja, täfla i detta hänseende med hvad renässanskonsten i Tyskland efterlämnat. De stamma väl från olika konstnärer från östan och västan, men för deras verk har den främste byggmästaren gått i god. Huruvida denne själf lagt hand vid någon del af den yttre eller inre dekoreringen, veta vi ej. I betraktande af de vidlyftiga befästnings- och byggnadsuppdrag med hvilka han betroddes, är det föga sannolikt. Han byggde ju samtidigt Borgholms slott. Att med den orolige, ombytlige Johan som byggherre, med växlande ståthållare, kommande och gående utländska konsthandtverkare, knotande inhemska dagsverkare, vare sig lejda arbetare eller utskrifven allmoge, och därtill med ej pålitliga inkomstkällor kunna genomföra så storartade, kräfvande företag som Kalmar stads befästande, Kalmar slotts befästning, dess ombyggnad och dekorering samt uppförandet af det grandiosa Borgholms slott med dess moderna bastionsverk är dock en bedrift, som måste väcka vår beundran för den på nordisk mark omplanterade sydländingen.

Närmast under honom fungerade på 1580-talet som underbyggmästare konstsnickaren Markus Ulfrum, då gammal och skröplig. Han har dock ej på sin ålderdom varit utan all betydelse, enär han närmast var satt att öfvervaka snickarne. Ett par bref, som jag träffat bland räkenskaperna, bestämma närmare hans befogenhet.[1] I det ena (af d. 30 maj 1586) förskonas han på grund af sin ålder och sina tjänster »från gästning, dags-

[1] Kalmar slotts räkenskaper 1587—90.

Digitized by Google

verken och all annan stadsens tunga, som här i vår stad Kalmar kan uppläggas och förefalla» samt erhåller årligen 6 pund spannmål för sitt uppdrag att »akta på ämbetsfolket vid Kalmar, synnerligast snickarne.» Det andra, utfärdadt af ståthållaren Kristoffer Andersson (Gyllengrip) och dateradt d. 10 juni 1587, meddelar, att »eftersom Dominicus Pahr uti pestilentietiden ej var tillstädes på slottet, utan mest förhöllt sig vid Borgholm, så hade den gamle byggmästaren Markus Ulfrum måst akta på byggningens bästa, och eftersom han alltid, så mycket som honom möjligt är uti hans ålderdom, varit flitig till K. M:s gagn», så hade ståthållaren med K. M:s nådiga behag förbättrat hans lön med en oxe och 10 daler penningar. Den gode och trogne tjänaren och konstsnickaren afled i början på 1590-talet.

Det mesta arbetet synes under de sista åren af konungens regering nedlagts på »lustvåningarne» på vallen. Borgholm tar nu det största intresset i anspråk. För lusthusen äro, utom stenhuggarne mäster Håkan och hans gesäller, verksamma Oluf snickare, Oluf målare, Arent målare (= Arent Lambrechts) o. a. Slutligen tynar det af och upphör efter konungens död för flere år. Inga räkenskaper finnas kvar från 1590-talets följande år, men de politiska oroligheterna, kifvet mellan Sigismund och hertig Karl, hvarunder Kalmar fick en försmak af den kommande tidens fasor, förknippade med det betecknande namnet »Kalmarkriget», låta oss väl förstå, att ej fredens idrotter, allra minst konstnärlig verksamhet, under sådana förhållanden kunde få tillfälle att andas och trifvas.

Då vi åter höra talas om byggnadsarbete vid slottet, nämligen 1600 och närmast följande år, rustar man sig uteslutande mot hotande farliga tider. Karl IX:s byggmästare på Nyköpings slott, PETRUS DIONYSII, utför rundlarne mot Östersjön, som ännu återstodo. Fjärran äro leken och drömmen under den äldre vekare vasaättlingens och drottning Gunnels dagar. Lusthusen rifvas ned, och danskkrigets blodiga skådespel börjar.

Digitized by Google

Relief (i kalksten) å en spiselfris. Funnen i Lindby på Öland. Efter teckning af J. Sidén.

V.

Liksom ett diadem kröner Borgholms slottsruin vid Kalmarsundets böljor Ölands kalkstensklippa. Infattade nedtill af en yppig grönska och sedda mot sommarhimmeln och blåa östersjövågor, göra de mäktiga hvita kalkstensmurarne ett intryck på sinnet, som man ej lätt glömmer. Slottets verkan under forna dagar, vare sig under Vasatiden eller under dess senare skede efter den Tessinska restaureringen på 1650-talet, måste därför varit något enastående. Vid de nordiska hafven kunde endast Kronborg med detsamma upptaga en täflan.

Dess betydelse upphörde långt innan vådelden den 14 oktober 1806 förvandlade det till ruin. Under det för den praktiska nyttan och för abstrakta samhällsideal intagna, men för tradition och alla historiska minnen alldeles främmande 1700-talet väcktes upprepade gånger förslag om slottets nedbrytande.[1] Medges måste dock, att som kungligt lustslott lämpade det sig bäst under Sveriges stormaktstid, då genom de svenska besittningarne rundt om Östersjön denna nästan var ett svenskt innanhaf. Hade det äfven senare varit ett bebodt kungligt slott, torde nog de ryska kanonkulorna vid åtskilliga tillfällen susat om

[1] t. ex. af Adelcrantz, som ansåg, att dess stenmaterial kunde användas vid Drottningholm och till brobyggnader däremellan och Stockholm.

Digitized by Google

dess tinnar och torn, och krigets mordbrandfacklor för länge, länge sedan beredt dess undergång.

Liksom Kalmar slott går äfven Borgholms slott tillbaka till medeltidsdagar. På dess plats fanns fordom ett fäste af typisk medeltidsart. Det bestod nämligen af ett kärntorn och omgifvande ringmur. Tornet var rundt och hade ej mindre än 18 fot tjocka murar. Det hade 6 eller 8 skyttevåningar. Huru muren tedde sig, veta vi icke. Enligt Sylvander skulle den varit

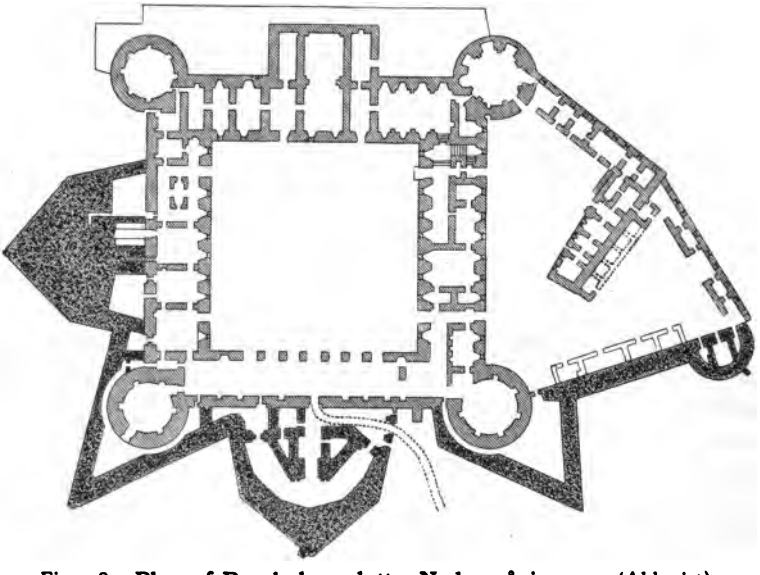

Fig. 58. **Plan af Borgholms slott. Nedre våningen.** (Ahlqvist). Ingången i öster.

fyrkantig och af samma omkrets som det senare slottet. I hörnen skulle legat rundlar, af hvilka tvenne voro öppna inåt borggården, men dessutom skulle å östra och södra strykvärnen varit uppförda fyrkantiga torn till murens försvar å dess mest blottställda sidor. Till planen och en ej ringa del af sitt murverk skulle det nuvarande slottet alltså stamma från medeltiden. Äfven fanns en förborg å den norra sidan, begränsad åt väster af en klippbranten följande mur, dragen från den norra rundeln, och af en från östra rundeln utspringande mur, som med den förra före-

Digitized by Google

nades i en rundel. Låga byggnader af sten och trä voro uppförda inom förborgen så väl som inom hufvudborgen.[1] Som vi skola se, kan dock denna storartade, regelbundna slottsplan näppeligen vara af medeltida ursprung. (Fig. 58). Den verkar ju nästan som ett förstadium till Skoklosters.

Fästet skulle bidraga att skydda öländingarna, men det blef i stället en verklig anledning till den vackra öns hemsökelser. I Kalmarunionens ständiga strider spelar det en ej ringa roll.

Med Vasakonungarna uppgår en bättre och ljusare tid. Gustaf Vasa ämnade återuppföra borgen, men planen inskränktes till några byggnader vid kungsgården väster om slottet. Johan III fattar dock för det på hans tid raserade och förfallna fästet ett verkligt intresse. Rundt om det gamla kärntornet framtrollar han ett ståtligt slott och omkring detta befästningar enligt den nya italienska skolan.

Till byggmästare antog han, som vi redan veta, JOHAN BAPTISTA PAHR, och i dennas fullmakt af den 9 maj 1572 heter det, att konungen sett för nyttigt an och nu fullkomligen beslutat, att Borgholms slott på Öland, som i många år haf-ver varit nedrifvet och öde, måtte blifva reformeradt och uppbyggdt igen.[2] Fästets bestånd synes alltså den tiden varit så uselt som möjligt. Till underbyggmästare sattes DOMINICUS PAHR, som snart nog blef verkets ledare.

Johan Baptistas verksamhet för slottet blef föga stor. Han uppgjorde en »schamplun» till nybyggnad[3] och reste med den 1573 till Stockholm för att uppvakta konungen, som dock ej skulle gillat densamma. Men en omarbetning måste ha skett, ty arbetet på slottets uppförande började genast. Sylvanders uppgift, att konung Johans första verksamhet vid Borgholm inskränkte sig till förborgen, och att först med 1574 slottsbyggnaden begynte sättas i verket, håller ej fullt streck.[4]

[1] G. V. Sylvander, Borgholms slotts historia. Kalmar 1877. Carl Rydström, Borgholms slott, Stockholm 1882, är ett på förenämnda arbete fotadt sammandrag.

[2] Grl. n:o 283.

[3] Klas målare uppges i räkenskaperna målat schamplunen. Troligen var den därför en modell. Kalmar-räkenskaperna 1572—1574.

[4] Från 1572 och 1573 finnas inga byggnadsräkenskaper. Johan Baptista skulle egentligen fört dem.

Digitized by Google

Byggnadsbrefven underrätta oss om, hvad som sker. Till en början flyttas en del träbyggnader från kungsgården upp till slottet. Tvenne bref (af d. 23 januari o. 2 febr. 1572) lämna befallning därom, men äfven om, att det gamla tornet skall täckas med tak, »så att både vakt och annat folk kan vistas där uppe, när vi där tillstädes äro». Konungen uppehåller sig i Kalmar under vintern och våren 1572 och kan därför lätt följa arbetet vid Borgholm.[1] Med flyttningen af trähusen går det dock långsamt.

Fig. 59. Borgholms slott 1634. Efter teckning af J. H. Rhezelius. (Ahlqvist).

Nästa skrifvelse till befallningsmannen på Borgholm och Öland Sigfrid Jönsson meddelar, att konungen nu dit öfversänder det inkallade främmande ämbetsfolket, som i Kalmar rätt länge gått sysslolöst (Bref af d. 6 maj 1572).[2] Från den 19 juni vistades konungen sedan på det för honom icke minst för sin jakt så lockande Öland och bodde en 14 dagar i ett å förborgen upptimradt trähus. Det är nu Dominicus blir tillförordnad byggmästare (d. 7 juli). Nu tyckes det omfattande företaget på allvar börjat, och fortgår oafbrutet under en lång följd

[1] Grl. n:is 279 o. 280.
[2] Grl. n:o 282.

Digitized by Google

af år. Och det är ej endast förborgen, som bebygges. Brefvet af den 26 maj 1574 till Lars Lucasson, den nye befallningsmannen, som får beröm för sitt nit i öfvervakandet af byggmästaren och handtverkarne, upplyser oss nämligen om, att alla fyra rundlarne äro ifrån grunden 3 famnar högt uppmurade, och vill konungen, att de till hans ankomst skola vara ännu högre murade, »så mycket som mest kan vara möjligt». Det gamla tornet hade byggmästaren velat nedbryta, men detta tilltalar ej alls H. Maj:t, då han ej kan tänka, att det förtager ljuset i de våningar som han och hans »älskliga kära husfru

Fig. 60. **Borgholms slott** (enligt Suecia). **Från öster.**

skola vistas uti». Tornet skulle förses med golf samt täckas, så att drabanterna kunde vistas därinne.[1]

Däraf framgår så tydligt som möjligt, att själfva slottet då var under byggnad, särskildt den västra flygeln, hvilken Kuretornet låg rätt nära.

Men långt viktigare är upplysningen, att slottets fyra rundlar då blifvit från grunden uppmurade tre famnar, hvilket tyder på, att en helt och hållet ny plan hade uppgjorts för slottet. Man har för öfrigt svårt att tro, att medeltiden gifvit upphof till en så regelbunden anläggning, liksom äfven måttförhållandena ej tala för ett medeltidsfäste. Man må blott besinna svårigheten att för-

[1] Grl. n:o 303. Detta bref har varit Sylvander obekant.

Digitized by Google

svara en så stort tilltagen fästning. Borggården inom murarne skulle uppgått till 5,200 □m.

Samtidigt med att rundlar och slottsmurar uppfördes, pågingo arbetena inom förborgen, där utefter klippbranten byggdes ett så kalladt kungshus af sten, i två våningar, samt intill detta (mot norr) en fyrkantig, tornlik byggnad, »fyrkanta tornet», båda bildande ett helt och dessutom förenade med det i vinkel mot dem liggande gamla medeltida kungshuset, som var i raseradt skick på Johans tid, men af honom återuppbyggdes och utvidgades. Det nya kungshuset var konungens egentliga bostadsvåning (nedre våningen rymde köket) och stod genom i norra rundeln upptagna dörrar i förbindelse med västra slottsflygeln.[1]

Arbetet med de planerade befästningarna hade kanske äfven samtidigt begynt, men först från och med 1577 synas de med större kraft ha fullföljts.[2]

De främmande murmästarne, stenhuggarna etc. fingo alltså här sannerligen icke gå fåfänga. Deras namn finnas redan upptagna i Johan Baptistas räkenskaper och hänvisa på tysk eller italiensk härkomst, som t. ex. Zuan Maria, Zuan Florentini, Francesco Tonion, Merten Gubener, Antonius Zart, Heinrich von Brunnswick, de fyra Baroldt: Hans, Bastian, Frans och Jakob, af hvilka den förnämste var den ofta omtalade mäster Jakob stenhuggare, som till och med bestod sig med gesäller. Här upptages äfven Antonius Watz, som egentligen var verksam på Kalmar slott. Dessa handtverkare voro nämligen ej uteslutande bundna vid Borgholm. Den nämnde Antonius Watz anställes 1573 i Uppsala. Jakob stenhuggare gör ressällskap med Johan Baptista 1574. Men i stället för dem, som reste, kommo andra. Vid dessa stora byggnadsföretag var det naturligtvis ett ständigt kommande och gående af utländska vandrande handtverkare, som på många håll ville pröfva sin lycka.

Under 1570- och 80-talen uppfördes västra, norra och södra

[1] Hos Sylvander, anf. a. s. 145 lämnas en del ur räkenskaperna hämtade uppgifter om hvad som till dessa förborgsbyggnader 1574—1585 åtgick af pengar, dagsverken, sten, kalk, astrak m. m. m. m.

[2] Brefvet af den 11. april 1577 om den nya sträckmuren från sydöstra tornet till det gamla kornhuset. Grl. n:o 317.

Digitized by Google

flyglarne. Den östra ersattes af en mur af samma höjd som dessa. Öfver murarne lyfte rundlarne högt sina spiror.

Enligt ett kungligt bref af den 28 mars 1579 skall byggnaden enligt planen fullföljas, till dess muren och våningarna på alla sidor blifva lika höga, och Kuretornet skall förhöjas med ej mindre än 60 fot.[1]

Först uppmurades västra flygeln, som sattes i förbindelse med kungshuset i förborgen.[2] Här uppstodo två grundmurade

V. E. Lindman foto.

Fig. 61. **Borgholms slottsruin.** Från öster.

stenhuslängor af tre våningars höjd. Mellan dem, tvärs öfver flygeln, anbragtes en byggnad, som i väster sköt ett stycke ut öfver densamma. Öfvervåningen bestämdes till kapell för kungafamiljen och hofvet. Liksom salarne å ömse sidor sträckte kapellet sig genom två våningar. Salarne kallades *öfre* och *nedre* salen. Den förra blef ett mottagningsrum och benämndes därför äfven *kungssalen*.

[1] Grl. n:o 322.

[2] På Johan III:s tid kallade man den västra flygeln för den norra, den södra för den västra o. s. v.

Digitized by Google

Södra flygeln utgjordes till en början blott af två »salar» med ett mellanrum af midttornets bredd. De gingo vidare ej ända fram till hörntornen och voro blott en våning höga. Men från och med 1578 bilda de en gemensam sal, kallad »västra salen» och afsedd till allmän slottskyrka, enär 1579 en besättning på 600 man inlades i slottet. I väster reste man öfver den nu betydligt förhöjda flygeln en kyrkspira ofvan rummet för klockorna.

Östra ringmurssträckan fick samma höjd som öfriga flyglar och två rader fönsterlufter uthöggos i densamma. Vid muren på borggården stodo här några smärre stugor.

Norra flygeln skulle däremot bli bostadsflygel för hofvet, ehuru inredningen ej medhanns under Johans tid. Genom denna flygel förde tvenne portar till förborgen, en vid norra och en vid södra tornet. Från bottenvåningen ledde ingen uppgång till öfvervåningen i någon flygel. För de norra och västra flyglarne uppmurades emellertid å förborgen i hörnet mellan norra rundeln och norra längans yttermur en gemensam trappuppgång, som ledde till tornets andra våning. Den borttogs vid restaureringen på 1600-talet.

Till en början inreddes endast den norra rundeln till boningsrum, medan den västra, östra och södra åtminstone till 1585 uteslutande hade skyttevåningar och hotande kanongluggar, och dylika gåfvo äfven de båda midttornen å östra och södra sidan en krigisk prägel. Men det nämnda året synes en allmän ombyggnad af tornen börjat.

Genom det östra midttornets bottenvåning drogs den hvälfda hufvudingången. Tornvåningarne lågo icke i nivå med flygelvåningarna. Fönster och skyttegluggar voro dels rundbågiga, dels fyrkantiga.

Detta är de *allmännaste dragen* i Borgholms slottsbyggnad, sådan den af Johan III uppfördes. Hela slottet omgafs därjämte åt landsidan af nya murade vallar och bastejer, hvilkas framspringande vinklar omgåfvo och förstärkte så väl de runda som de fyrkantiga tornen. (Jmfr planen, fig. 57). Bastejverken började byggas 1578. De utdömdes dock af Gustaf II Adolf, och någon roll som fästning kom slottet efter Kalmar-

Digitized by Google

kriget aldrig mer att spela. Af Axel Oxenstierna ansågs det mest lämpligt till ett — jaktslott.[1]

Det är således Johan III, som uppbyggt Borgholms slott, och han har säkert lockats därtill — utom af önskan att ha en befästning på Öland — af det härliga läget, tillfälle till rådjursjakt och slutligen ej minst af den omständigheten, att där förut

Fig. 6a. Parti af bastionen framför södra fasaden.

fanns ett gammalt förfallet fäste, omsväfvadt af medeltidssägner. Dylika åldriga borgar tilltalade mäktigt konungens fantasi, och vi ha sett, huru ifrig han är att behålla och påbygga det gamla

[1] Fr. o. m. 1575 finnas noggranna uppgifter på allt hvad till byggnadsarbetet fordrades. Borgholms räkenskaper. Kammararkivet. Salarne i förborgen iordningsställdes först och gjordes beboeliga. En mängd astrak upptages för dem i 1575 års räkenskaper. Ett synnerligen lifligt byggnadsår är 1579, då 987 tunnor kalk, 68,659 lass mursten och 1,439 lass sand åtgingo. För 1581 upptagas 191 tunnor kalk, 18,889 lass mursten och 1,278 lass sand.

Digitized by Google

Kuretornet, hvars bibehållande byggmästaren för sin del är föga angelägen om.

Det intryck Borgholms slott måste ha gjort under dess äldre skede, före restaureringen 1654—60, skiljer sig väsentligt från det de Dahlbergska ritningarna i »Suecia» göra. Rhezelius' här meddelade teckning från 1634 (fig. 59) ger oss en ganska egendomlig föreställning om slottets utseende under äldre dagar.

Det måste ha verkat i hög grad pittoreskt. Den likformighet, som eftersträfvats vid restaureringen af Kalmar slott, var här icke så strängt genomförd. Tornens och längornas fönsterrader öfverensstämde icke. Den rundbågiga fönsterformen var den mest förekommande, rätt eget, när konungen eljes säger sig icke kunna fördraga de fönster, »som med hvalf slagna äro». Tornens antal var stort och deras afslutning i hög grad växlande. Rhezelius' teckning framställer visserligen slottet i dess efter Kalmarkriget skadade skick, då t. ex. östra tornets öfre del är bortskjuten, det östra midttornet stympadt (det har fått en underlig restaurering), och Kuretornet har mistat sin takhufva. Bortsedt från bristfälligheter i proportioner kan teckningen emellertid ge oss intressanta upplysningar. Det södra rundtornet erinrar om Griptornet å Gripsholm, ej minst genom den kraftiga gesimsen och den därunder löpande rundbågsfrisen. Dess öfre del har fyrkantiga fönster med kraftiga volutsvängda krön. Bakom detta torn skjuter kyrktornet upp sin höga spira. Följa så det västra rundtornet med en märkligt smal spira, det förfallna, taklösa Kuretornet samt den norra rundeln, som synes blifvit något för stort tilltagen. Det skjuter i höjden med en väldig hufva samt har mellan fönstren anbragta sträfpelare, med turell-liknande afslutning. Af äldre författare benämnas de oriktigt pilastrar. I räkenskaperna för 1585 talas om »footsten», som anbringas å ömse sidor om fönstren. Sin praktiska betydelse hade väl dessa pelare som stöd åt den kolossala tornhufvan. De fönster, som synas å bilden, ha ett krön af samma slag som det vi sågo å södra tornet. Äfven från förborgen se vi ett par torn sticka upp, nämligen från Johan III:s kungshus och den tornlika byggnaden i vinkel mellan detta och kung Valdemars hus.

Digitized by Google

Totalkaraktären är, som vi finna, en annan än hos det franskt klassicistiskt karaktäriserade Tessinska slottet. (Fig. 60.) Ja, ej ens de renässansprinciper, som vid Johan III:s slottsbyggnader eljes tillämpades, tog man här strängare hänsyn till. I de många

Fig. 63. **Sydöstra (södra) tornet med bastionen framför.**

olikformade tornen och spetsarne, i längornas olika karaktär, i de rundbågiga fönstren, i den primitiva trappanordningen vid norra tornet, i bibehållandet af det gamla Kuretornet m. m. se vi koncessioner åt en äldre tids smak. Men medeltidens nyck-

Digitized by Google

fulla, planlösa gruppering är dock borta, plananläggningen syftar ju uppenbart mot regelbundenhet, och nya sträfvanden röja vi i de väldiga måtten, i sträfvan efter vidrymdhet, som särskildt i den västra flygelns salar och tornrum tog sig verkligen imposanta uttryck. Men månne dessa nyssnämnda medgifvanden icke hade sin grund i konungens önskan att just i Borgholm påminnas om medeltidsminnena?

Tornrundlarne blefvo först mot slutet af Johans regering färdiga. Sylvander har ur räkenskaperna lämnat en mängd detaljuppgifter så väl rörande deras som öfriga torns tillkomst, som jag därför ej anser nödigt att närmare ingå på. Här vill jag blott tillägga en underrättelse, som jag funnit i Kalmar slotts byggnadsräkenskaper för 1592. Där finner man nämligen kontraktet med en tornbyggare vid namn SEBASTIAN KUNSTELER VON DURCHLACH, dat. i mars 1588, enligt hvilket denne förbinder sig att för Borgholms slott förfärdiga fem spetsar eller torn (»Spitzen»; »Türmer») för 150 daler stycket. Härmed afses naturligtvis tornafslutningar, icke murade delar. Säkert är det tornrundlarne denna mäster Sebastian skall förse med nya hufvar. Rundlarne befunno ju sig under 80-talets senare hälft under ombyggnad.

Dessa höga säregna torn försvunno emellertid snart nog. De funno ej nåd för vår store barockarkitekt Nikodemus Tessin d. ä:s ögon vid den af Karl X Gustaf åvägabragta restaureringen. Borgholms slott tyckes trots alla öden ej varit så förfallet, att det ej kunda tjäna som värdigt residens åt det mäktigvordna rikets tronföljare pfalzgrefven Karl Gustaf af Pfalz-Zweibrücken, som i augusti 1651 med länshöghet tog Öland i besittning. Han uppehöll sig där till våren 1654 och lärde sig därunder så älska den vackra ön och dess gamla slott, att han beslöt sig för dettas ombyggnad efter modernare stilgrundsatser. Redan medan han höll hof på Borgholm, hade ett och annat vidtagits. Så t. ex. föll det gamla kärntornet på borggården, och vissa reparationsarbeten hade begynt, men det var först, sedan Karl Gustaf blifvit konung, som ombyggnaden på allvar sattes i verket. Enligt Tessins plan skulle alla flyglarne och tornen ha samma höjd och omslutas af en gemensam taklist. Vid den östra muren skulle uppföras en ordentlig flygel, och den södra kyrkflygeln omdanas till en bostadslänga, och i stället ett kapell för-

Digitized by Google

läggas till nordöstra tornet. De fyrkantiga midttornen å östra och södra sidorna skulle nedbrytas till bottenvåningen, dessutom tornvåningarna bringas i nivå med flyglarnes, fönstren förvandlas från rundbågiga till fyrkantiga eller å tornrundlarne få s. k. stickbågar (fig. 62) m. m. m. m. Det var ett icke ringa företag, som tyvärr vid Karl X:s oförmodade frånfälle 1660 måste inställas. De västra och de norra flyglarne voro dock då någorlunda färdiga År 1681 beslöt emellertid Karl XI att fullfölja planen och uppdrog åt Erik Dahlberg att öfvervaka arbetet, som skulle ledas af Tessins styfson, Abraham Svansköld. Men som mycket sparsamma medel anslogos, gick det ytterligt långsamt och upphörde slutligen alldeles 1709. Man hade koncentrerat sig på den södra flygeln, som på yttersidan uppmurats till lika höjd med de öfriga slottssidorna, hvarjämte det södra midttornet nedbröts till bastejens höjd, och ofvan denna och tornets bottenvåning anlades en trädgård. Flygeln fick en provisorisk brädbetäckning, och allt arbete inställdes.

Den gamla byggnaden såg sedan förfallet gripa allt fastare tag om sin organisms olika delar. Genom takspånen sipprade regnvattnet in, trossbjälkarne ruttnade, tornspetsarne blåste ned, genom söndriga fönster drog vintervinden med snö och is in i de tomma gemaken. Den stolta, härliga borgen åldrades och förföll. Praktiska förslag om dess snara aflifvande väcktes, men kommo ej till utförande. Så kom vådelden 1806, som dock ej helt lyckades förstöra byggnaden. Trots dess förskräckliga härjningar kunna vi ännu i dag göra oss en föreställning om dess forna utseende. Slottsruinen åtnjuter för öfrigt nu mer skydd och underhåll af staten och har nyligen genomgått en för dess vidmakthållande afsedd reparation.

Det är alltså två byggnadsperioder vi måste särskilja, om vi taga slottets olika delar i närmare betraktande. Det är två slottsbyggnader, hvilkas minnen vi få söka, två stilperioder vi få konstatera, två skilda ideals representanter: Dominicus Pahr och Nicodemus Tessin d. ä. Hvilket underligt möte för den sistnämnde, uppfostrad i den italienska och den franska barockens och klassicismens läror! Huru bisarrt och primitivt måste här icke mycket tett sig för denne efter strängt bindande regler skolade arkitekt, men, på samma gång, hvilken storslagen-

Digitized by Google

het, hvilka nya djärfva ansatser måste här ej väckt hans intresse och erkännande!

Må då några ord följa om, hvad slottet i allt sitt förfall har bevarat!

De omkring slottet anlagda vallarne och bastejerna äro ännu i dag jämförelsevis ganska väl bibehållna. De visa ett duktigt, solidt kvadermurverk och ha en rundt om löpande grof rundstaf (Fig. 62, 63 o. 64). Öfver vallarna höja sig slottets hvita, ännu imponerande massor. Hvilket mäktigt intryck göra ej rundlarne, trots den Tessinska afknappningen! Deras tomma kolossala fönsteröppningar stirra spöklikt ut öfver alvaren och öfver sundets vågor långt ner i djupet. Så storslaget tilltagna torn, en så väldigt tilltagen slottsbygnad byggdes ej under konung Johans hela regering. Vägen in i slottet för genom de östra vall-linierna — närmast ett tranchéverk från 1643 — och genom den östra midtpostejen, som af Tessin förenades med det fyrkantiga östra tornets bottenvåning. Ursprungligen gick infartsvägen rakt genom nämnda bottenvåning och genom den östra muren. Men för att komma dit, måste man först gå genom den ännu befintliga ingången å bastejens norra sida samt därefter nästan i en halfcirkel under dennas hvalf. Tessin fann detta opraktiskt och bröt en ny ingång i tornets norra mur (jmfr planen). Minnen från Johan IIIs tid äro de höga postamenten å ömse sidor om portöppningen, sannolikt afsedda för kolonner, samt rustiken, som slående erinrar oss om den vi sett i Güstrow.

Den östra flygeln var före Tessin blott en hög mur, innanför hvilken voro uppförda fem särskilda stugor, de s. k. »södra våningarna». I närheten af ingången upphöggs en brunn, som ännu är kvar. Karl X Gustafs arkitekt byggde emellertid här upp en hel flygel med en storartad pelarburen hvalfgång i bottenvåningen. Här skulle högvaktens plats vara. I öfrigt var flygeln ämnad till garnisonens bostäder. Utåt bastejen öppnar den sig med tre hvälfda portar. (Fig. 61). Den blef dock aldrig färdig. I allt sitt förfall gör den icke desto mindre ett majestätiskt, stämningsfullt intryck.

Den stora regelbundna borggården väcker ringa föreställning om de vanliga renässansborggårdarne. Flyglarne ha tre våningar med undantag af den södra, som blott hann uppdra-

Digitized by Google

gas till två våningars höjd. Fönstrens antal är 10 i hvarje våning. Den östra flygeln har dock endast 9 fönster- eller portöppningar för hvarje våning. En ståtlig dorisk portal från den

Fig. 64. **Parti af bastionen framför sydöstra tornet.**

Tessinska tiden för å norra flygeln till den där belägna stora trappuppgången. (Fig. 65).

Med ledning af hvad som förut fanns, var det dock för Tessin ej svårt att åstadkomma en så mönstergill anläggning. Det är att märka, att Johan III själf syftat åt detta håll, när

Digitized by Google

han gillat den regelbundna planen, och ger Dominicus Pahr det beskedet att så bygga slottet, att »muren och våningarna på alla sidor blifva lika höga». — Nu blefvo emellertid endast västra och norra flyglarne uppförda enligt den ursprungliga afsikten. Den östra blef blott en mur och den södra en kyrka af två våningars höjd med torn och spira. Vid den förra stodo smärre hus och i nordvästra hörnet det ålderdomliga, ändamålslösa Kuretornet. Tänka vi oss så de höga tornen med sina spetsar och flöjlar, därtill i sten huggna sirgaflar på olika håll, å kyrkan t. ex., så måste man dock medge, att borggården bör ha gjort ett öfvervägande pittoreskt intryck, bjärt afstickande från den verkan Tessin ville åstadkomma. De blandade intentioner, som röjas i Johan III:s byggnadsföretag, kommo vid Borgholms slott att rätt skarpt uppträda mot hvarandra. Det skröpliga Kuretornet tätt intill västra flygelns stora prunksalar är ju redan det ett betecknande drag.

Där norra flygeln stöter intill den västra, lade Tessin en grandios trappuppgång med vinkelräta afsatser. Då försvann naturligtvis konung Johans utanför norra tornet anlagda trappa.

Uppför den Tessinska, i vår tid vidmakthållna trappan komma vi upp i de forna kungliga våningarne. Då den norra flygeln af Tessin till det inre betydligt förändrades — här förlade han konungens sängkammare, drottningens sängkammare, ett cirkelrundt kabinett m. m. — och för öfrigt de nedstörtade golfven ej tillåta någon längre vandring, vända vi oss i stället till den västra, som nog, äfven den, träffades af omdaningar, men där vi dock ännu kunna se märkliga spår af Johan III:s och Dominicus Pahr's byggnadskonst.

Det var här som några bland tidens till läge och komposition väl i hela norden mest majestätiska salbyggnader utfördes. Tre salar och två rymliga torngemak tillhörde hufvudvåningen. Genom det norra torngemaket stodo de i förbindelse med konungens våning i kungshuset. Jag har redan omtalat salarnes namn och läge. De gå genom två våningar och ha två fönsterrader. Den första salen, *kungssalen*, senare kallad *rikssalen*, har fem fönster åt sjösidan och fyra åt borggården i hvarje fönsterrad. Golfvet är belagdt med röd och blå kalksten i schackbrädsrutor. De höga dörröppningarna ha delvis kvar sin om-

Digitized by Google

fattning i huggen sten. Vid restaureringen 1654—60 undergick salen ingen annan förändring, än att fönstren miste den gamla rundbågsformen och förkortades med tre fot, hvarjämte inredningen gjordes praktfullare.

Fig. 65. **Gårdsportalen å norra slottsflygeln.**

Den på andra sidan predikosalen liggande *nedre* (l. södra) salen fick samma karaktär som den öfre, men omdanades af Tessin till tre mindre gemak, hvilkas skiljeväggar ej hvilade på några murar, utan direkt på bottenvåningens hvalf, som därför

Digitized by Google

här instörtade. De ha dock nyligen återuppförts, så att västra flygelns hufvudvåning ända fram till västra tornet kan beträdas. (Fig. 67).

Predikosalen är emellertid lika väl bibehållen som rikssalen. Den utgjorde en byggnad för sig, lagd på tvären mellan nyssnämnda salar. Med en längd af 23,45 m. och bredd af 11,28 m. springer den 13,65 m. fram utanför flygelns västra mur. Den hade å gaflarna och å den framspringande delens sidor rundbågiga fönster, dubbelt så höga som salarnes, två å hvardera gafveln, två å hvardera af framsprångets sidor, samt ofvan dem rosliknande rundfönster, hvarigenom karaktären af ett för kyrkliga ändamål afsedt rum förhöjdes. Golfvet fick samma stenbeläggning (astrak) som kungssalen. Kapellet var det största rummet i slottet. År 1578 var det färdigbyggdt och försedt med altare och två s. k. kungsstolar. Efter Johans död 1592 vardt det allmän slottskyrka, medan kyrkan i södra flygeln afsågs för andra ändamål.

Af Tessin ändrades kapellet till *audienssal*. Det kyrkliga tillbehöret flyttades ut, de runda fönstren igenmurades, de öfriga förlängdes och gjordes fyrkantiga, yttertaket fick, utom å framsprånget, samma sträckning som flygelns, och innertaket blef ett hvalf af bräder i stället för murverk.

Å ömse sidor om salens framspringande del finnas ännu i behåll de båda af konung Johan anlagda altanerna (fig. 66), hvilande på hvalf, som stodo i förbindelse med västra flygelns bottenvåning. De erbjödo härliga uppehållsplatser för kungafamiljen och hofvet, särskildt under vackra sommaraftnar, då solen dalade bakom Kalmarstrandens ek- och bokskogar, och skuggorna sänkte sig öfver sundets vågor.

Vi ha ännu de båda hörntornen kvar. Det västra med dess instörtade våningar är otillgängligt, men det norra har i andra våningen en härlig sal, som vi ännu kunna beträda. Här njuter man en underbar utsikt åt flere håll, framför allt norrut åt den blånande Östersjön. Golfvet, af ölandssten, är i behåll. Möjligen har det blifvit något förhöjdt af Tessin. Spiseln är äfven kvar. Å karmens ena sida se vi en blomkalk inhuggen. (Fig. 68). Bland dekorativa detaljer från konung Johans tid är denna stenblomma ett sällsynt minne. Från den Tessinska ombyggnaden

Digitized by Google

finnes väl något mera, men märkligt är, huru omsorgsfullt människornas simpla girighet lyckats bortsnappa de rester af sten.

V. E. Lindman foto.

Fig. 66. **Utblick från audienssalen öfver altanen mot norr.**

dekorationer, som undgått förstörelsen. I de öländska bondbyarne kan man hitta från slottet stammande konstnärligt tillhuggna stenar, använda till olika ändamål, t. o. m. till slipstenar.

Digitized by Google

Taket i denna ståtliga rundsal pryddes redan på Johans tid med stuckaturer, och gemaket fick för öfrigt en målning i lysande färger. Detta skedde på 1580-talet, då, som jag redan omnämnt, tornrundlarne särskildt uppmärksammades.

Bland de då anställda konsthandtverkarne omtalas gipssnidaren CHRISTIAN WAGNER, som är uppförd på stat och ej minst för slottskyrkan i södra flygeln lifligt sysselsatt. Det nyssnämnda spiselöfverstycket kan ha utförts af stenhuggaren DIONYSIUS DE WAHLE, som samtidigt är anställd vid slottet och i räkenskaperna omnämnes som sysselsatt med sirgaflar, »rosor», »skorstenar», fönster- och dörromfattningar. Äfven för slottskyrkan i Stockholm och Jakobskyrkan därstädes utför han arbeten.[1] Bland andra mindre framskjutna stenhuggare kunde nämnas WILLAM HANSSON, öfver hvars arbeten en räkning finnes i Kalmar slotts byggnadsräkenskaper för år 1586. Han levererar trappstenar, astrak, portaler m. m.[2] Vi kunna mycket väl föreställa oss, att det är öfver den af mäster Willam tillhuggna »astraken» i västra flygelns prunksalar vi just nu vandrat fram.

På Öland verkade ju slutligen den för Kalmar slott träget sysselsatte ROLAND STENHUGGARE, som 1581 efterträddes af HÅKAN BIÖRNSSON STENHUGGARE.[3]

Bland målarne återfinna vi ingen mindre än ARENT LAMBRECHTS.[4]

Bottenvåningen i västra flygeln bibehölls vid restaureringen 1654—60 oförändrad till rummens antal och ytmål. Dock sammanslogos två under predikosalen med korshvalf försedda rum till ett och bestämdes af Karl X till hans grafkor. Andra rum äro hvälfda med tunnhvalf. Golfven äro belagda med slipad sten, och spisel- och fönsterinfattningar från den Tessinska tiden finnas ännu delvis i behåll.

Kvar äro äfven de källare Johan III lät spränga i klippan, då denna flygel begynte byggas.

[1] Borgholms slotts byggnadsräkenskaper (1580-talet).

[2] »Framlidne Willam Hansson stenhuggares räkning», Kalmar slotts byggnadsräkenskaper 1586. Räkningen bör egentligen läggas till Borgholmsräkenskaperna.

[3] Rolands änka får enl. Johan III:s bref af d. 14 febr. 1581 en läst spannmål på mannens innestående förtjänst. Borgholms räkenskaper 1581.

[4] Räntekammarböckerna 1588.

Digitized by Google

Fig. 67. Från rummen i den af Tessin förändrade södra salen i västra flygeln.

Digitized by Google

Den *södra* flygeln har egentligen i sitt nuvarande skick inga minnen från Vasatiden, om man undantager de gamla omfattningsmurarne samt spår efter arkaden i långskeppet och trappan i kyrkans vapenhus. Långhuset och vapenhuset kunna vi därför ännu urskilja. Det förra var 21 m. långt och 11,28 m. bredt och hade på långsidorna två rader aflånga rundbågiga fönster med 4 i hvarje rad, alltså tillsammans 8. På gafvelväggarne sutto rundfönster med rosverk af gjutet bly. Formarne därtill hade huggits i sten af mäster Dionysius, som äfven prydde kyrkan med sirgaflar. I det inre uppmurades en pelargång som stöd för hvalfven, hvilka fingo en af Christian Wagner utförd dekorering i stuck.

Öfver kyrkan höjde sig ett torn med klockstapel, spira och flöjel, såsom vi se å Rhezelius' teckning.

I den östra och den södra rundeln finnas inga våningar. I den senare ha de nedstörtat, i den förra borttogos de redan af Tessin, som här började inreda ett slottskapell, hvilket skulle gå genom alla våningarna och täckas af en kupol under tornhufvan — ett ganska betecknande drag af tidens lust till kupolkyrkor. På Drottningholm fick Tessin tillfälle förverkliga sin dröm om ett slottskapell med kupol.

Vända vi oss sedan till *förborgens* ruiner, så finna vi där inga salar och gemak, som kunna beträdas, utan blott mursträckor i förfall, med lossnande stenar och en yppig vegetation af träd och buskar i de forna stensalarne. I själfva slottet har man aflägsnat allt, som hotat spränga murarne, och vissa delar äro ju där ännu i någorlunda godt skick. I den västra flygelns salar t. ex. vandra vi ännu fram öfver magnifika stengolf, och flydda tiders drömmar om stordåd äfven inom byggnadskonsten kunna våra aningar där lätt nå.

Kungshusets nedre våning var på Johans tid dels kök, dels kansli. Salarne i öfre våningen voro konungens och drottningens enskilda rum, panelade och belagda med astrak. I fyrkantiga tornet låg drottningens rum. Öfver allt i dessa salar har förgängelsen tröstlöst härjat. I torngemaket är den ståtliga spiselomfattningen dock ännu kvar. Den har kommit att sitta litet väl högt för snikenheten. (Fig. 69.) Rummet närmast norra tornet skall ha varit konungens sängkammare, och det berättas,

Digitized by Google

att 1756 sängen med sina höga stolpar ännu skall ha stått kvar.[1] I vinkel med nämnda byggnad ligger det s. k. gamla kungshuset med anor från medeltiden, äfven det en pittoresk före-

Fig. 68. Detalj från spiselkarmen i norra tornsalen.

ning af vittrande murar och lifskraftig grönska. Afbildningen (fig. 70) visar oss en rest af trappan till kung Johans kungshus.

I denna förborg stå vi helt visst inom det medeltida slottets område, begränsadt längst åt norr af det låga rundtornet.

[1] Sylvander, Borgholms slott, s. 146.

Digitized by Google

Det är föga lönt att spekulera öfver, huru detta medeltida slott kan ha sett ut. Ett kunna vi betrakta som visst. Den majestätiska slottsbyggnad vi nyligen lämnat, stammar till omfång, plan och resning från Johan III:s tid. Och i densamma har Dominicus Pahr nedlagt ett stolt och värdigt prof på sin byggnadskonst. Skada blott, att det aldrig kom att genomföras enligt den ursprungliga afsikten. Det väldiga verket skulle fordrat en koncentration af krafter och medel, som konung Johan ej kunde realisera. Han hade dessutom så många stridiga önskningar och intressen, så många skiftande meningar och hastiga hugskott, att det ingalunda förvånar, att ett relativt så kolossalt tilltaget företag som Borgholms slottsbyggnad med befästningar ej under hans regering skulle nå sin afslutning.

Det är ej omöjligt, att Dominicus' tjänster äfven på andra håll togos i anspråk.

Hans förnämsta verksamhet utvecklades dock i Kalmar och Borgholm. Någon annan egenhändig ritning än den meddelade planen öfver Kalmar stads befästningar känner jag icke. Den är försedd med en italiensk påskrift af Dominicus' hand. Hans sigill med det kända vapnet finner man i räkenskaperna. Äfven från Johan III:s sista lefnadsår finnas bref, som angå den betrodde tjänaren. Denne hade klagat hos konungen, att han af Oluf Andersson och Anders Bröms ej utfått sin lön, hvarpå han erhöll ett kungligt bref på att omedelbart bekomma »sin del» (Bref af d. 3 januari). En ny föreskrift till fogdarne om Dom. Pahr's lön afgick den 5 sept. samma år.[1] Både under Sigismund och Karl IX åtnjuter han sin lön oafkortad. I Kalmar hade han redan 1576 och 1577 bebyggt en tomt, för hvilken han årligen till domkyrkan erlade 4 öre. Han synes varit gift, enär hans hustru omtalas, men efterlämnar vid sin död hvarken änka eller barn. Hans död har inträffat under räkenskapsåret 1602—1603. År 1603 kallas han »salige Herr Dominicus». Då slottets räkenskaper räknades från S. Johannes till S. Johannes, kan han dock ha aflidit under senare hälften af 1602.[2] Och i den strax i närheten af Borgholm belägna Repplinge kyrka kan han med anledning af den där funna glas-

[1] Grl. n:o 346 n.

[2] Sylv. Kalmar slotts historia s. 94—95, not.

Digitized by Google

målningen funnit sitt hviloställe. Borgholm var ju den ort, där han mest synes ha vistats, där den mest omfattande verksamheten utvecklades, då slottet i Kalmar hufvudsakligen kräfde

Fig. 69. Från det forna drottningmaket i förborgen vid Borgholms slott.

ändrings- och inredningsarbeten. Emellertid är det ej omöjligt, att den nu försvunna glasmålningen kan ha syftat på någon ättling, som dött före eller efter honom, enär det väl är tänkbart, att han själf på äldre dagar och som pensionerad bodde i sitt hus i Kalmar och å stadens kyrkogård kan ha fått sin graf.

Digitized by Google

Man kan ju också tänka på Baptista, men det är svårt att förstå, hvarför denne under sin korta vistelse i dessa trakter skulle låtit uppsätta sitt vapen i Repplinge kyrka. I hvarje fall var den ett minne från Pahr'arnes dagar på Öland och Borgholm, ett minne, som vi nu blott känna till genom en primitiv teckning af en hederlig »antiquarius och häfdasökare» från den Bureiska fornforskningens dagar.

Digitized by Google

Uppsala slott (enl. Suecia).

VI.

Slottet i *Uppsala*, den högt på sandåsen söder om staden belägna imponerande massbyggnaden, som väl äger ett läge utan like med utsikt öfver milsvida slätter, är icke, som man vanligen tror, i sin helhet ett verk från Gustaf Vasas, Erik XIV:s och Johan III:s dagar. Genom sin mäktighet, sin röda färg, sina tornrundlar gör den nog ett visst ålderdomligt intryck och erinrar oss om Gripsholm. Men till kung Göstas och Johans dagar går endast en mindre del tillbaka, nämligen den återstående delen af den södra längan, som sträckte sig från den tornrundel, af hvilken den s. k. gröna kullen utgör en erinring, och fram till nuvarande södra tornet.

Men äfven den rest, som är kvar, har undergått så stora förändringar, att man numera ej kan finna många arkitektoniska minnen från de trenne första vasaregenternas tid.

Långslottet (åt öster) började byggas af Karl IX och fortsattes af Gustaf II Adolf under ledning af byggmästaren Casper van Panten, medan dess inredning tillkom under drottning Kristinas tid. Vid branden 1702 led det oerhörd skada, men återställdes hjälpligt genom den Hårlemanska restaureringen på 1750- och 60-talen. Det norra rundtornet är ett verk från början af 1600-talet. Den ursprungliga södra rundeln vardt under

Digitized by Google

1700-talet raserad, men ersattes 1815 af den nuvarande. Ett minne från Vasatiden är dock bastejen i norr (med klockstapeln).

Förtjänsten att ha hänfört slottets byggnadspartier till deras rätta perioder tillkommer arkivarien C. M. KJELLBERG, hvars studier rörande Uppsalas äldre topografi och gamla byggnadsminnen för vår kännedom om den märkliga stadens äldre öden varit af ej ringa vikt.[1] Orsaken till den förra förvirringen har ej varit något annat än de sporadiska på Messenius, Tegel, bref från Ol. Rudbeck o. a. grundade notiserna i den Palmsköldska samlingen i Uppsala univ. bibliotek.

Den gamla uppgiften, att slottet i Uppsala grundlades 1549 — enligt Peringskiöld har en sten med detta årtal varit anbragt öfver slottsporten — torde få maka åt sig, i det »Uppsala gårds utgift pro anno 1547», redan omtalar murningsarbete på »det nya slottet». Därmed måste afses dels befästningarna, särskildt å norra sidan, dels början till en slottsbyggnad. Ja, 1545 hugges sten vid Dannemora »för slottets byggning», och nedbrytas murar å det gamla slottet (biskopsborgen), å S. Per's kyrka o. a. Gustaf Vasa vill bygga en fast borg på den för försvar så lämpliga platsen. Sandåsens öfversta plan skall helt omges med murar, och de starkaste befästningarna skola vetta åt norr. Arbetet ledes af HENRIK VON CÖLEN. År 1548 meddelas en bestämd underrättelse, nämligen om »fundamentet under tornet», hvarmed säkert måste afses ett till slottsbyggnaden hörande torn. Konungen skrifver till Botvid Larsson (d. 6 aug. 1548) att, då Henrik von Cölen är mäkta långsam och ingen ände gryr för honom, att man kunde komma att lägga fundamentet under tornet, då fruktar konungen, att han inte förstår, huru fundamentet skall läggas, hvarför vore bäst, att han hade en annan trogen karl hos sig, som kunde råda i saken. Om Oluf murmästare på någon tid kunde umbäras i Stockholm, så skulle han sändas till Uppsala. Det kan näppeligen vara fråga om annat än det af slottsbygg-

[1] Förutom i åtskilliga smärre skrifter äro dessa bidrag publicerade i »Uppland, skildring af land och folk», del. I. Uppsala 1901—1905. För den följande framställningen af Uppsala slotts historia under Vasatiden ha användts några af Kjellberg gjorda arkivaliska afskrifter med undantag för Johan III:s tid, rörande hvilken jag anlitat egna anteckningar.

Digitized by Google

nadens torn, som blef färdigt redan under kung Gustafs tid, nämligen det sydvästra å den nuvarande »gröna kullens» plats.

I 1549 års räkenskaper omtalas flera gånger murningsarbete på »rundlarne på berget», på brunnen, på »vallarne under *den stora nya byggningen*».[1]

Fig. 70. Trappan i gamla kungshuset i förborgen vid Borgholms slott.

Denna byggnad är för öfrigt då så pass färdig, att 7 »skorstenar» uppsättas i densamma. Från och med början af 1550 är mäster PÅFVEL SCHÜTZ byggnadsledare. Och arbete nedlägges på »nyslottet», den »väst-södra posteyen», på norra sträckmuren etc. Mäster Påfvel öfverlämnar (1553) ett utkast till

[1] Kursiv. af förf.

Digitized by Google

slottsbyggnaden, som konungen gillar. Dock skall han först beflita sig om den utlofvade byggnaden i Kopparbergslagen.[1]

Oerhördt med tegel — förutom bjälkar, sparrar m. m. — åtgår under hela 1550-talet, så att vi kunna förstå, att byggnaden skjuter i höjden, sträckmurar fullbordas etc. Äfven glas upptages för »konungsmaket» och andra rum.

År 1557 skrifver konungen till hertig Erik, som då befinner sig i Uppsala, att som svar på hans fråga, hvarmed västra »posteyen» skulle täckas, ville han anbefalla koppar såsom varaktigare än bly. Vid Vattholmen borde därför en kopparsmedja upprättas.[2] I samma års räkenskaper omnämnes åtskilliga gånger så väl västra »posteyen» som tornet på densamma, t. ex. »Item är kommet till västra posteyen och tornet 553 st. bjälkar», »Item — huggit spiran till tornet på västra posteyen». Härmed kunde menas ett mindre torn öfver den nordvästra bastionen, men i sydväst fanns ju äfven en »postey» (»södra västra posteyen»). Det är högst sannolikt, att uppgiften åsyftar det sydvästra då tämligen låga tornet. Den »nya byggningen» sträckte sig i öster och väster och skulle begränsas af två rundlar, som naturligtvis då blefvo den östra och den västra. Till den förra hade antagligen grund blifvit lagd, men den senare med sin starka gråstensmur nedtill, som gaf den en viss »postey»-karaktär, var färdig.

Till konung Eriks kröning den 29 juni 1561 voro inga gemak färdiga. Man fick hjälpa sig med provisoriska anstalter och byggnader. Från Gustaf Vasas tid omtalas för öfrigt ej några inredningsarbeten. Ett bref från konung Gustaf till hertig Erik af d. 8 dec. 1558,[3] ett bref, hvari konungen utgjuter sin vrede öfver Påfvel Schütz, som får det betyget, »att han intet duger eller något förstånd rätteligen hafver till någon byggning», upplyser visserligen, att »en hop snickare, löfsnidare, stenhuggare och annat ämbetsfolk» fanns vid slottet, men att deras arbete ännu ej behöfdes, då, som konungen väl öfverdrifvet uttryckte sig, ej ens grundvalen fanns till de hus de skulle inreda.

Eriks lust till kostbara rumsinredningar skulle emellertid ej

[1] Bref af d. 26 jan. 1553. Riksreg.
[2] Bref af d. 18 maj 1557. Riksreg.
[3] Riksreg.

Digitized by Google

dröja att visa sig. År 1562 begär han af mäster Påfvel »mått på de salar och gemak som på Uppsala slott blifva skola» för att i tid beställa »patroner», d. v. s. kartonger till de »tapetzerier», med hvilka han ämnade smycka dem.[1]

Följande år skrifver han till Kalmar efter de skickliga konsthandtverkare, som där på slottet voro sysselsatta.[2]

Från 1563 och till 1567 sakna vi underrättelser om slottet.

Fig. 71. **Uppsala slott från sydväst.**

Allvarsamma krigstider rådde, hvarför det är mer än antagligt, att byggnadsarbetet bedrefs tämligen lamt, men i sistnämnda års räkenskaper möta oss en mängd uppgifter, som tyda på, att inredningsarbetet då är i full gång.[3] Ledaren af detta är URBAN SCHULTZ, som den 12 april 1566 erhöll fullmakt att vara snickare på Uppsala slott. Byggmästare är fortfarande PÅFVEL SCHÜTZ.

[1] Bref af d. 19 aug. 1562. Riksreg.
[2] Bref till Jakob Richter af d. 3 febr. 1563. Riksreg.
[3] Räkenskaper för 1567. Kammararkivet.

Digitized by Google

Två nya salar uppmuras 1567 öfver källaren, d. v. s. troligen två salar öster om södra porthvalfvet. Det »runda konungsmaket» i tornet »förhöjes» med mur- och trävirke. URBAN SCHULTZ förfärdigar och uppsätter för öfrigt »täcken» och panel i »konungsmaket», »fruemaket» och andra salar m. m., m. m.

Slottet torde därför vid Johans tillträde till regeringen varit beboeligt och inredt efter dåtidens fordran på ett furstligt slott. Bortsedt från på borggården uppförda »salar» och »stufvor» utgjordes det endast af det sydvästra tornet samt den ganska breda byggnad, som sträckte sig åt öster ett stycke fram öfver n. v. Sturehvalfven. Påfvel Schütz' plan (i Kammararkivet) får väl ge oss en föreställning om Gustaf Vasas och Erik XIV:s slott. Huru mycket, utom denna färdiga och inredda del, åtminstone till murarna var påbörjadt, är ej lätt att säga, men sannolikt stod längan öster om porten under byggnad.

Konung Johans byggnadsbref rörande slottet i Uppsala börja redan 1568. Det året får trädgårdsmästaren Hans Gardenär (= Gartner) befallning att med snidarna bege sig till Stockholm.[1] Följande år gäller det att iordningsställa användbara utrymmen för kröningen, och Pontus De la Gardie reser upp för att lämna noggrant besked om allt hvad som skall göras.[2]

Våningarnas fullbordan drog ut på tiden på grund af den nye byggmästaren mäster LUDVICH'S försumlighet. Men snart drabbade olyckan den ännu icke fulländade slottsbyggnaden. Den 23 april 1572 härjades staden, domkyrkan och slottet af en vådeld, en af dessa under äldre dagar på grund af de hopgyttrade stadskvarteren, det primitiva byggnadssättet och det bristfälliga eldsläckningssystemet så ödeläggande eldsvådor.

Mäster LUDVICH får kort därpå i uppdrag att se till, att domkyrkan såväl som slottet komme under tak. Särskildt är konungen angelägen, att de våningar (d. v. s. rum), som han och hans kära gemål plägade vistas uti, måtte nödtorftigt skyddas.[3]

Johan III vistades då i Kalmar, upptagen af sina storartade byggnads- och befästningsplaner för Kalmar och Borgholm. Tre skickliga byggmästare hade han inkallat, de tre bröderna Pahr,

[1] Bref af d. 12 april 1568. Grl. n:o 110.
[2] Bref till Sigvard Kruse af d. 29 mars 1569. Grl. n:o 111.
[3] Bref af d. 19 maj 1572. Grl. n:o 113.

Digitized by Google

och såg beträffande sina planers realiserande med tillförsikt framtiden till mötes. »En så förståndig och förfaren byggmästare hafva vi tillförne ej haft i riket» skrifver han på tal om Johan Baptista. Vi ha följt dennes och Dominicus' öden. Deras banor ha säkert äfven lämnat andra spår, som det är framtiden förbehållet att upptäcka. Den tredje brodern, Franciscus, var kanske inkallad just med tanke på det uppdrag, som kom honom till del, nämligen återuppbyggandet af det förbrända slottet i Uppsala.

Fig. 72. Portalen åt söder vid Sturehvalfven.

Hans fullmakt är daterad Kalmar den 17 juni 1572.[1] Beställningsbrefvet »för byggmästaren och andra ämbetsmän» utfärdades den 15 juli samma år. Det börjar just ej vackert: »Efter det Uppsala slott är för någon tid sedan genom en hop djäfvuls ledamot och mordbrännares tillskyndan vordet afbränt, därigenom oss och riket ingen ringa skada är tillfogad, så» etc.

I lön hade Franciscus 3,200 mark samt diverse naturapersedlar, allt beräknadt till 516 daler. I 1577 års beställningsregister beräknas hans lön till $568\frac{1}{2}$ daler.

[1] Aftryckt hos Granlund, n:o 114.

Digitized by Google

Den äldre byggmästaren mäster Ludvich försvinner. Påfvel Schütz höra vi under Johans tid ej talas om, hvarför det ej är osannolikt, att han afled 1567 el. 68. Det förra året hade han emellertid på nytt förordnats vid Uppsala slott.[1] Af de äldre mästarne lefde ännu kvar Urban Schultz, som äfven för andra slott är verksam, Stockholms, Svartsjö, Västerås', och förfärdigar »täcken» och paneler af de slag vi känna från Kalmar slott,[2] vidare stenhuggaren LUKAS VAN DER WERDT, känd genom grafmonumenten öfver Magnus Ladulås och Karl VIII:de Knutsson i Riddarholmskyrkan[3], murmästaren KRISTOFFER REINER samt snickarne HIERONYMUS RENNER och MÅRTEN MARKUSSON. Af dessa ha naturligtvis Urban och Lukas de största aflöningarna. Den förre får t. o. m. 1574 i förläning Ekeby kvarn vid Gamla Uppsala, fri från alla utskylder. Men denna extra nåd torde den så träget anlitade mannen förtjänat.[4]

Med Franciscus och kort efter honom kom emellertid en hel svärm af utländska handtverkare, tyskar och italienare. Mycket litet ha de ytterst fragmentariskt bevarade räkenskaperna att meddela om slottsbyggnadens fortskridande under de år Franciscus ledde detsamma. Men underrättelser om de handtverkare, som användes, vare sig deras arbete var af någon konstnärlig art eller icke, äga vi däremot. Listor öfver dem och deras aflöningar finnas, liksom vi funnit dylika för de »ämbetsmän», som genom Johan Baptista inkommo i landet och fingo anställning vid Kalmar och Borgholm.[5] Bland de där anställda sändes emellertid åtskilliga uppåt landet till Stockholm, Svartsjö eller Uppsala, så t. ex. bildsnidaren ANTONIUS WATZ, som anlände 1573 och kom att som byggmästare sluta sina dagar i Uppsala. Till hans

[1] Bref till Erik Henriksson af d. 1 juli 1567. Riksreg.

[2] Grl. n:is 23 o. 130.

[3] C. F. Rothlieb, Beskrifning öfver Riddarholmskyrkan Sthm 1822 s. 74. Jmfr ock Grl. n:o 460 n.

[4] Grl. n:o 460 n. År 1567 mottager mäster Urban material för inläggningsarbete af Påfvel Schütz (K. A.)

[5] Bland dessa listor bör särskildt en framhållas, uppsatt af Franciscus: »Register von allen Deutschen Meuermeistern sampt vier Zimmer Meistern, wie sie ..... auff dem Schlos Upsal gearbeithet haben biss auff Michael des 77 Jares gerechnet.» De utländska »ämbetsmännens» antal är 23. Uppsala slotts byggnadsräkenskaper 1572—82.

Digitized by Google

verksamhet som stuckatör skola vi senare återkomma. År 1576 gifte han sig (d. 26 sept.) och får understöd till sitt bröllop. Af en anteckning: »Den bildsnidare hafver intet arbetat mer än halfva året 77 och hafver han varit detta år i Danmark», synes, att han en kortare tid uppehållit sig i detta land, På grund af att ett par murmästare äfven buro namnet Antonius, kallas han vanligen ANTONIUS PRIMUS. De andres namn voro ANTONIUS ZART och ANTONIUS MATTZAN (l. Secundus och Tertius), af hvilka den förre äfven figurerar i Johan Baptistas räkenskaper för Kalmar och Borgholm. Den senare omnämnes 1580 som död. Bland de öfriga kan det ju vara tillfyllest anteckna Göran van Sund (arbetar äfven vid Stegeborg), mäster Hans Marosi, mäster Merten, »beletesnidaren» Bonaventura, Hans Dressel, Hans Steller, Hans Zeize, Baltzar Träg (!), Adeluff, unga mäster Hans, Jörgen von der Liegnitz, Michel Jacobi. De fyra »Zimmermeister» i nyssnämnda förteckning äro Kristoffer, Jörgen, Lorentz och Hans.

Huru obetydlig roll dessa män än hvar för sig spelat, ha deras namn ofta intresse därigenom, att dessa ge oss en aning om ursprungslandet. Franciscus kom ju från Schlesien, och från detta land stamma Antonius Watz, nämligen från Breslau,[1] Hans Dressel,[2] Jörgen von der Liegnitz, kanske andra äfven. I Brieg ha vi påträffat en italiensk murmästare Antonius Marosi, som kanske står i något samband med den ofvannämnde mäster Hans Marosi, (l. de Marosa), Bonaventura var möjligen italienare eller af italiensk härkomst. Han var bildsnidare, d. v. s. stuckatör och har säkert i denna egenskap biträdt Antonius Primus. Den 9 juni 1577 »drog han af till Västerås» efter att ha tjänat i $1^1/_2$ år.

Slutligen finner man en förteckning med titeln: »Franciscus Pahr byggmästare hafver utaf fatburens persedlar med sitt sällskap — — », hvari upptagas CASPARUS PRONNA med hustru samt JEREMIAS PAHR, hvilka måste varit Franciscus' anförvanter. Förteckningen upptager sängkläder m. m. Namnet Pronna verkar italienskt. Hvem Jeremias Pahr var, är mig obekant. Då han endast omtalas i räkenskaperna som hörande till Franciscus'

[1] Härom närmare i det följande.
[2] »Meurermeister von Schlesien.» Jmfr s. 170.

Digitized by Google

»sällskap», men ej mottager aflöning, ser det ut, som om han varit en minderårig son.

Fragmentariska uppgifter om arbetets fortskridande möta oss, som t. ex. att 1572 och 73 den stora stenborgstugan på slottet täcktes, hvarefter murades i salarne ofvan densamma, att efter branden ett grundligt afröjningsarbete måste ske i borggården, å hvilken för öfrigt »vädret kullslog» en stor korsvirkessal, eller att d. 22 okt. 1575 8 murar, »som uppmurade äro med en liten vindelsten», uppmättes af några borgare i Uppsala och befunnos utgöra 1,861 klofft.[1] Den 8 okt. 1577 mättes »5 murar som uppmurade äro samt med en byggning, där som trapporna och en liten vindelsten uppgår igenom», och befunnos hålla 1,476 klofft. Detta år åtgingo till slottets murning 203,900 tegel, 814 läster kalk, 4 skeppund $12^1/_2$ skålpund stångjärn samt 7,605 st. dagsverken. Takstolar uppsattes. I »konungsmaken» pågick ifrigt inredningsarbetet. Urban snickare är i farten med paneler, Sven målare målar och förgyller i »runda konungsmaket» (bl. a. i hvalfvet) och i andra salar. Ett nytt slags innertak omtalas, nämligen »sirat-täckien», och hvad som menas därmed förstå vi lätt, när det omtalas, att så och så mycket kol har åtgått för »att torka *sirat* och eljest att fördrifva kalkoset». Det är Antonius Watz' stucktak, som uppträda, dessa berömda tak, som sannolikt voro de första i sitt slag i Sverige, och hvilka redan 1600-talet tillskref FILIP KERN, en herre som oförtjänt fått äran att figurera som byggmästare och gipsmakare.[2] Detta var han nu ej alls, utan en Johan III:s kammartjänare, en oförsynt f. d. kunglig barberare, som ansågs lämplig till åtskilliga högre uppgifter, som t. ex. att vara uppsyningsman och konungens ställföreträdare vid flera byggnadsföretag såsom i Uppsala, Västerås, Arnö etc. Han skulle vaka öfver att såväl byggmästaren och ämbetsfolket som fogdar och befallningsmän gjorde sin plikt. Hans fullmakt att ha »inseende vid byggningarne i Uppsala och Västerås» är

[1] En dylik murkvantitet var 3 alnar lång, 3 alnar bred och 3 alnar hög och betaldes med 1 daler i arbetslön.

[2] Hos Palmsköld, hos A. von Stierneman, »Berättelse om Svenska Architekter» (1747) afskrift i Gahm Perssons samlingar (Uppsala), därefter hos ett flertal senare författare. T. o. m. Granlund kallar honom byggmästare.

Digitized by Google

daterad d. 4 febr. 1578.[1] Flera af Johan III:s byggnadsbref äro naturligtvis härför riktade till honom. Om nu mäster Antonius' stucktak gått all världens väg, återstå dock några andra rester af hans konst, som vi senare skola taga i betraktande.

A. Lorentz foto.

Fig. 73. Kolonnhallarna vid slottet i Güstrow.

Äfven för år 1578 ha vi ett par uppgifter, som tyda på, att verket är i full gång. Till slottsmurningen åtgingo 295,000 tegel, 1,300 läster kalk, 300 lass gråsten, 9,131 dagsverken. Till att sätta upp »sparrverk öfver hela muren, item till ställningar och hvalfbågar och att täcka öfver samma våningar m. m. 828 dagsverken». Dessutom förekomma där några spridda ointres-

[1] Grl. n:o 126.

Digitized by Google

santa notiser om glas, färger, spik etc. samt om H. M. konungens, drottningens och den polske prestens sängar.

Vi skulle stå mycket tvekande om den gestalt Franciscus Pahr tillämnat slottet, om ej slumpen fogat så underligt, att dennes och Påfvel Schütz' planritningar finnas i behåll,[1] medan räkenskaperna ytterst ofullständigt räddats undan elden. Äfven gårdens räkenskaper äro betydligt brandskadade. Säkerligen var 1702 års ödesdigra eldsvåda den katastrof, ur hvilken de i så decimeradt skick ha nått oss. Jämföra vi mäster Påfvels ritningar med Franciscus' plan, märker man en bjärt skillnad, som hänvisar på de stegrade fordringar, som gjorde sig gällande i Johan III:s byggnadsverksamhet. Jag har förut omtalat ett bref från Gustaf Vasa till sonen Erik, hvari den gamle konungen förklarar som sin åsikt, att mäster Påfvel ej duger till byggmästare.[2] I detta sammanhang kan det vara lämpligt citera något rätt karakteristiskt ur motiveringen. I stället för att arbeta på grundvalarna och »lägga posteyerna som de sig rätteligen borde — — — hafver han tagit sig före någon tegelmur, som dock ännu platt intet var behof (af), förr än det andre gjordt blifvit, och hafver desslikes förderfvadt alla de rum uti före:e tegelmur, som där gjorda äro, och satt en hop munkeceller tillhopa, som intet skick eller ordinans med sig hafva, utan äro låga byggda, mörka och platt förderfvade». Man måste medge, att kritiken var amper, men en blick på teckningen säger, att den ej måtte varit så orättvis, ehuru det nog ej var de där angifna rummen den gällde. Men, som jag redan påpekat, den äldre tiden byggde så där på en slump. Noggranna ritningar brydde man sig ej om. Man utgick ju från den enstaka »salen». Vid dennas sida kunde läggas en annan sal och ofvan dem ett par andra. Med någon praktisk erfarenhet i beräkningen af bjälkars bärighet och murars motståndskraft, kunde man utan vidlyftiga ritningar bli en ganska van byggmästare, men man blef dock aldrig mer än en salbyggmästare eller en tornbyggmästare.

Franciscus hade att utgå från det gamla, men, som planen visar, har han begrepp om reda och »ordinans» och har åsyftat en ganska storartad skapelse med arkader åt borggården från

[1] Uppsala slotts byggnadsräkenskaper 1572—82. (K. A.)
[2] Br. af d. 8/12 1558.

Digitized by Google

porthvalfvet och mot öster, hvarjämte skulle framsprungit en kort flygel åt norr, som (åtminstone i en våning) skulle *helt* upptagits af öppna hallar med en kolonnrad i midten, ett märkligt loggia- och hallmotiv här uppe i Norden. Det hela var ämnadt att bli en ståtlig fortsättning af Franciscus' arkadbyggnadskonst i Brieg och Güstrow. (Jmfr fig. 73). T. o. m. kopplade kolonner voro, som af ritningen framgår, här afsedda. Af

R. Cederströms foto.

Fig. 74. Rester af dekoreringen i det forna kapellet på Uppsala slott.

dessa arkader kommo sannolikt endast de vid södra längan utanför kyrkan till utförande.

Den af Franciscus byggda slottskyrkan vardt en tvärs öfver byggnaden lagd sal, som gick genom tvenne våningar och var försedd med höga spetsbågsfönster i tvenne rader. »Suecias» bild af slottet kan ge oss en ungefärlig föreställning om dem. På östra sidan om slottskyrkan komma rikssalen och den sydöstra rundeln. Men huru mycket af dessa senare delar hunno uppföras under 1570-talet, är ovisst. Säkert var det ej mycket. Franciscus afled nämligen midt under det brådaste arbetet, i slutet af augusti 1580.

Digitized by Google

Vi känna emellertid hans plan till slottet, och det är mer än antagligt, att hans efterträdare i byggmästarämbetet, bildsnidaren ANTONIUS WATZ, fullföljde verket efter hans afsikter. Från 1578—1600 finnes väl knappt någon enda notis om slottsbyggnaden i de ytterligt fragmentariska räkenskaperna. Men hela den södra längan stod jämte rundlarne färdig vid århundradets slut, hvarjämte en ny flygel åt öster då börjat byggas.

Ett minne från Franciscus Pahr's dagar är otvifvelaktigt den, underbart nog, bevarade slottsportalen åt söder. (Fig. 72). Den öfverensstämmer nämligen med den i Güstrow och är utförd i rustik i murputs med en yttre och en inre trängre omramning med ett 2 fot bredt mellanrum mellan båda. Omkring den inre har lagts en grof pärlbandslist af precis samma slag som dem vi funnit omkring flera fönster å slottet i Güstrow. (Jmfr fig. 22 o. 26.) I det nyssnämnda fördjupade mellanrummet påträffa vi rustikkvadrer i puts med sina s. k. »bossen». Äfven af portgångens tunnhvalf finnas rester i behåll, som visa, att det haft en dekorering af kasetter. Det södra porthvalfvet fanns väl före Franciscus, men det måste vara från honom som hvalfvets och portalens dekorativa gestaltning stammar. Brunius, som upprepar den gamla villfarelsen, att Gustaf Vasas »italienska» byggmästare velat uppföra en oerhörd fyrkant med fyra rundlar, och att Johan III:s byggmästare Filip Kern medhann den södra flygeln, gör om portalen den anmärkningen, att »det är märkligt, att omfattningen ej blifvit arbetad i huggen kalksten, som kan fås på två mils afstånd från staden»[1].

Enligt Dahlberg skulle äfven tornen delvis varit rusticerade och våningarna haft en ytfördelning af gesimser, pilastrar och halfkolonner, som erinrar oss om slottstornen i Güstrow. Emellertid saknas en dylik å andra samtida afbildningar.[2]

Den form den norra, ännu befintliga bastionen slutligen fick, kan vidare icke härröra från Gustaf Vasas tid. Den framskjuter i en skarp, spetsig vinkel med inåt borggården insvängda sidor och får den karaktär af spetsen på en hillebard vi känna från Dominicus Pahr's bastioner omkring Kalmar. Jag har förut framhållit, att det är genom bröderna Pahr det nya italienska

[1] C. G. Brunius, »Konstanteckningar under en resa». Lund 1851, s. 470.
[2] Hos Peringsköld, i Rudbecks »Atland» o. a.

Digitized by Google

bastionssystemet infördes i landet, hvarför vi ha rätt att antaga, att Franciscus äfven som fästningsbyggmästare verkat i Uppsala och i den förändrade norra bastejen, kanske äfven i det nedanför sydvästra hörnet framskjutande spetsvinkliga bastionsverket,

R. Cederströms foto.

Fig. 75. Rester af dekoreringen i det forna kapellet på Uppsala slott.

af hvilket ännu rester finnas, lämnat prof på denna sin egenskap. Detta senare verk erinrar påfallande om dem, som bidraga till östra och södra rundlarnes förstärkande vid Borgholm. Bastionerna äro byggda af klappersten i kalkbruk, i den nyssnämnda beklädd med tuktad gråsten, i den norra af tegel,

Digitized by Google

som i de regelbundna skiften visar löpare och bindare omväxlande, men ej sällan är oregelbundet lagdt. Bastionen är nu mer rätt anfrätt af tidens tand. I dess äldre del lågo fängelsehålor. En undersökning skulle säkert bringa dem i dagen.

Några andra minnen af Franciscus finnas ej i Uppsala. Hans namn har blifvit hastigt glömdt. Förmodligen är det väl han, som ofrivilligt kommit att ge upphof till myten om Gustaf Vasas italienske byggmästare. Få vi tro det klassiska brefvet till kurfursten af Sachsen 1574, hvari han söker anställning hos honom, har han ej trifts på den aflägsna orten. Någon kort tid har han under Anders målares sjukdom fungerat som byggmästare äfven för Stockholms slott.[1] Af intresse för oss äro emellertid de stildrag (rustikbehandlingen, kolonnarkaderna m. m.), som han från sina schlesiska och mecklenburgska byggnader öfverförde till det svenska slott, till hvars byggmästare han sattes, men hvars fullbordan han icke fick upplefva.

Den nye byggmästaren Antonius Watz erhöll sin fullmakt den 19 oktober 1580.[2] Att en »bildsnidare» utses till högste ledande arkitekt för ett stort och omfattande byggnadsföretag, var för 1500-talet ej något ovanligt. »Gipssnidaren» Kristoffer Pahr rönte ju samma ära. Mäster Antonius' uppgift var emellertid ej så svår, åtminstone till en början. Det gällde ju att fullfölja Franciscus' verk och leda det stora inredningsarbetet, hvari Antonius liksom förut tog verksam personlig del. De rika stuckaturerna i slottskyrkan förutom i salarne utfördes af honom och hans gesäller. Så äfven dekoreringen af det Jagellonska grafkoret i domkyrkan. Då Katarina Jagellonica afled 1583, ha vi för den senare ett bestämdt datum. När slottskapellet började inredas, kan jag ej bestämdt angifva. År 1577 talas väl om »sirat i salarne på slottet», men förmodligen var det först i början af 1580-talet kapellets stuckornering såg dagen. Två byggnadsbref beröra detta kapell, nämligen ett af den 14 nov. 1583, hvari konungen för slottskapellet i Västerås rekommenderar samma förfaringssätt, som användes för det i Uppsala, nämligen att sätta in en kakelugn för att utestänga den arbetet hindrande kölden, och för att »plåstringen kunde torka». Det

[1] Bref af d. 19 april 1573. Grl. n:o 460.
[2] Grl. n:o 139.

Digitized by Google

andra, som är dateradt d. 28 april 1591, handlar om WULF MÅLARES utlofvade arbete i slottskyrkan.[1]

Kyrkan gick genom två våningar och afskilde fullständigt de kungliga gemaken på den västra sidan från rikssalen. En läktargång förmedlade dock förbindelsen.

C. R. af Ugglas foto.

Fig. 76. Från dekoreringen i Jagellonska grafkoret i Uppsala domkyrka.

Den del af södra flygeln, där den befann sig, finnes ännu i behåll, men är genom inbyggnader alldeles förändrad. Upplands regementes förrådsmagasiner ha där på senare tiden efterträdts af ett af de nyinrättade landsarkiven. Då lokaler (1902) för detta iordningställdes, dels förstördes, dels öfvertäcktes de sista

[1] Grl. n:is 154 o. 175.

Digitized by Google

resterna af Antonius' dekoreringskonst. Bland annat gingo resterna af stora figurreliefer med bibliska motiv till spillo. De här afbildade fönster- dörr- och väggorneringarne blefvo däremot öfvertäckta. Hvad man främst lägger märke till å dessa, är den kyrkliga gotiska karaktären. Där se vi det sengotiska grenverket, gotikens korsblommor och spetsar, typiskt hållna änglagestalter i en egendomlig omramning, i hvilken renässansens trekantiga gafvelkrön inkommit, men äfven andra renässansdrag uppenbara sig, som t. ex. vinrankan, som smyckar dörröppningens rikt profilerade rundbågiga omfattning. Det hela är en underlig blandningsornamentik af gotiska, konvetionellt renässansmässiga och rent naturalistiska former. De gotiska dragen tränga dock igenom och ha säkert afsiktligt valts på grund af rummets kyrkliga ändamål. Från Johan III:s många nya kyrkosalar vill gotiken endast långsamt och ovilligt vika.

Det Jagellonska kapellets ornering å väggar och hvalf har visserligen vissa drag gemensamma med resterna af slottskyrkans — änglafigurerna i sina omramningar, den gotiska korsblomman o. s. v. — men här uppträder ock, utbredande sig öfver ytorna, den tyska renässansens omtyckta beslagsornament med instuckna naturalistiskt återgifna blommor, rankor och fruktknippen. Kompositionens midt å hvardera sidoväggen är ett ramverk, som nu omger ofvan Katarinas grafmonument en målning framställande Krakau (efter ett gammalt kopparstick), ofvan Johans en bild af Stockholm i början på 1500-talet (efter en tafla i Storkyrkan i Stockholm). Dessa tillkommo vid domkyrkans restaurering 1885—1893, då äfven kapellets väggar, hvalf och dekorering i sin helhet målades. Johan III hade låtit måla, försilfra och förgylla mäster Antonius' »sirater» både här och på slottet, men en senare tids smak föredrog, som vi veta, den ofärgade stucken, liksom den hvita färgen öfverhufvud och hvitkalkade med passion kyrkornas inre och slottsgemakens tak. Femtonhundratalet älskade däremot guld och starka färger. T. o. m. portalerna målades, t. ex. vid Kalmar slott, och huru högt man älskade förgyllning i gemaken visar ännu gyllene salens tak i nämnda slott. På Uppsala slott var man icke sämre. Ett bref från konung Johan till Filip Kern (af d. 9 april 1579) om »byggningen på Uppsala slott» är betecknande nog. »Och vilja vi

Digitized by Google

så hafva om förgyllningen beställt, att de understa våningarna skola förgyllas med tvisteguld, men de öfversta med fint guld och fast mer förgylt än rundeln är förgylt.»[1]

Sylvander har ur Kalmar slotts räkenskaper framdragit flera exempel på, hvad som till slottsgemaken eller till »lustvåningarna» på vallen åtgick af olika färger.[2] Bland de få uppgifter som från Johans tid finnas rörande slottet i Uppsala, förekommer för 1577 en förteckning på det material Sven målare förbrukade för att »förgylla och förmåla under hvalfvet i det runda konungsgemaket och till att färga och förmåla golfvet i salarne på slottet». Den upptager: »fint guld 700 blad, mönja 4 pund, sinober 16 lod, åkergell 2 pund, blyhvitt 42 pund, kimrök 3 1/2 pund, vattenblått 4 pund 25 lod, ryssgell 4 lod, brunrödt 13 ℔ 11 ort, parisrödt 1 pund, umbra 1 pund, luissbrunocker 2 1/2 pund, skittgell 1 pund, lack 1/2 pund, blygell 2 1/2 pund».[3] Det »runda kungsmaket» är naturligtvis den i brefvet omtalade rundeln. Taket var ett hvalf, som ersatt Urban snickares i branden 1572 förstörda paneltak och var liksom andra tak på slottet prydt med stuckaturer.

Antonius Watz (äfven Waz) stammade från Breslau. Vi ha en bestämd underrättelse därom i en schlesisk adelsmans, ERIK LASSOTA VON STEBLAU'S, dagbok 1573—1594.[4] I tjänst hos ärkebiskop Maximilian och kejsar Matthias hade denne som krigare och politisk agent bepröfvade man hösten 1590 sändts med viktiga bref till ryske zaren. Från Lübeck hade han sjöledes begifvit sig till Narva, men lyckades under då pågående krig, ej komma in i den ryska staden, utan blef med sina tjänare tillfångatagen af svenskarna samt förd till Sverige. Här blef han naturligtvis af konungen och hertig Karl betraktad som en synnerligen fin fångst och underkastad täta förhör med hotelser om tortyr och lifsstraff samt förflyttades från slott till slott. Sina bref hade han emellertid förstört, och förhören bragte ringa

[1] Grl. n:o 136. Om stuckorneringens i Kalmar likhet med den i Jagellonska kapellet har jag förut erinrat.

[2] Sylvander anf. a. s. 177, 189, 210, 216, 222, 223, 233—235.

[3] Uppsala slotts räkenskaper 1572—82. Målaren erhöll för sitt arbete att måla och förgylla det »runda kungsmaket» 2 pund malt.

[4] Utgifven af R. Scottin, Halle 1866, enl. handskriften i Gersdorff — Weicha'ska stiftsbiblioteket i Bautzen.

Digitized by Google

resultat. Först i mars 1593 blef han på kejsarens anhållan frigifven. Denna resa och denna fångenskap i Sverige är föremål för några synnerligen intressanta skildringar i dagboken, som synbarligen är skrifven af en bildad man och vaken iakttagare.[1] På Uppsala slott är det han träffar »Antoni Waz, so von Presslaw bürtig und des Königs (bey dem Er in grossen Gnaden) Baumaister auff dem Upsaler Schloss gewesen». På grund af landsmanskapet bevisas honom mycken ära och vänskap, och äfven slottsfogden stämmer Watz till Lassotas fördel. I Uppsala vistas han under tre olika perioder. Den längsta varar från d. 5 augusti 1591 till d. 19 angusti 1592. Staden och dess omgifningar lär han härunder något så när känna. Bland inträffade händelser omtalar han, att mäster Antonius vid en lek med värjor råkat dödligt såra skotten Tomas Gahon och därför »kastades i tornet», där han satt i tre månader, men slutligen af konungen benådades.

Ett par schlesiska handtverkare, tygmakaren Hans Bischoff från Hainau samt murmästaren Hans Trischel (förmodligen identisk med den förut omnämnde Hans Dressel) figurera äfven i hans summariska dagboksanteckningar från Uppsala. Den förre, som skall återvända till hemlandet, lämnar han i hemlighet bref till några vänner i Schlesien. Antonius bodde nere i staden, och Lassota får ibland tillåtelse vara hans gäst. Vid det sista uppehållet i Uppsala, i febr. och mars kort före hans afresa, då han tilläts vistas på fri fot, logerade han hos honom. Efter förmåga tyckes Watz gjort det så drägligt som möjligt för sin landsman.

För de schlesiska konstforskarne är, så vidt jag kunnat finna, Antonius Watz obekant. Han har otvifvelaktigt inhämtat sin specialitet i sitt hemland, där stuckaturkonsten vardt synnerligen populär. Stuckornering sirar där ofta husens både yttre och inre. De beslagsmönster, som förekomma i Kalmar och Uppsala, äro allmänna i den tyska renässansen. Egendomliga äro emellertid de gotiska reminiscenser jag ofvan påpekat, men ej heller de sakna motstycken i tyska 1500-talsmonument. —

Först med år 1600 finna vi i räkenskaperna åter underrättelser om slottsbyggnaden. En ny flygel har börjat byggas.

[1] De slott där han hölls fångslad, mot slutet ganska lindrigt, voro Uppsala, Stockholms, Västerås', Gripsholms, Nyköpings och Räfsnäs'.

Digitized by Google

Den kallas »de nya våningarna» eller »östra våningen» och var det nämnda året så pass färdig, att taksparrar uppsattes. Det är denna byggnad, som växer till det s. k. långslottet. På detta bygges ej blott under Karl IX:s dagar, utan äfven under Gustaf II Adolfs regering. År 1615 får den södra längan heta »de gamla våningarna mellan båda rundlarne».

Den norra rundeln omtalas först 1614, men det är ju möjligt, att den blifvit tidigare påbörjad.[1] År 1614 äro slottets sex

Fig. 77. Uppsala slott från nordväst.

murmästare flitigt sysselsatta med murningsarbete på densamma, och tornbyggaren Erik Kruse får i uppdrag att bygga tornet på rundeln, d. v. s. uppsätta tornhufvan.[2]

Då var emellertid Antonius Watz ej längre i lifvet. Han afled år 1603, efterlämnande änka i fattiga förhållanden. Hans efterträdare blef HENRIK VAN HUFFVEN, som dock ej stannade

[1] C. M. Kjellberg har i sin skildring af slottets tillkomst i »Uppland», I bd., årtalet 1603, men för detta år finnas inga byggnadsräkenskaper.

[2] Hans kvittens på betalningen härför d. 17 nov. 1614. I 1613 års räkenskaper. Kammararkivet.

Digitized by Google

länge, ty 1609 leder BRYNIEL JÖNSSON byggnadsarbetet, och van Huffven omnämnes som »fordom byggmästare vid Uppsala slott». Bryniel hade förut varit murmästare, men blef byggmästare genom fullmakten af d. 25 nov. föregående år. Slutligen kommer slottet under öfverinseende af Gustaf II Adolfs byggmästare CASPAR VAN PANTEN. Från år 1624 finnas af honom förda räkenskaper för Stockholms, Uppsala samt Svartsjö slottsbyggnader.

Den nya slottslängan kom först att under drottning Kristinas tid få sin bostadsmässiga inredning. Kröningssalen i södra flygeln var redan på 1590-talet inredd. Slottets vidare öden falla ej inom ramen för min uppgift. Under den återstående delen af 1600-talet var det en af Sveriges stoltaste konungaborgar, på hvars märkliga saga branden 1702 gjorde ett obevekligt slut. I biskop Rhyzelius' »Sviogothia Munita» får denna händelse följande karaktäristiska eftermäle: »Men år 1702 den 16 maj, när åter en vådeld förbrände större delen af Uppsala stad och tvenne dess härliga kyrkor, råkade ändtligen Uppsala slott att af branden angripas, som på några timmars tid det så jämmerligen tillpyntade, att blotta murar och rämnade torn (som dock nu till större delen äro nederfallne) stodo kvar, så allom till ett sorgligt spektakel, som detta slott hade tillförne varit en ansenlig prydnad, ja, ock fägnad för staden och landet, hvaröfver det vida prålat hade med sina höga torn».[1]

Den byggnad, som ur ruinerna uppstod, var i det närmaste en ny, hvari förutom i den nya helheten uppgångna murar blott sparsamma rester kunde föra tanken på ett slott, som af allt att döma har legat regenterna af Vasahuset synnerligen om hjärtat, och på hvars uppbyggnad och praktfulla inredning inga offer ansågos stora nog. Det är tydligt, att man har syftat åt en helt kringbyggd eller åtminstone på trenne sidor kringbyggd borggård med mäktiga rundlar i hörnen. Det är möjligt, att Johan III drömde något ditåt. Ett uttalande af honom i den riktningen känner jag dock ej. Däremot är det ett faktum, att en östlig flygel började byggas af Karl IX, och att Gustaf Adolf upptog och fullföljde sin faders plan. Var det

[1] A. V. RHYZELIUS, Sviogothia Munita. Förteckning på borgar, fästningar, slott m. m. Stockholm 1744.

Digitized by Google

i skyddsherrens känsla af kraft dessa senare Vasaättlingar här i den äktsvenska gamla staden, kröningsstaden, vid sidan af den lutherska dômen ville bygga en väldig borg, ej som en rival till denna, utan som ett tecken till konungamaktens och kyrkans nya förening? Eller lefde ännu Gustaf Vasas trotsiga kungatanke i misstänksamhet mot allt och alla? Säkerligen icke.

*

Femtonhundratalets kulturlif i Norden erbjuder alltså en konstnärlig sida af stort intresse. Sveriges nydaningstid under de första Vasakonungarna är ej uteslutande ett kärft praktiskt och politiskt tidehvarf, ogynsamt för alla konststräfvanden. Men af alla konsterna vardt byggnadskonsten den dominerande. Och detta helt naturligt. Den stod närmast de praktiska behofven, och i stolta monumentala slottsbyggnader sågo tidens furstliga byggherrar symboler af sin makt och underpanter på den ärans oförgänglighet, efter hvilken de törstade.

I den nordiska renässanskonstens historia är just de furstliga byggherrarnes personliga framträdande, deras afsikter och insatser, en faktor af den största betydelse. Långt mer än i Italien träda gent emot dem de utöfvande konstnärerna i bakgrunden, hvilket i ej ringa mån har sin grund i de medeltida handtverkstraditionernas rotfasthet såväl socialt som konstnärligt, liksom i flere af dessa furstars stora humanistiska bildning.

Att detta i historien om den byggnadsverksamhet, till hvilken Johan III af Sverige gaf upphof, finner en så slående tillämpning som möjligt, har i den föregående skildringen i detalj uppvisats. Men en än så estetiskt begåfvad och initiativrik renässansfurste måste för sina konstnärliga planers realiserande vända sig till lämpliga konstutöfvare, och bland den svärm, som flockade sig kring kung Johan, ha vi lärt känna de trenne byggmästarne Johan Baptista, Franciscus och Dominicus Pahr och deras öden och verksamhet så väl i Tyskland som i Sverige. De italienska renässansarkitekternas stränga teoretiska skolning hade de ingalunda, men dock, kanske ej minst genom sin italienska härkomst, från Italien mottagit impulser. Hvilken grandios verkan deras skapelser kunde göra, visar ju t. ex. blott slottet i Güstrow. I praktisk träning, under utöfvandet af murmästaryrket,

Digitized by Google

ha de utvecklats till byggmästare. De voro nämligen, som renässansarkitekterna i allmänhet, ej arkitekter i våra dagars mening. Vår tids skilnad mellan arkitekter och byggmästare existerade icke i regeln den tiden. I Italien kunde visserligen förhållandena stundom gestalta sig annorlunda.

Vi måste antaga, att de nämnda byggmästarna Pahr, liksom Jakob Pahr i Brieg, som unga murargesäller utvandrat från Lombardiet och följt de skaror af handtverksfolk från dessa trakter, som brukade draga åt Österrike, Böhmen och Schlesien. I det sistnämnda landet slogo de sig ned, möjligen efter något uppehåll på andra orter. Jakob, som antagligen var den äldste af dem, blef byggmästare vid Piasternas slott i Brieg och stannade där till sin död. Franciscus, troligen den näst äldste, finna vi verksam som byggmästare i Hainau och Brieg (kanske ock i Löwenberg). Med Johan Baptista, af hvilken vi i Schlesien blott se en skymt, drager han till Mecklenburg och bygger slottet i Güstrow. Den förre omtalas först som murmästare, men avancerar, äfven han, till byggmästare, nämligen vid slottet i Schwerin. I Mecklenburg uppdyka två andra bröder, Kristoffer och Dominicus. Om äfven de närmast kommo från Schlesien, känna vi icke. Kristoffers yrke är egentligen bildsnidarens.[1]

Till Sverige bege sig slutligen på Johan III:s kallelse Franciscus, Johan Baptista och Dominicus. Den sistnämde, säkert den yngste, vardt först i Sverige byggmästare.

Betydelsen af deras verksamhet i vårt land torde vi finna däri, att de 1) medverkat till införande af en verklig profanbyggnadskonst i renässansens anda, att de 2) införde det nya italienska befästningssystemet, att 3) med dem följde tyska och italienska konsthandtverkare, som särskildt i Schlesien och Mecklenburg varit verksamma, och 4) att med hela denna invandring i den italienska och tyska renässansen gängse former vunno insteg i Johan III:s byggnadskonst.

[1] Att dessa mästare i sina kvittenser uttrycka sig på tyska, är väl icke så högst förvånansvärdt, som Sarre finner. Efter 20 års vistelse i ett främmande land, bör man väl åtminstone kunna skrifva ett kvitto på landets språk, så vida man kan skrifva.

Digitized by Google

REGISTER

ÖFVER

KONSTNÄRER, KONSTHANDTVERKARE OCH BYGGNADER

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER

öfver konstnärer och konsthandtverkare.

A.

Adelcrantz, C. F. 125.
»Adeluff» 159.
Anders målare. 7, 20, 26, 28, 166.
Andres. 51, 52.
(von) Ankerman. 80.
Antonius primus, se Wats, A.
Antonius secundus, se Zart. A.
Antonius stenhuggare. 26.
Antonius tertius, se Mattzan, A.
»Arent», se Lambrechts, A.

B.

Bahr, se Pahr.
Barholdt, B. 130.
Barholdt, F. 130.
Barholdt, H. 130.
Barholdt, J. 106, 107, 130.
Baroldt, se Barholdt.
Barozzi, G. 22.
Behm, C. 64.
van Berini, M. 28, 116, 120.
Bern murmästare. 122.
Bischoff, H. 170.
Björnsson, H. 144.
Bonaventura bäletesnidare. 159.
a Bornau (Bornius), F. 58, 59, 60.
Boy, W. 14, 17, 22, 28.
Brandin, F. 67, 69, 72.
von Brunnswick, H. 130.

C.

Chiaramella, F. 58.
von Cölen, H. 90, 152.

D.

Della Torre, se vom Thurme.
Dionysii, P. 124.
Dressel, H. 159, 170.
von Durchlach, S. K. 136.
van Düren, S. 58.

F.

Flemming, H. 28.
Florentini, Z. 130.
Floris, C. 56.

G.

Gardener, H. 156.
Gubener, M. 130.

H.

»Hans» (»unga mäster Hans»). 159.
Hans »Zimmermeister». 159.
Hansson, W. 144.
Haubitz, K. 64, 66.
Hertig, P. 28, 100.
van Hoffven, L. 99.
van Huffven, H. 171, 172.
Håkan stenhuggare. 106, 124.

J.

Jacobi, M. 159.
Jakob stenhuggare, se Barholdt, J.
Jönsson, B. 172.
Jörgen »Zimmermeister». 159.

K.

Kantenitz, H. 28.
[Kern, F. 160.]

Digitized by Google

Klas målare. 127.
Kristoffer »Zimmermeister». 159.
Kruse, E. 171.
Kuhne, C. 51, 52.

L.

Lambrechts, A. 28, 119, 121, 124, 144.
von der Liegnitz, J. 159.
von Lira, V. 64.
Lorentz »Zimmermeister». 159.
Ludvich byggmästare. 156, 158.
Lugan, H. 48.
Lukas stenhuggare. 28.

M.

Mackle, R. 28, 106, 110, 144.
Maria, Z. 130.
Markusson, M. 158.
de Marosa, se Marosi, H.
Marosi, A. 48.
Marosi, H. 159.
Mattsson, S. 100.
Mattzan, A. 159.
»Merten». 159.
Mussdorfer, F. 90.

N.

Nieveren, B., se Niuron.
Nieveren, R. 58.
Niuron, B. 48, 53, 54, 58.

O.

Oluf murmästare. 152.
Oluf målare. 124.
Oluf snickare. 120, 124.
de l'Orme, P. 4, 17.

P.

Pahr (endast de viktigaste ställena äro här upptagna) Familjen. 18, 30 f., 59 f.
Pahr, Dominicus. 28, 32, 33, 48—51, 84, 85 f., 97, 102, 104, 106, 111, 115, 119, 124, 127, 128, 137, 140, 148—150, 173, 174.
Pahr, Franciscus. 24, 28, 31, 33, 48, 59, 60, 67, 84, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 173, 174.
Pahr, Hans, se Joh. Baptista P.
Pahr, Jacob. 31, 33, 48—50, 174.
Pahr, Jeremias 159.
Pahr, Johan Baptista. 28, 31, 32, 33, 34, 48, 59, 60, 64, 66, 82—85 94—101, 127, 130, 150, 157, 158, 173, 174.
Pahr, Kristoffer. 32, 59, 65, 76 f., 114, 166, 174.
van Panten, C. 151, 172.
»Paul». 58.
Peinet, F, 48.
Piloot, G. 64.
Plate, J. 64.
Pronna. C. 159.
Påer, J. B., se Pahr, Joh. Bapt.

R.

Reiner, K. 158.
Renner, H. 28, 158.
Richter, J. 17, 90, 92, 116, 119, 155.
Rivius, W. 17.
de la Roche, P. 28.
Rogatsis, H. 58.
Rogatsis, J. 58.
Roland stenhuggare, se Mackle.
Rosette, A. 100
de Roy, A. 28.

S.

San Michele, M. 93.
Scholtz, W. 51.
Schultz, U. 28, 113, 114, 155, 156, 158, 160, 169.
Schütz, P. 153, 154, 155, 156, 158, 162.
Serlio, S. 4, 17, 22, 107, 119.
Steller, H. 159.
von Stengelen, J. 100, 101.
van Sund, G. 159.
Sven målare. 160, 169.

Digitized by Google

T.

von Teodor, A. 48.
Tessin, N., d. ä. 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146.
von Thurme, M. 48.
Tideman snidare. 116, 120.
Tonion, F. 130.
Tretsch, A. 58, 114.
Trischel, H., se Dressel,
Träg, B. 159.

U.

Ulfrum, M. 28, 113, 114, 123 f.
Urban snickare, se Schultz,
van Uther, B. 28, 121.

V.

Wagner, C. 144, 146.
de Wahle, D. 28, 144, 146.
Warter, J. 51.
Watz, A. 24, 28, 114 f., 130, 158, 159, 160, 161, 164, 166, 168, 169, 170, 171.
Watzker, U. 51.
Waz, A., se Watz,
van der Wert, L. 158
ver Wilt, D. 115.
Vignola, se Barozzi,
Vitruvius, 17.
Vorrah, H. 48.
Wulf målare. 167.

Z.

Zart, A. 159.
Zeise, H. 159.
Zimpricht, A. 51.
Zuan Florentini, se Florentini, Z.
Zuan Maria, se Maria, Z.

Digitized by Google

REGISTER

öfver byggnader.

A.

Alvastra, kyrka och kloster. 4, 10.
Arnö slott. 12, 160.
Askeby, kyrka och kloster. 10.

B.

Bologna, Pal. Bevilacqua. 78.
Borgholm, slottet. 13, 17, 26, 33, 82, 83, 84, 85, 94, 96, 102, 104, 105, 107, 114, 123, 124, 125—150, 156, 158, 159, 165.
Breslau:
Domkyrkan. 36.
Elisabethskyrkan. 36.
Rådhuset. 36.
Brieg, Hedvigskyrkan. 40, 46.
Gymnasiet. 48.
Rådhuset. 48.
Slottet. 17, 31, 33, 37, 38—54, 58, 70, 71, 163, 174.
Brüssel, Granvellas palats. 28.
Bråborg, slott. 13.
Bützow, slottet. 56.

C.

Caprarola, slott. 22.

D.

Dargun, slottet. 56, 78—80.
Dessau, slottet. 52, 58.
Drottningholm, slott. 12, 13, 125, 146.
Dömitz, fästningsverk. 58.

E.

Eskilstuna, slottet. 13.

F.

Ferrara:
Pal. de'Diamanti. 78.
Pal. Roverella. 58.
Fredriksborg, slott. 110.
Fürstenberg, slottet. 32.

G.

Gadebusch, slottet. 56
Gripsholm, slott. 6, 13, 24, 123, 134, 151.
Gräfsnäs, slott. 6.
Gudhem, kyrka och kloster. 10
Gullberg, fästning. 13, 98, 99.
Güstrow:
Domkyrkan. 56, 67.
Slottet. 31, 32, 33, 48—50, 56, 60, 64, 66—78, 81, 122, 138, 163, 164, 173, 174.
Gällkvist, slott. 13.

H.

Haderslevshus, slott. 110.
Hainau, slottet. 31, 49, 50, 174.
Hapsal, slott. 14.
Heidelberg, slottet. 31, 38.

J.

Johannesburg, slott. 36.
Jönköping, slottet. 13.

K.

Kalmar:
Domkyrkan. 86.
Slottet. 13, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 33, 74, 82—96, 102—124, 126,

Digitized by Google

130, 144, 148, 155, 158, 159, 164, 168, 169, 170.
Kexholm, slott. 14, 34, 99—101.
Kronborg, slott. 110, 125.
Kronoberg, slott. 13.
Kungsör, slott. 13.
Köping, slott. 13.

L.

La Certosa, se Pavia.
Landshut, slottet. 16.
Leitomitschl, kloster och kyrka. 52.
Liegnitz, slottet. 38, 69, 70.
Linköping:
Domkyrkan. 9.
Slottet. 13.
Löwenberg, slottet. 174.

N.

Narva, fästningen. 14.
Norbyhus, slott 13.
Norrköping, S. Johannes kyrka. 10.
Nyköping, slottet. 13, 124.
Nyslott, se Olofsborg.
Nådendal, kyrka och kloster. 10.

O.

Oels, slottet. 38, 70, 73.
Olofsborg, slott. 14, 99.

P.

Pavia, La Certosa. 42, 57.
Prag, Belvederen. 17.
Prossnitz, slott. 52.

R.

Repplinge, kyrka. 60, 61, 148, 150.
Reval:
Domkyrkan. 9.
Slottet. 14.
Rostock, fästningsverk. 32, 58.

S.

Schwerin:
Domkyrkan. 77.
Slottet. 8, 31, 32, 56, 62—66, 174.
Sigtuna:
S. Olof. 5, 10.
S. Per. 5, 10.
Skara, domkyrkan. 9.
Skanderborg, slott. 110.
Skokloster, slott. 127.
Stegeborg, slott. 13, 20, 159.
Stockholm:
De la Gardieska palatset. 80.
Finska kyrkan. 8, 10.
Henrikskyrkan. 10.
Jakobs kyrka. 10, 144.
Kanoniärkasernen. 108.
Klara kyrka. 10.
Kungliga slottet. 8, 10, 12, 18, 20, 21, 22, 26, 106, 119, 144, 158, 166, 172.
Maria Magdalena kyrka. 10.
Per Brahes hus. 8.
Riddarholmskyrkan. 10, 158.
Storkyrkan. 5, 10, 20, 168.
Trefaldighetskyrkan. 10.
Tyska kyrkan. 10.
Stuttgart, slottet. 44.
Svartsjö, slott. 8, 12, 14, 21, 22, 158, 172.

T.

Tavastehus, slott. 14, 100.
Torfvesund, se Drottningholm.
Torpa, slott. 6, 123.
Tynnelsö, slott. 123.

U.

Uppsala:
Biskopsborgen. 152.
Domkyrkan. 9, 24, 114, 156, 166, 168.
S. Pers kyrka. 152.
Slottet. 12, 21, 24, 33, 48, 84, 86, 104, 114, 130, 151—173.

V.

Vadstena:
Klosterkyrkan. 10.
Slottet. 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 107, 119, 122, 123.

Digitized by Google

Varnhem, kyrka och kloster. 5, 9.
Venedig:
S:ta Maria dei Miracoli. 57.
San Zaccaria. 57.
Scuola di S. Marco. 8, 57 f., 62.
Viborg, slottet. 14, 94, 99, 101.
Wismar, Fürstenhof. 17, 31, 56, 57 f, 62, 63, 65.
Wittensten, slott. 14.
Vreta, kloster och kyrka. 4, 10.
Västerås:
Domkyrkan. 9.
S. Ilian. 10.
Slottet. 13, 15, 21, 158, 160. 166.

Å.

Abo:
Domkyrkan. 9.
Slottet. 14, 100.

Ä.

Älfsborg, fästning. 13, 33, 94, 98, 99.

Ö.

Örebro, slottet. 13, 107.

Digitized by Google

ANVÄNDA KÄLLOR

(EN ÖFVERSIKT ÖFVER MATERIALET)

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

Digitized by Google

Digitized by Google

Använda källor.

(En öfversikt öfver materialet)

I.

De viktigaste källorna för föreliggande afhandling äro naturligtvis *monumenten* själfva. Författaren har därför på ort och ställe studerat de slott, vid hvilka arkitektfamiljen Pahr förnämligast varit verksam, nämligen *Brieg* i Schlesien, *Güstrow* i Mecklenburg samt *Kalmar*, *Borgholm* och *Uppsala* i Sverige, ett studium som underlättats genom å dessa slott för mitt arbete tagna originalfotografier, förutom genom befintliga teckningar, planer etc. Härtill komma andra här behandlade eller berörda (för öfrigt i registret upptagna) renässansmonument i Sverige, Tyskland och Italien, hvilka äro författaren personligen bekanta genom besök å resp. platser, genom fotografier eller, om monumenten nu mer ej existera eller alldeles förvanskats, genom äldre afbildningar.

II.

De *skriftliga* källorna, som spela en viss roll, då det, som här, gäller utforskandet af en hel arkitektfamiljs öden och verksamhet, har jag ansett lämpligast böra fördelas i *otryckta*, *tryckta* och *bearbetningar*. Till de »tryckta» räknar jag publicerade äldre handskrifter, materialsamlingar eller ur urkunderna framdragna underrättelser, som ej lagts till grund för bearbetande framställning.

A) Otryckta källor.

Kalmar slotts räkenskaper 1570—1574. Kammararkivet. I dem äro af särskildt intresse de af Johan Baptista Pahr

Digitized by Google

förda löningsräkenskaperna för Kalmar och Borgholm 1572—1574 samt i samband med dem stående skrifvelser och räkningar.

Kalmar slotts räkenskaper 1575—1593. K. A. Där anträffas byggmästaren Dom. Pahr's årl. räkenskaper.

Borgholms slotts räkenskaper 1572—1593. K. A. Där äro särskildt gifvande de räkningar, som röra »utgiften för byggnadspersedlar».

Uppsala slotts räkenskaper 1545—1592. K. A. (Afskrifter af arkivarien C. M. Kjellberg).

Uppsala slotts byggnadsräkenskaper 1572—1582. K. A. Utgöra en bunt af mycket fragmentariskt bevarade, brandskadade blad. Af stort intresse äro *Påfvel Schütz'* och *Franciscus Pahr's* där lagda *planritningar* till Uppsala slott.

Uppsala slotts byggnadsräkenskaper 1600—1625. K. A. Slottsarkivet. (Afskrifter af arkivarien C. M. Kjellberg).

Riksregistraturet för 1500-talet. Riksarkivet. (Jmfr nedan).

J. M. Rhezelius' ritningar af öländska kyrkor, runstenar m. m. jämte anteckningar. Kungl. Biblioteket. Märklig är särskildt skissen öfver Borgholms slott.

Dom. Pahr's plan öfver Kalmar stads befästande (1585). *Fortifikationsritningar* från Kalmar slott 1756—60. *Tessin d. ä:s* ritningar till Borgholms slotts ombyggnad m. m. Krigsarkivet. (Afbildn:r hos Sylvander).

Palmsköldska handskriftsamlingen. Uppsala Univ. bibliotek. De där befintliga notiserna rör. de svenska slottens byggnadshistoria böra tagas med försiktighet.

B) **Tryckta källor.**

Uppsatser i tidskriften *Schlesiens Vorzeit* af *E. Wernicke*, *E. Czihak*, *H. Luchs* o. a., innehållande ur urkunder framdragna underrättelser om vid schlesiska slottsbyggnader eller i schlesiska städer under 1500-talet verksamma italienska och tyska konstnärer och konsthandtverkare. Särskildt gifvande äro Wernicke's artiklar »Die italienischen Architekten des 16:ten Jahrhunderts in Brieg» i S. V., III, 38 Bericht, (med ett tilllägg)

Digitized by Google

och »Zur Geschichte der Renaissancebaukunst in Schlesien» i S. V., VI, s. 134 o. f.

Lutsch, H. Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien. Breslau 1886—1903 (6 band).

Sarre, F., »Künstler und Werkmeister in Mecklenburg von 1556—1600», en enligt urkunder sammanställd förteckning i förf:s arbete »Beiträge zur Mecklenburgischen Kunstgeschichte». Berlin 1890.

Schlie, F., Die Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin, Schwerin 1896—1902 (5 band).

Ortwein, A. u. Scheffers, A., Deutsche Renaissance. Eine Samlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnehmen. Bd 1—6. Leipzig 1871—84. Fol.

För mitt arbete har i detta verk särskildt afbildningarna från renässansbyggnader i Schlesien och Mecklenburg varit af nytta.

Serlio, S., Tutte l'Opere di Architettura. Venezia 1584. Qv. Första upplagan utkom 1540.

Arbetet innehåller bl. a. förslagskompositioner i arktitektur och dekoration, hvilka i den nordiska renässansen haft betydelse som förebilder.

Konung Gustaf I:s registratur. Utg. af *V. Granlund, G. V. Berg* och *J. A. Almquist.* Stockholm 1861—1904.

Konung Johan III:s byggnads- och befästningsföretag. Bref ur riksregistraturet 1568—1592. Utg. af *V. Granlund.* Historiskt bibliotek I, II. (1875 o. 1876). Brefven äro numererade och vid hänvisning har användts förkortningen »Grl. n:o).»

Dahlbergs »Suecia antiqua et hodierna.» Modern reprod. uppl., utg. af Wahlström & Widstrand, med text af H. Hildebrand. Stockholm 1900.

Westinska planschverksamlingen. Uppsala Univ. bibliotek. Så väl *tryckta* som *otryckta* afbildningar af städer, slott, gårdar etc.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau (1572—1594). Utg. af *R. Scottin.* Halle 1866.

Digitized by Google

C) **Bearbetningar**.

AHLQVIST, P., Ölands historia. Kalmar 1822 o. 1825.
AHRENBERG, J., Några dokument till vår konst och kulturhistoria. (I Finland). »Sv. f. m. fören:s tidskrift» XII.
ALT, T., Die Entstehungsgeschichte des Otto-Heinrichsbaues zu Heidelberg. Heidelberg 1905.
BÆHRENDTZ, F., Kalmar museum. Vägledning för besökande. Kalmar 1898.
——, Kalmar slott. Beskrifning och historia i sammandrag. Kalmar 1900.
BERGMAN, C. J., Mälarens Minnen. I. Uppsala. Visby 1844.
BEZOLD, G. v., Die Baukunst der Renaissance in Deutschland, Holland, Belgien, u. Dänemark. Stuttgart 1900.
BRUNIUS, C. G., Konstanteckningar under en resa. Lund 1851.
BURCKHARDT, J., Geschichte der Renaissance in Italien. (Architektur). Stuttgart 1891.
BUSSER, J. B., Utkast till beskrifning om Uppsala. Uppsala 1773.
CZIHAK, E., Beiträge zur Geschichte der Renaissancebaukunst in Schlesien. I »Schlesiens Vorzeit», VI.
DURM, J., Die Baukunst der Renaissance in Italien. Stuttgart 1903.
EENBERG, J., Kort berättelse om Uppsala. Uppsala 1704.
EICHHORN, CHR., Artikeln Pahr i »Nordisk Familjebok.»
——. Kalmar slotts konsthistoria under rennäsansen. I »Sv. f. m. fören:s tidskrift» 1881.
——, Svartsjö slotts byggnadshistoria under rennässansen. »Sv. f. m. fören:s tidsskrift» 1889.
——, Sveriges byggnadskonst. Tillägg till den svenska öfvers. af Lübkes »Geschichte der Architektur.» Stockholm 1870.
FALKE, J. Die Kunst im Hause. Wien 1882.
FRIIS, F. R.. Samlinger till Dansk Byggnings- og Kunst-historie. Kjöbenhavn 1872—1878.
HAHR, A,, Arkitekturens historia. Stockholm 1902.
——, Gripsholms slott och dess historia, i »De svenska kungliga lustslotten». Stockholm 1900.
——, Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Uppsala 1905.

Digitized by Google

HILDEBRAND, H., Sveriges medeltid. Bd. II, Stockholm 1884. —1898.
JONITZ, A., Brieg. I »Zeitschrift für bild. Kunst», 1894.
KJELLBERG, C. M., Uppsala stad på 1500-talet. I verket »Uppland», Bd I. Uppsala 1900.
KUNZ, H., Das Schloss der Piasten zum Briege. Brieg 1885.
LISCH, G. C. F., Die Renaissanceschlösser zu Wismar, Schwerin u. Gadebusch. I »Mecklenburgische Jahrbücher», 1840.
LUCÆ, Curieuse Denkwürdigkeiten von Ober- und Niederschlesien. Frankfurt a. M. 1688.
LUND, T., Dagligt Liv i Norden i det 16:de Aarhundrede. I »Danmarks och Norges Historia i Slutningen af det 16:de Aarhundrede». Bd. II o. III. København 1880.
LÜBKE, W., Die Geschichte der Renaissance in Deutschland. (Bd V af Kuglers »Geschichte der Baukunst»). Stuttgart 1872.
——, Geschichte der Architektur. Leipzig 1886.
PERINGSKIÖLD, J., Monumenta Ullerakerensia. Uppsala 1719.
RHYZELIUS, A. O., (»Amintor») Sviogothia Munita. Förteckning på borgar, fästningar, slott m. m. Stockholm 1744.
ROTHLIEB, C. F., Beskrifning öfver Riddarholmskyrkan. Stockholm 1822.
RYDSTRÖM, C., Borgholms slott. Stockholm 1882.
SARRE, F,, Beiträge zur Mecklenburgischen Kunstgeschichte. Berlin 1890.
SYLVANDER, G. V., Kalmar slotts och stads historia. Bd. I o. II. 3, (Kalmar slotts och stads byggnadshistoria). Kalmar 1864 o. 1865.
——, Borgholms slotts historia. Kalmar 1877.
UPMARK, G., Vadstena slott, i »Valda skrifter». Stockholm 1902
——, Stockholms slott under Vasatiden, i »Valda skrifter». Stockholm 1902.
——, Die Architektur der Renaissance in Schweden 1530—1760. (Text mit 100 Tafeln). Dresden 1901.
WAHLFISK, J., Örebro slott. Sv. Turistföreningens årsskrift 1903.
ÅHSTRAND, P., Beskrifning öfver Öland, besynnerligen det Norra Motet. Utg. af S. L. Gahm Persson. Upsala 1768.

Digitized by Google

Illustrationsförteckning.

	Sid
Vadstena slotts fasad	1
Stockholms slotts yttre borggård (Suecia)	3
Svartsjö slotts borggård (Suecia)	5
Genomskärning af slottet Caprarola (Gurlitt)	11
Slottskyrkan i Brieg	15
Portalbyggnaden vid Brieg (Kunz)	19
Gårdsportalen vid slottet i Brieg	23
Pilastrar å S. Maria dei Miracoli i Brescia	25
Pilastrar å yttre portalen i Brieg	29
Pilaster å fasaden till La Certosa di Pavia	29
Rådhuset i Brieg	35
Slottsgården i Brieg med gårdsportalen	37
Östra flygeln från gårdssidan vid slottet i Brieg	39
Sydöstra gårdshörnet vid slottet i Brieg (Från norr)	41
Sydöstra gårdshörnet vid slottet i Brieg (Från väster)	43
Från en husfasad i Brieg	45
Vy af slottet i Güstrow	47
Utsikt af dômen i Güstrow	49
Slottet i Güstrow (Från sydväst)	51
Slottet i Güstrow (Från nordväst)	53
Stenrelief å en spiselfris (Kalmar)	55
Porthuset vid slottet i Güstrow	57
Yttre portalen vid slottet i Güstrow	59
Gårdsportalen vid slottet i Güstrow	61
Gårdshallarna vid slottet i Güstrow	63
Det norra gårdstornet därstädes	65
Fönsteromfattningar därstädes	67
Hertig Ulriks vapen. Stuckrelief i södra flygeln	69
Åljakt. Stuckrelief i södra flygeln	70
Takdekorering i stuck i västra flygeln	71
Takdekorering i stuck i sydvästra tornet	72

Digitized by Google

Sid.

Takdekorering i stuck i västra flygeln 73
Porthvalfvets dekorering 75
Forna jaktsalen i slottet i Güstrow 76
Pal. de' Diamanti i Ferrara 77
Pal. Bevilacqua i Bologna 79
Hertig Ulriks och hans båda gemålers grafvård i dômen i Güstrow 80
Kalmar slott 1564. Träinläggning å Kalmar slott 82
Kalmar slott från norr 83
Genomskärning af norra »posteyen» (Sylvander) 84
Dom. Pahr's plan af Kalmar stads befästningar 85
Ingångsportalen å västra vallen vid Kalmar slott 87
Yttre ingångsportalen å Kalmar slott 88
Inre ingångsportalen å Kalmar slott 89
Kalmar slott från stadsträdgården 90
Kyrkportalen å södra flygeln 91
Brunnsöfverbyggnaden å borggården 93
Plan af slottets hufvudvåning : 95
Kung Eriks gemak 97
Stuckdekorering i fönsternisch i kung Eriks gemak 99
Stuckdekorering i fönsternisch i samma gemak 103
Parti af rutsalens panel före restaureringen 108
Parti af rutsalens panel efter restaureringen 109
Spiseln i drottningsalen 112
Dörren till drottningsalen från norra trappuppgången . . . 113
Detaljer från gyllne salens tak 115
Dekorering i fönsternisch i gröna salen 117
Hvalfdekorering i slottskyrkan 121
Relief å en spiselfris från Öland. (Efter teckning) 125
Plan af Borgholms slott 126
Borgholms slott 1634 (Rhezelius) 128
Borgholms slott (Suecia) 129
Borgholms slottsruin. Från öster 131
Parti af bastionen vid södra fasaden 133
Sydöstra tornet med bastionen framför 135
Parti af bastionen framför sydöstra tornet 139
Gårdsportalen å norra slottsflygeln 141
Utblick från audienssalen öfver altanen mot norr 143

Digitized by Google

Sid.
Från rummen i den af Tessin förändrade södra salen i västra flygeln 145
Detalj från spiselkarmen i norra tornsalen 147
Från det forna drottninggemaket i förborgen 149
Uppsala slott (enl. Suecia) 151
Trappan i gamla kungshuset i Borgholms slott 153
Uppsala slott (Från sydväst) 155
Portalen åt söder vid Sturehvalfven 157
Kolonnhallarna vid slottet i Güstrow 160
Rester af dekorationen i forna kapellet å Uppsala slott . . . 163
Rester af dekoration i samma kapell 165
Från dekoreringen i Jagellonska grafkoret i Uppsala domkyrka 167
Uppsala slott (Från nordväst) 171

RÄTTELSER.

Sid. 125 rad 2 uppifrån *står* J. Sidén *läs* A. H. Sidén.
» 147 » 4 » » spiselkarmen *läs* spiselkonsol.
» 164 » 12 » » 2 *läs* 3.
» 164 » 13 » » den inre *läs* den inre och den yttre.

Digitized by Google

Résumé.

Die Renaissancearchitektur des Königs Johann III. von Schweden und die Architektenfamilie Pahr.

Von den Söhnen Gustaf Vasas waren Erik und Johann in hohem Grade künstlerisch und ästhetisch begabt.[1] Beide waren ein Paar echte Renaissancefürsten, Förderer von Kunst und Wissenschaft, aber haltlose Charaktere, schwache, unstäte Naturen, welche ihr Misstrauen zu Gewalttaten im Stile der römischen Cäsaren treiben konnte.

König Johann war ausserdem ein gelehrter Mann, sicher der belesenste der Brüder. Unter den Wissenschaften hatte er sich besonders in die Theologie vertieft. Die Jahre seiner Gefangenschaft (1563—1567) hatten ihm Gelegenheit gegeben über theologische Fragen ungestört nachzudenken. Es ist jedoch klar, dass sein Schönheitsstreben mindestens in ebenso hohem Grade als seine theologischen Reflexionen seine energischen Versuche veranlasste, ein an die katholische Messe erinnerndes Ritual einzuführen.

Aber sein Schönheitssinn sollte zu einem noch deutlicheren Ausdruck gelangen auf dem Gebiete der Baukunst. Wie viele seiner fürstlichen Zeitgenossen widmete er sich eifrig der Beschäftigung mit weitläufigen Bauplänen. Er wollte das Unmögliche möglich machen: in einem beinahe halbbarbarischen Land schöngebaute Städte, Kirchen und Schlösser hervorzaubern. Hierin scheint er von demselben Geiste beseelt zu sein wie die Könige und grossen Männer der Zeit von Schwedens

[1] Erik XIV (1560—1568), Johann III (1568—1592).

Digitized by Google

politischer Grösse, von dem Wunsche, dem Reich das Gepräge der Armut und Unkultur zu benehmen. Der Kontrast ist jedoch gross genug. Das Schweden zur Zeit seiner Grossmacht hatte eine Stellung, welche nach Möglichkeit repräsentirt werden musste. Eine solche war in der Zeit Johanns dem noch wenig bekannten Lande durchaus nicht eigen. Wenn aber trotzdem auch solche Wünsche vorhanden waren, war doch die leidenschaftliche Liebe des Königs zur Architektur die eigentliche Triebfeder. Seine uns erhaltenen Baubriefe zeigen auch, dass er ein Verständnis für Architektur hatte, und dass er sich in die Prinzipien des italienischen Renaissancestils, genauer der Hoch- und Spätrenaissance, hineinversetzt hatte. Er studirte die Arbeiten italienischer und französischer Theoretiker, wie die eines SEBASTIAN SERLIO oder eines PHILIBERT DE L'ORME. Er griff persönlich in die kleinsten Details der verschiedenen Bau- und Dekorationsarbeiten ein, und sein eigener Geschmack machte sich dadurch auf mannigfaltige Weise geltend. Dieses intime Zusammenarbeiten mit den Baumeistern machte den Bauherrn beinahe zum Architekten. Unter anderen nordischen Renaissancefürsten, welche ebenso persönlich ihre Bauunternehmen leiteten, verdienen hier Friedrich II. und Christian IV. von Dänemark sowie Herzog Johann Albrecht von Mecklenburg erwähnt zu werden. Eine andere Seite des Baueifers des Königs Johann ist seine Fürsorge für die Erhaltung älterer Monumentalbauten. Es wirkt ja ganz modern, ihn von der Restaurirung dieser oder jener Klosterkirche, z. B. zu Vreta, Alvastra, Varnhem, oder verlassener uralter Kirchen wie S. Peter und S. Olof zu Sigtuna sprechen, oder sein Missvergnügen über das Weisstünchen der Storkyrka zu Stockholm kundgeben zu hören.

Es ist bezeichnend für König Johann und seine Zeit, dass alle diese Bauunternehmen eine Angelegenheit von allergrösster Bedeutung wurden, welcher viele andere weichen mussten. Die Reichsregistratur zeugt hinreichend davon. Wenn man an die rohen Kulturverhältnisse und die drückende Geldnot denkt, muss man zugeben, dass der König eine grossartige Tätigkeit in Gang zu setzen verstand. Trotz allem liegt ein gewisser Glanz über seinem Dichten und Trachten in einem Milieu, würdig eines ästhetisch begabten Renaissancefürsten, zu

Digitized by Google

leben, über seinem Versuch im kargen Norden den Grund zu einer neuen Pflege der Kunst zu legen.

Des Königs Baulust beschränkte sich nicht auf Schlösser, Festungen und Kirchen. Sie erstreckte sich auch auf die Fürsorge für das Aussehen der Städte. An die Bürger Stockholms und anderer Städte ergehen mehrere Male Schreiben betreffend das Abreissen von Holzhäusern, die Renovirung verfallener Steinhäuser, sowie die Bebauung aller Bauplätze. Zum Ersatz sollten sie Linderung der Steuer erhalten. Die Befolgung dieser Befehle geschah jedoch leider nicht so schnell, wie der König es wünschte. Zu den in Angriff genommenen Restaurirungen gehörten u. a. die mittelalterlichen Domkirchen zu *Upsala*, *Västerås, Linköping*, *Skara*, *Åbo* und *Reval*, sowie hervorragende Klosterkirchen wie die zu *Varnhem*, *Vreta*, *Alvastra*, *Askeby*, *Gudhem* u. a. m., alle Denkmäler der Tätigkeit des Cisterciensерordens in Schweden. Die Hauptstadt mit vielen schönen Tempeln zu schmücken lag natürlich dem König besonders am Herzen. Dort lässt er ältere Kirchen wie die *Storkyrka*, *Franciscanerkyrka*, *S. Clara*, *S. Maria Magdalena, S. Henrik* u. a. m. ganz umbauen oder restauriren, oder entwirft den Plan zur *Dreifaltigkeitskirche, Deutschen Kirche* und *S. Jakob*, von welchen bloss die letzteren zwei wirklich ausgeführt wurden. Zu den grösseren Schlossbauten gehörten z. B. die Erweiterung und Verschönerung des *Stockholmer Schlosses,* die Vollendung der Schlösser zu *Uppsala, Svartsjö*, *Vadstena, Kalmar*, der Neubau der Schlösser *Drottningholm*, *Borgholm* auf Öland etc. Im Schloss Kalmar finden wir noch die künstlerisch wertvollsten Denkmäler der Zimmereinrichtung aus der Renaissancezeit Schwedens. Das Schloss im übrigen hingegen sowie das Äussere des wohlerhaltenen Schlosses Vadstena und die majestätische Schlossruine zu Borgholm geben uns mehr als irgend welche anderen Baureste aus den Tagen Johanns III. eine Vorstellung von den Tendenzen der Bautätigkeit des Königs.

Dank den Baubriefen des Königs und den noch erhaltenen Bauten oder älteren Abbildungen von jetzt verschwundenen ist es uns möglich, auch die wesentlichen Züge seiner Renaissancearchitektur zu unterscheiden. Eine Untersuchung zeigt, dass

Digitized by Google

Schweden erst durch ihn eine *profane Baukunst von architektonischem Wert* erhielt.

Nach Schweden kam die Renaissance zunächst natürlich aus Deutschland und den Niederlanden. Die gemischte, oft recht merkwürdige Formenwelt, zu welcher sie dort Anlass gab, zeigte sich auch in den skandinavischen Ländern, aber die relative Reinheit, welche schliesslich die Renaissance in Schweden charakterisirte, ist doch bemerkenswert.

Mitunter arbeiten sehr kunstgewandte Deutsche und Flämen im Lande und zwar schon in den Tagen Gustaf Vasas und Eriks XIV. Darunter gab es auch recht passable Baumeister, aber eine gewisse Primitivität haftete unleugbar ihren Schöpfungen an, grell abstechend gegen die Virtuosität, welche die Herren Kunstschreiner an den Tag zu legen vermochten. Diese Verschiedenheit hat ganz gewiss ihren letzten Grund in der der Spätgotik eigenen Überschätzung dekorativerEinzelheiten,durch welche man einem Bau Charakter und Vollendung zu geben glaubte. In den Schlossbauten König Johanns machte sich ein bestimmtes Streben geltend, sich an die Grundgesetze der italienischen Renaissancearchitektur zu halten. Man strebt auf eine wirkliche Architektur hin, indem man Ordnung, Regelmässigkeit, Zusammenhang und Harmonie zu stande zu bringen sucht. Man fängt an von Proportion und Symmetrie eine Ahnung zu bekommen, man strebt nach grossen Raumverhältnissen (Vadstena, Borgholm), man komponiert Façaden und Höfe nach italienischem Muster. In der Kirchenbaukunst offenbart sich z. B., wenn auch nur ganz primitiv, die Zentralisirungsidee. Auch hinsichtlich einiger Einzelheiten, wie Portal- und Fenstereinfassungen u. a. m., findet man einen direkten Einfluss. Die italienische Hoch- und Spätrenaissance lieferte die Vorbilder. Durch italienische Architekturbücher wird die Kenntnis derselben vermittelt, in erster Linie durch das bekannte Werk SEBASTIAN SERLIOS (1540), aber auch durch französische und deutsche Arbeiten. Von dem Antikenkult der Zeit zeugt, dass ein Exemplar von VITRUVIUS sich in der Bibliothek Eriks XIV. befand. In der Johanns stand Serlio. Aber auch die Architekten König Johanns spielten hier eine Rolle.

Erst jetzt findet man die durchgreifende Forderung, dass alle Schlossräume auf gleichem Niveau liegen und dieselbe

Digitized by Google

Höhe haben sollen. Die kleinen unregelmässigen, gewöhnlich gewölbten, Fenster verschwinden, und regelmässige Reihen von grossen rechtwinkeligen Fenstern, vielmals mit einer Hochrenaissanceeinfassung, ersetzen dieselben. Prachtvolle Portale in sehr rein antikisirendem Stil bilden den vornehmsten Schmuck des Äusseren. Die Schlösser zu Kalmar und Vadstena zeigen eine stattliche Reihe solcher Portale. Manchmal kommen auch rusticirte Stuckportale vor (z. B. an dem Schloss zu Uppsala). Die Schlossfaçade zu Vadstena kann als ein typisches Beispiel der ganz veränderten Richtung der Zeit betrachtet werden.

Die Vorliebe für reich verzierte Giebel ist ein in der nordischen Renaissance wohlbekannter Charakterzug. Die niederländischen Formen waren die häufigsten (wie an dem Schloss zu Vadstena), aber es gab auch rein italienische Giebel, welche dem Muster der Scuola di S. Marco in Venedig folgten. Die schönste Zierde der Höfe der italienischen Paläste sind bekanntlich ihre Säulen- und Pfeilerarkaden. Auch solche will der König in seinen Schlossbauten einführen. Der eigentümliche runde Schlosshof zu Svartsjö erweist sich nur als eine Nachbildung von *Vignolas* herrlicher Schöpfung, dem Schloss *Caprarola*. Hier wie dort umgeben zweistöckige Pfeilerhallen den runden Hof. In dem grossen äusseren Schlosshof zu Stockholm wurden Säulen- und Pfeilerhallen nach drei verschiedenen Systemen erbaut, und auch das Schloss zu Uppsala erhielt Säulenarkaden, für welche sogar gepaarte Kolonnen beabsichtigt waren. Der Schlosshof zu Kalmar war für Arkaden zu eng, aber dort finden wir, so zu sagen, einen ideellen Ersatz in den Säulenstellungen der vier Portale. Ausserdem schmückt ein schön proportionirter Brunnenüberbau, getragen von dorischen Säulen, eine Perle der schwedischen Renaissancearchitektur, den Schlosshof zu Kalmar.

Auch auf die Ausstattung des Inneren wurde die grösste Sorgfalt verwendet, wie wir sie heute noch in der gediegenen Pracht in den Schlossgemächern zu Kalmar finden können.

Eine derartige architektonische Tätigkeit wäre jedoch nicht denkbar gewesen, ohne Künstler und Kunsthandwerker aus dem Ausland herbeizurufen. Unter den Meistern, welche an der Seite ihres königlichen Bauherrn den Zusammenhang mit

Digitized by Google

den Strömungen im Ausland unterhielten, verdienen besonders erwähnt zu werden die Niederländer WILLEM BOY, ARENT DE ROY und die Mitglieder der italienischen Architektenfamilie PAHR, eine Familie, deren Wanderung aus dem Süden nach dem Norden auch für die Geschichte der deutschen Renaissancearchitektur ihr Interesse hat.

Die in Deutschland und Schweden tätige Familie Pahr stammt aus Norditalien, von wo aus seit den ersten Jahrhunderten des Mittelalters Künstler von verschiedener Bedeutung zuerst nach den verschiedenen Gegenden Italiens, später auch nach den Ländern nördlich der Alpen auszuwandern pflegten, wenn die dortigen Kulturverhältnisse Aussicht auf Verdienst gaben. Zur Renaissancezeit zeigten sie sich in Deutschland meistens als Steinmetzen, Bildschnitzer, Bau- und Maurermeister. Die welschen Maurer, Steinmetzen und Bildschnitzer finden wir ja im 16. Jahrhundert überall in deutschen Landen.

In Brieg in Schlesien taucht für uns die Künstlerfamilie Pahr zum ersten Mal auf. Ob sie vorher an einem anderen süddeutschen oder österreichischen Ort ihre Kunst ausgeübt hat, ist uns vorläufig unbekannt. Das grösstenteils in bedauerlicher Weise zerstörte Brieger Schloss (Brieger Piastenschloss) wurde unter Mitwirkung anderer italienischer Künstler von JAKOB BAVOR (BAHR oder PAHR) aus Mailand aufgeführt, der in der erstgenannten Stadt von 1547 bis zu seinem Tod im Jahre 1575 sowohl am Schlossbau als auch an anderen Bauten tätig war.

Am Brieger Schloss, einem der bedeutendsten kunsthistorischen Denkmäler Deutschlands, haben auch GIOVANNI BAPTISTA (Hans) und FRANCISCUS PAHR aller Wahrscheinlichkeit nach mitgearbeitet, vermutlich jüngere Brüder des genannten Jakob. Franciscus lässt sich in der benachbarten Stadt *Hainau* nieder und führt daselbst einen kleineren Schlossbau aus. Vielleicht ist er auch in *Löwenberg* tätig gewesen.[1]

Das Land, in dem wir später Mitglieder der Familie wieder antreffen, ist Mecklenburg.

[1] In einem von dem schlesischen Forscher E. WERNICKE im Staatsarchiv zu Dresden gefundenen Brief von Franciscus an den Kurfürsten von Sachsen, datirt Uppsala $^{11}/_{7}$ 1574, sagt er, dass er »wohnhaft zum Han in Schlesien» sei.

Digitized by Google

Die dortigen Herzöge Johann Albrecht von Mecklenburg-Schwerin und sein Bruder Ulrich von Mecklenburg-Güstrow wetteifern in ihrem Streben als echte Renaissancefürsten, Kunst und Wissenschaft zu fördern. Die Errichtung stattlicher Schlossgebäude interessirt sie nicht am wenigsten. Eine grosse Anzahl Schlösser werden teils neugebaut, teils restaurirt (der Fürstenhof zu Wismar, das alte Schloss zu Schwerin, das Schloss zu Güstrow u. a. m.).

Sowohl in Schwerin als in Güstrow treten Künstler aus der Familie Pahr in den Dienst der Fürsten. JOHANN BAPTISTA PAHR ist seit 1558 Maurermeister im Dienst Herzog Johann Albrechts und arbeitet unter dem italienischen Baumeister Francesco a Bornau am Schweriner Schloss. Im nächsten Jahrzehnt finden wir ihn ebendort als wohlbestallten Baumeister, und unter den ihm anvertrauten Aufträgen führen die Rechnungsbücher die Schlosskirche, die Überwölbung des grossen Hofsaales u. s. w. auf. Auch in der Bildhauerei ist er nicht unbewandert, indem er die Kanzel im Dom zu Schwerin ausführt. Im Frühjahr des Jahres 1572 verlässt er Mecklenburg, um bei König Johann von Schweden in den Dienst zu treten. Seine Stellung als herzoglicher Baumeister bekam damals sein Bruder KRISTOFFER PAHR (in Schwerin seit 1558), der in dieser Eigenschaft zum ersten Mal im Jahre 1574 erwähnt wird. Dieser war eigentlich Bildschnitzer und Stuckateur und hat als solcher interessante Arbeiten im Güstrower Schloss hinterlassen, u. a. Reliefs mit mythologischen Darstellungen, Jagd- und Genrescenen und einen Fries mit Hirschen und Rehen.

In Schwerin zeigt sich auch ein gewisser Meister DOMINICUS, der im Jahre 1569 als Maurermeister in den herzoglichen Dienst trat. Dieser kann wohl kein anderer sein als Johann Baptistas Bruder Dominicus, der gleichfalls 1572 von Mecklenburg nach Schweden übersiedelte.

Sind vom Schweriner Schloss nur spärliche Reste erhalten, so ist das Schloss in Güstrow noch heutzutage ein stolzes und stattliches Bauwerk, wenn es auch nicht mehr eine fürstliche Residenz, sondern eine Zwangsanstalt, ein s. g. Landarbeiterhaus, ist.

Digitized by Google

In Güstrow finden wir FRANCISCUS PAHR als Baumeister des Herzogs Ulrich wieder. Statt des abgebrannten älteren Schlosses führt er in den Jahren 1558—1565 ein neues auf, leitet ausserdem die Festungsarbeiten zu Rostock und wird oft nach Schwerin berufen, um für die dortigen Befestigungen Ratschläge zu geben.

Eine interessante stilistische Übereinstimmung zwischen den Hofhallen in Güstrow und den Resten der Säulenarkaden in Brieg lässt sich nachweissen.

Franciscus bekommt im Jahre 1583 durchaus nicht, wie man früher angenommen hat, seinen Abschied, noch stirbt er in diesem Jahre, sondern wie seine Brüder, Johann Baptista und Dominicus, lenkt auch er 1572 die Schritte nach Schweden. Über Johann Baptista hat ein deutscher Gelehrter, nunmehr Professor Dr. F. Sarre in seiner Arbeit »Beiträge zur Mecklenburgischen Kunstgeschichte» die überraschende Mitteilung gemacht, dass er nur ein halbes Jahr in Schweden gewesen sei. Die Angabe, welche ältere Forscher, wie Lisch und Mithoff geliefert haben, dass er zuerst im Oktober 1578 zurückgekehrt sei, ist, wie wir sehen werden, die richtigere. Der vom genannten Verfasser konstatirte JAKOB PAHR, ein Maurermeister, der den Auftrag erhält, das alte Mauerwerk des abgebrannten Güstrower Schlosses abzuräumen, scheint kaum, wie Sarre ebenfalls behauptet, mit dem Brieger Baumeister identisch zu sein, indem ja beide gleichzeitig, der eine am 12. März 1566 in den Rechnungsbüchern des Güstrower Schlosses, der andere am 11. März desselben Jahres in der Stadt Brieg vorkommt.

Der Zusammenhang der in Schlesien und in Mecklenburg vorkommenden Mitglieder der Familie Pahr kann jedoch trotz Sarres und anderer Versuche nicht bestritten werden.

Der nächste Schauplatz der Tätigkeit dieser Meister ist Schweden, wohin sie, vermutlich infolge der Verbindungen der Fürsten, im Jahre 1572 berufen werden. Dank den Forschungen Sylwanders, Eichhorns u. a. wissen wir in Schweden einiges über ihre Existenz und ihre Arbeiten in diesem Land, aber ihre hiesigen Werke zusammenzustellen mit dem, was sie in deutschen Landen ausgeführt haben, die Art und den Grad ihres künstle-

*PB-10047-SB
75-74
CC

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google